

МОЈСИЈЕ ЂЕРКОВИЋ

ДОЛИНА
ПРАЧЕ

Издавач:
УДРУЖЕЊЕ ЗА ИНФОРМАТИВНО-
КУЛТУРНУ ДЈЕЛАТНОСТ
"Свети Сава", Пале

Стручни консултант:
Мр Саво Живковић

Рецензенти:
Доц. др Слађана Петронић
Доц. др Драгана Павловић - Муратспахић
Мр Слободан Нинковић

Лектор и коректор:
Сања Церовић

Насловна страна:
Фото-Васић

Прелом:
М. Суџука

Фотографије:
лични албуми, Фото-Васић
и аутор

Штампа:
DIS-Company
Пале

За штампарију:
Огњен Јаковљевић

Тираж: 1000 примјерака

Штампање завршено 30. маја 2007. године

МОЈСИЈЕ ЂЕРКОВИЋ

ДОЛИНА ПРАЧЕ

- ПРИРОДА И ЉУДИ -

ПОДГРАБ 2007.

САДРЖАЈ

Предговор.....	5
I ГОРЊОПРАЧАНСКА ДОЛИНА.....	9
Висораван, планине, брда, ријеке.....	9
Крпице са етно стоваришта.....	25
Томо Мајкаловић - ратник и руководилац.....	68
Славко Чворо - рањеник са Сутјеске.....	80
Капела - привремено до вјечног боравишта.....	90
II ПРАЧА - СРЕДЊЕВЈЕКОВНО ТРЖИШТЕ.....	101
Павловац - средњевјековни штит Праче.....	140
Насеља, навике, празновјерице.....	163
III КАЊОН - ДЈЕЛО ПРАЧЕ.....	219
"Од борбе се није крио...".....	250
Јужним дијеловима кањона.....	256
IV МЕСИЋИ - ВРАТАР КАЊОНА.....	279
Хидроелектрана међу првим послератним централама.....	285
V БОРАЧ - ПРИЈЕСТОНИЦА ЗЕМЉЕ ПАВЛОВИЋА.....	323
VI ДОЊОПРАЧАНСКИ КАЊОН.....	355
VII ДОДАТАК.....	379
ПРИЛОЗИ.....	383
Рецензија.....	384
Рецензија.....	386
Консултанти, саговорници, свједоци.....	389
Литература.....	390

ПРЕДГОВОР

Ова публикација се састоји од прикупљених мрвица које су у дугој историјској прошлости остале растурене, многе затрављене, нигдје не згомилане. Када бисмо рекли оно што мислимо, написали оно што смо доживјели и видјели, покварили бисмо игру. Не произвољност, јер она одузима част. Стално бисмо морали размишљати на коју страну бисмо поново здимили. Бавити се летописанијем опасна је работа. Свакоме нешто смета. Једни се жесте што нису ушли у њега; други што је мало о њему речено, јер према њиховој ваги далеко су тежи; трећи што се пише истина о њему и његовим прецима; четврти зашто нису истакнути да су у свему нај, нај; пети зашто нису приказани већом сликом од осталих - није он било ко. Све се своди на то да се народу не може угодити по оној оцу, сину и магарцу.

Хронике се пишу ногама, а не оловчицом или за компјутерским столом.

Према древном правилу: карту читај, а сељака питај. Све се на терену провјерава, пише, брише, супротставља једно другом. Очима виђено, ушима чуто, срцем доживљено, мокрим опанцима обиђено, литературом провјерено, оловчицом сложено, па тек на прозор изложено. Књига и јесте излог за свијет, за јавност. Овај пут, начин и стил рада једном омањем дијелу ове средине не иде нити се уклапа у њихово схватање. То је онај свијет који је под сумњивим околностима позавршавао неке школе, али иза тога стоји празноглавост, уображеност, непогрешивост, свезнање, лумпенинтелигенција. Не би био опасан да се није дочепао утицаја на власт или сам постао власти. Он држи вагу за тачно мјерење и тачно вагање. Преко њега се никуд не може, то је инквизиција почетка двадесетпрвог вијека на домаћем огњишту. Преварили смо се да је она везана само за католичку цркву и далеки средњи вијек. Ништа ова наша није мање окрутна, сурова, садистичка нити питомија од оне која је зауставила сваки корак напријед.

Нашао се тај лумпенинтелигент, према неком космичком реду вожње, овдје и сада међу нама. Нашли смо се у истом купеу. Он схвата да је слобода говора клеветање; слобода националног потврђивања у рату; слобода рада шверц и шљачка. Све је допуштено, све је дозвољено, нигдје кочница. Ако нисте са њим, онда сте против њега. Тражи да га слиједите, да му се дивите, да се о њему пишу хвалоспјеви, дитирамби. Лако се открива, али га је немогуће мимоићи. Он се прси, истиче, први је у софри, његови подвизи су дужи од ватрогасног пријева, гура се до власти, свештенства, иностраних моћника. Не треба се дуго с њим дружити да му искључа из дубине заглупљеност, простаклук, празноглавост. Немогуће је наћи заклон од лицемјерја, бездушне злобе и зависти. Свуда је тај осињак, никако да стигне блага вијест да је лумпенинтелигенција на самрти. Али нећемо стићи на коначак ако на сваког таквог бацамо камен. Не вриједи везати сухи пијесак у снопове.

Вратимо се ми нашој књизи, чији је основни циљ трагање за ширим сазнањима о ужем и ширем завичају. Што смо год дубље копали, никако се није губила златна нит, нова сазнања, необичне људске судбине, непознати догађаји. Убијеђени смо да је то море без приморја. Нити му се види почетак, нити се назире крај. Оно што нас је водило кроз ову тему је трагање за истином. Бјежали смо од величања било кога и било чега, настојали да будемо оригинални и сваки документ "преводили" на језик овдашњег читаоца.

Потешкоћу је представљала административна исцјепканост, повучене многе међе, затворени котари, недостатак писане ријечи, докумената. Долина Праче протеже се кроз четири општинске територије: Пале, Прача, Рогатица, Источно Горажде. Знатан простор је неприступачна клисура или кањон љутих и завађених племена, различитих култура и вјера, другог погледа на живот и живљење. Имати га за сусједа, довољан је разлог за узнемиреност. Овдје се вади дављеник за гушу. Плод свега тога данас су села без људи. Оно што је остало, испрепадано је, затворено, одвикло се од присуства човјека. Расплаче га птица кукавица, препада га клопотање вјетра, спреман је у бјежанију од ловачког праска.

Завичај је отворена књига којој треба увијек навраћати, преврнути страницу и видјети шта у њој пише. При томе треба знати читати. Има текстова који се могу разумјети само између редова,

чешће су изречени само у загонеткама, у пренесеном значењу. Зову је сељачка филозофија, мудровање, загонетање. Казаљка на контролнику истине непрестано подрхтава. Једна омашка, и казаљка нагло пада наниже, зато нема пауза и опуштања.

Палате, дворови, богомоље, куле и тврђаве нестајале су пред разорном моћи историје и времена. Оне данас ћуте. Немамо саговорника. Тражимо човјека и гајимо наду за његово добро памћење. Авај, па њега нема! Отишао је под земљу, отпутовао у недођију. Оне које затичемо, сјећања просјенила. Ништа од нашег новог сазнања. Све је под плочом. Не може се доћи до истине која би била трајна пред временом и људима. А човјек је ових простора добар и зао, подмукао и племенит, себичан и несебичан, вриједан и лијен, mudar и бенав, ништаван и узвишен. У том метежу тешко се сналазити, јер ако хоћете да нешто добијете од њих, морате се с њим поистовијетити. Не ићи уз нос - тада од разговора нема ништа. Не дај боже да га подучите, посавјетујете - затвориће се као шкољка и готово.

Ова публикација представља дјелић осмологије: "Пале и Паљани", "Прерада дрвета у Палама", "Необјашњиви Д. Јевђевић", "Подграб између Јахорине и Романије 1", "Подграб између Јахорине и Романије 2", "Средње образовање у Палама (1948-1998)", Бројни чланци, "Долина Праче". Све оне појединачно имају једну те исту намјену - да допуне студију "Пале и Паљани", да разјасне природу и људе у прошлости и данас. То је композиција од многобројних вагона и купеа. Потребно је проћи од локомотиве до задњег купеа да би се спознао цјелокупан садржај. Много тога није се прикопчало на ову композицију, јер грађа није приспјела на жељезничку станицу. Нешто није могло ући јер су вагони били пребукирани. Нешто од те грађе мораће да сачека сљедећу композицију. Ми морамо да кренемо, јер ако бисмо сачекали сваког путника, никад се не бисмо помјерили с мјеста. Ко је стигао, срећан му пут у будућност. Какво вам је, такво вам је.

За научно истраживање треба имати нешто у зобници. Они који би нешто требали да спусте, нешто у ову цакљу условљавају да се и они нађу у њој. То су они који траже да им се дјеца добро хране али да се масло не дира. Други своје обавезе пребацују на свевишњег. А отуда стижу само муње, бар је тако за аутора ове

публикације. Дакле, са празном зобницом ни коњ не иде на пут. А ми смо се ипак упутили. Најтеже је од свега да су се многа дешавања заливадила.

Клонили смо се рангирања људи, догађаја, ствари. Тај посао давања степена, положаја, посао је историје, а ова публикација то није. Она је хроника веома блиска летопису, прожета путописним садржајем, намијењена пуку, оном читаоцу који није нити ће тамо проћи, већ да га замисли, да шета кроз вријеме и простор. Оно што му говоримо мора бити убијеђен да то није плод маште, фантазије нити имагинације, већ голе истине без икаквих вегета и зачина. До истине смо дошли не тражећи је кроз прашњаве полице архива, пожутјелих књига и сумњивих докумената. До ње смо дошли лутањем кроз туђа дворишта. Молимо вас, пођите са нама на путовање од падина Јахорине до Вишеградског језера. Нећете се покајати, вјерујте на ријеч.

ГОРЉОПРАЧАНСКА ДОЛИНА

ВИСОРАВАН, ПЛАНИНЕ, БРДА, РИЈЕКЕ

Географски положај долине Праче

Најјужнија тачка долине Праче је насеље Устипрача, гдје се ова ријека улива у Дрину. Она се налази на 43 степена, 45 минута и 6 секунди сјеверне географске ширине. Ово насеље се налази на 334 метра надморске висине. Најсјевернија тачка сливног простора Праче је Игриште на Боговићким стијенама, дијелу Романије, сјеверно од насеља Боговићи. Ова тачка налази се на коти 1283 метра над морем. Њене координате су 43 степена, 50 минута и 25 секунди сјеверне географске ширине.

Долина узводно од насеља Праче (Фото Васић)

Најзападнија тачка слива Праче је Бањ-глава, дио Јахорине гдје се налази кота 1835 метара над морем. Испод ове коте је врело Праче, чија је надморска висина 1458 метара апсолутне висине. Кроз ову тачку пролазе координате 18 степени, 35 минута и 30 секунди. Најисточнија је, опет, Устипрача, која је смјештена на 19 степени, 5 минута и 30 секунди источне географске дужине. У овим односима нису узете тачке ријеке Ракитнице, лијеве притоке Праче, јер се ради о простору највећег дијела општине Рогатица.

Прача - композитна долина

Композитан, као што је познато, значи састављен из више дијелова, мањих цјелина - сложена долина. Када кажемо дијелова, не мислимо да су то једнаки комади, није то фабричка израда да све чаше буду исте и по величини и по облику и по запремини. Природа има своје законе да ништа није истовјетно. Ни сва стабла храста, бора, траве, цвијета нису идентична. Нема два "равна" човјека ни код близанаца чак. Ако са таквим убјеђењима приђемо овој теми, тек онда ћемо се разумјети.

Пут уз Јахорину према врелу Праче

Дакле, наша композиција која се назива долина ријеке Праче ни у једном своме дијелу од падина Јахорине па до Дрине и Подриња није се ни у чему поновила. Сваки њен дјелић је различит, па и долине, клисуре, кањони, поједина проширења или сужења - све је то у неким разноврсностима.

Ова композиција, дугачка око шездесет километара, састављена је од шароликих дјелића. Још једно, молимо наше читаоце да не мијешају људску и геолошку прошлост. Људска прошлост или историја само је један бљесак у односу на прошлост коју називамо геолошком. Ако смо сагласни, можемо да приступимо разјашњавању ове теме.

У давној геолошкој прошлости крајем тријаса, цијела ова долина за коју рекосмо да се назива Прачом није постојала, па ни ријеке. Све је то била висока површ или висораван, без планина и долина, без потока и ријека, а и без човјека. Није у овој површи било ни Јахорине ни Романије, ништа из ње није штрчало све до Подриња, па ни те долине није постојало. Није било ни дрвећа. Једна беживотна висораван, чија је надморска висина изнад 1600 метара над морем. Тачније, ово је изронило из дна мора, које се прелило на све стране.

Наслагано брдо на брдо (Фото Васић)

Кише које су падале на ову висораван образовале су мала удубљења. Природи се не жури, она то ради упорно, свакодневно, према својим законима и својој ћуди. Подлога преко које ова кишница тече на њену "радост" је мекана, порозна, подложна разарању, мрви се и дроби. Та маса се назива кречњаком, овим истим који и данас имамо и од којег се прави креч. Он је створен од ко зна колико живих организама - шкољки, риба и свега оног мноштва живог свијета који настањује и данашња мора. Све у природи се рађа, живи и умире, па и овај свијет. То гробље организама слагало се на дну, на њих су долазили други и тако слој на слој, кроз дуго геолошко вријеме. Управо због тога што је грађен од бивших живих организама, он посједује ова својства: склон разарању, плодан, ружан као људско лице које је преболовало богиње, сав од бројних удубљења, узвишења. Зато се у свом средишњем дијелу и назива тако - богињави кречњак (крас).

Овај рушилац, кишница, избушио је глатко лице висоравни и оно се више не може препознати. Руши данас, дроби сутра, сваког дана... природа не зна за свеце у којима не треба ништа радити. На овој висоравни су се већ образовали поточићи, који све нешто рове, носе, таложе, промијене смјер, вијугају тамо и овамо. Наш поточић прелази у поток - сада је већ омања долина. Њему се придружују други и заједничким снагама односе зрно по зрно. Све се то некуда вуче, строваљује, тегли - и добисмо ријеку. Још јој не знамо име. Када човјек дође, све ће то именовати према неким само њему знаним особинама. Неки потоци сувише пјене и од тога су бијели, е по томе ће и добити име; други су црвени од стијена преко којих прелазе.

Ова површ није састављена од истих организама, односно стијена. Једне су чвршће, друге су подложне распадању и ријеке и потоци их лакше разарају. Код оних чврстих приморана је да застане, не може даље. Чим је стала, она већ није ток, већ језерце, па језеро, и како ријека и потоци надлазе, све је веће, пространије, дубље. То ми у геологији називамо и језерским раздобљем. Цијела ова долина Праче била је у облику композиције (отуда и назив композитна), "низ неједнаких чаша", које у овом случају називамо језером. Било је мноштво "таквих чаша" од Јахорине, Романије, па све до Подриња.

Јужне падине Романије (Фото Васић)

Почеле су се уобличавати планине као што су Јахорина, Романија, Госина, Судићи и све тамо до Дрине. Па и она је сва ујезерена од албанских страна све до Саве. Све је у бројним окукама, језерима. И наша Прача је врдала десно и лијево. У времену о којем говоримо, а то је вријеме језера, Прача није ни постојала, тачније, било је мноштво "Прача". На свим спојевима језера гдје се наше замишљене чаше преливају налазе се ријечни токови. Језера су била: горњопрачанско, прачанско, реновичко, месићко, доњопрачанско. И то мноштво "Прача" обављало је савјесно свој посао - удубљивале су своје корито, усљед чега је језеро почело да се смањује, а она мала Прача постаје све богатија водом и сада има све јачу снагу. Те дијелове искидане Праче данас називамо клисуром, кањоном, сужењем, уским грлом, тјеснацем. Како се приближавамо "нашим данима", језера ишчезавају једно по једно и већ сада имамо спојене дјелиће мноштва Прача у једну, а њена долина се може назвати сложеном - спој долина, клисура, кањона.

Кањон Праче

Почео је да се насељава живи свијет. Ношено вјетром, потоцима, ријеком, птицама, сјеме је пристизало са свих страна. Она наша висораван изгубила је првобитне облике, ни рођена мајка је не може препознати. Сва је она од брда, долина, планина, клисура, кањона, а на њих је дошао живи свијет трава, дрвећа - оно што називамо биљним свијетом. У ту масу насељава се и животињски свијет. Ево и човјека, добро дошао! Одакле стиже, људино? Али нећемо о томе овдје, дуга је то прича. Пустимо га да одахне!

Од врела Праче до Устипраче

Прача је једна од бројних лијевих притока ријеке Дрине и припада источној Босни и Подрињу. Великим дијелом припада Републици Српској. У своме средњем току протиче кроз простор Федерације, а то је од насеља Праче до приближно средњег тока, кроз средњепрачански кањон. Једним мањим дијелом граница је повучена током ријеке.

Од врела на источним падинама Јахорине, па до састава са Дрином код Устипраче, приближан јој је пад од око 1100 м, те

спада у брзе, плаховите планинске ријеке. Дужина тока је око 61 км, а административно протиче, заједно са својим притокама, кроз Пале, Рогатицу, Прачу и Источно Горажде. Има велико сливно подручје од врхова Јахорине, Равне планине, Стамбулчића, па идући на исток на Новакову пећину, јужним бривовима Романије, косом Боговићких стијена, преко Гласинца, Копита, Деветака, преко Бокшанице, у корито ријеке Дрине. Јужна и југоисточна сливна граница је ужа. То су огранци Јахорине: Боровац, Клек, преко Пркоса, Хацијице, Вражалица, Чадора, све до долине Дрине. То је долина (дијелом и површи високе планине) попут развучене елипсе, веома изувијане линије, која захвата око 1109 км². Ако је упоредимо са општинском територијом Пала, она је два пута пространија.

Чесма "Како си ти" у средњем току Праче

Притоке су највећим дијелом површински токови, али има и понорница или оних токова који се површински не појављују, па је веома отежано одредити развођа, као што су дијелови Госине, Вражалица. Ово је тек видљиво када се уђе у њен средњи ток, у кањону, гдје је ријека расјекла кречњачку висораван тако дубоко

да се у њеном кориту појављују бројна врела са једне и са друге стране тока. Зато је претходно поменута линија несигурна. Када се изврши бојење понора, моћи ће се тачно повући разводна линија. Цијела висораван Гласинца и Госине готово да нема површинског тока и та голема количина кише и снијега мора некуда да отиче путем невидљивих канала, јама, понора и ко ће тако утврдити куда се испреплетало водени крвоток. Мјештани ће вам причати о сипању сјемена од лана ћетена и да се вода појављује ту и тамо. Такви су подаци непоуздани и њих треба узети са резервом. Ово је кутак наше земље који је веома оскудно проучен, а научни свијет се клонио овако деликатних тема. Тешко је орати неузорану ледину. Било са које стране да је гледамо, било да су то бројни брегови и висови, било из долине Праче, свеједно је, овдје се нуди богата трпеза природе. Гледамо је са дна долине, горе према бројним бреговима. Још увијек се бјеласају на овоме априлском сунцу. Сребрнастоснијежне главе прелазе у ниже головрате дијелове, а још ниже од рамена, трупови брда су угрезли у зелени огртач. Разуздане и отмјене линије висова извијају се према плавом и празном небу. Све је у некој игри боја. Моћне глечерске сјекире ледених доба изглачале су ове брегове и они некако дјелују питомије, смиреније.

Долина потока Раките

Ова горњопрачанска долина била је у ледено доба једна издужена језерска маса, која се зауставља тамо у Подграбу. Друга долина је средњепрачанска до Павловца. Од Павловца до Каљана је реновичка. Кањон у то геолошко доба није постојао. Он је тада био у стварању. Ријека је са свих страна растакала кречњак, ломила, удубљивала своје корито, а у припомоћ су јој дошле бројне притоке да се отму од укљештења и заробљеништва ових брда. Ријека је постепено отицала и све дубље улазила у тијело планине, односно висоравни. Тако је Прачи и њеним притокама отворен пут према Подрињу и Дрини.

Дио долине Винчице

У овој лудој игри боја и самозабраву облика брегова и њихових линија заборависмо на ријеку. И врело јој је високо горе, на око 1400 м над морем, и тек што је рођена, почиње њен немир и игра каскада, скачући од вира до вира, преко облутака, правећи којекакве враголије. Она усмјерава свој ток према сјевероистоку, све тамо до Подграба, гдје се њен ток и правац мијењају, па тече према истоку. У дијелу кањона опет измијени правац и тече према југу, да придода своје воде Дрини. На увору своје име губи, исто као што ће Дрина увором у Саву, а Сава ће нестати као ријека код

Београда, а ондје, као Дунав, изгубиће се у сланим водама Црног мора. Кањонску долину чини приближно око једне половине или, другачије речено, од два метра њеног тока, један је уклијештен високим и стрмим литицама, те представља тешко проходну и привлачну долину.

Паукова мрежа притока

Каменичка ријека, десна притока Праче, није велика, али је око ње све велико: Боровац (1750 м над морем), Клек, готово исте висине (1743 м). Цијелим током плаховита, тече дубоком клисуром, околу висока стабла букве, граба, ту и тамо јела, уоквирила је брда са свих страна да грца од тјескобе. Преко брегова на запад пружа се Црногорски поток, назван тако по борбама Црногораца у Првом свјетском рату. Још западније је Мркодолски поток, чије је извориште у истоименом насељу, које је данас без кућа и људи. На источним падинама Јахорине су бројна врела сакривена између кречњака и непропусних шкриљаца. Сва се она стрмоглављују према подножју да Прачи припомогну у њеној снази и лудовањима.

Од Каменичке ријеке даље ка истоку је Вијарски поток, чије је извориште у истоименом насељу, данас без људи. Преко брегова умотаних у лишћарску шуму је Рањенски поток. Ондје гдје Прача мијења свој смјер од правца сјевероистока, окреће свој ток према истоку, налазе се бројни безимени потоци. Код Даља се улива Драгосин, идући још низводније је Ђетеновиште. Тамо гдје Прача расијеца свој кањон, највећа десна притока је Чемерница, која је једним својим дијелом понорница. Кроз кањон су јака врела без дужег ријечног тока, јер је ово простор који не допушта површинске токове. На прачанској десној обали небројени су мањи, безимени водени токови, који се пробуде у вријеме великих киша и отапања снијега. Зато је наше набрајање непотпуно. Најсличније је пауковој мрежи и нико их до сада није пребројао. Путујући по ко зна који пут и са жељом да их све именујемо и пребројимо, били смо поражени. Није исто упустити се у ову игру бројева у прољеће и у лето.

У овој империји планина и брда, воде, шуме и леда изгубићете опкладу у заносу да ћете избројати сваки извор, питалицу, врело, поток. Исто вам је то и са небројеним брдима, узви-

шењима и планинама. Мјештани само знају за своју најближу око-
лину, оно што они у својој свијести сматрају за свој ужи завичај.
Даље се не упуштају, а нити знају.

С лијеве стране ријеке Праче наставља се паукова мрежа
бројних притока. То су они токови који се појављују на источним
падинама Равне планине. Један од већих потока је Божића вода,
али је много оних којима се не може утврдити извор, нарочито на
Сарачевом пољу. На малом растојању, на овоме пољу налази се 12
јама које површински гутају воду, а она се појављује или у Прачи
или у Паљанској Миљацки (развође унутар планине). Да поменемо
неке од њих: Омладинска пећина (чија је дужина 101 метар), Ле-
дара (дугачка 98, а дубока 60 м), Звекара (58 дугачка и 21 метар
дубока), Фудина пећина (36 дугачка и 12 метара дубока), Понор је-
дан (1,31 м дугачак и 16 м дубок), Понор два (дубок 16 м) и Понор
три (12 метара). Све са овога поља нама невидљивим каналима,
под неким именом, доспијева у ријеку Прачу.

Идући низводно, с лијеве стране ређају се Газиводска,
Сјетлинска и Ракитница (Грабовица), која се улива код Подграба.
Међу дуже и водом богатије ријеке спада Грачаница, чије је из-
вориште на падинама Романије. Даље су Лозничка и Брњичка
ријека. Посљедња рјечица је Винчица. Одавде па све до Ракитнице
нема сталног површинског тока. Госина, типична крашка област,
не допушта површинске токове. Све њене воде се губе у бројним
понорима, да се једним дијелом појаве у Кањону Праче са јаким
врелима.

Тако је ријека Прача, како који корак према Дрини, све бо-
гатија водом и све опаснија за људе и њихова насеља, али и за
објекте који се налазе на њој или у њеној близини.

Ево кума биће два ујма

У прошлости, када се помене ријека или поток, увијек се
помишљало на воденицу. "Иди у ријеку" значило је отићи у во-
деницу и донијети отуда млива. Нико никада неће моћи побројати
све млинове који су у прошлости радили на Прачи и њеним при-
токама. Данас су остали само називи млиниште или воденичиште.
Нашли смо и бившег воденичара и замолили га за разговор.
Пристао је, али условно, пошто данас обавља друге дужности, да

му име изоставимо. Што је обећано, то је и учињено. А његов баритон био је "чоколада" за наше уши.

"Нема љепше пјесме од воденичног камена ни укуснијег мириса од пројиног пшеничног брашна", тврди наш саговорник. "Мој отац ју је називао вођеница. Сваки пут када би ушао, промрсио би: 'Моја вођеницо, моја слободицо /вођеницо, моја хранитељицо, вођеницо моја узданицо/ вођеницо моја крилатицо.' Он јој је тепао. По звуку витла, чекетала или камена знао је шта јој треба. Да ли се нашла каква грана у доводном каналу и скренула воду из њега, да ли се доток ријеке толико смањио да она јауче као гладни вук на планини. Можда се сандук испразнио и у њему нема више жита, па камен о камен цијуче у празно. Ако је приспао, а десило се то, одмах се пробуди и зна шта се збило. Њега је звук чекетала успављивао, па се, кад није у млину, а не може да спава, покупи и одлази доље да се наспава уз најљепшу успаванку.

Мој отац је наслиједио свој млин од дједа, који је у њему мљео дуже од пола вијека. Зато нас је понеко називао да смо Млинаревићи. Томе је допринијела и једна наша родица која је причала без престанка, па су јој говорили да меље као празан млин. Мој дједа је плаћао спахији порез на млин само зато што је био на његовом имању.

Колико ли је ова воденица нахранила уста?

Отац и ја намиривали смо своје услуге тако што смо од сто килограма жита узимали десет килограма или око десет одсто. Ми смо то брашно узето од ушура лако уновчавали јер је било оних који су га куповали по тадашњим цијенама. У народу је остало: када иде кум и носи жито, млинар је говорио - Ево мени кума, биће мени два ујма. Код нас је било правило - нема тога кума којем се меље без ујма. Од овога правила се изузимала љута сиротиња, којој је мљевено без ушура, односно ујма.

Колико је млинова било на току Праче и њеним притокама, то један Бог зна. Знам да је између два велика рата од врела Праче до Сјетлине било десетак млинова и сви су непрекидно мљели жито, и ноћу и дању. Сви су добро живјели, нико се није жалио на живот. За дан и ноћ по једном витлу може да се самеле 250 килограма жита; сада ви то помножите са десет - то значи да је само на овоме горњопрачанском крају дневно било прерађено око двије и по тоне различитог жита. Дobar дио тога је даван за исхрану стоке. За државно брашно није се много марило јер је оно било скупље и није имало такав мирис као оно које прође између два воденичка камена. То је оно право", каже наш саговорник. Још додаје: "Срце ме заболи кад видим каква снага пролази овим коритом, а ничему и ником не служи. Штета је то голема. Да хоће да граде бар те проточне централе за производњу струје, колико би се само приходовало. Овако, теци ријеко, нисам ти ништа реко."

Данас на цијелом току нема ниједног млина. Неки су нестајали у великим поводњима, други због смањеног занимања за њих, због престанка гајења житарица, напуштања села, јефтиније услуге парних и електричних млинова. Нови нараштај није много марио за рад ових поточара. Оне су од старца времена трулиле, топиле се и нестајале. Тако су умирала ови значајни објекти, у којима су се житељи села састајали, саопштавали једни другима новости и тако су били неки облик телевизије, радија, штампе. "Прича се у млину" - то су биле свјеже вијести. Ту се добијао позив за одлазак суду, у жандармерију, ко је умро и како. Озна, односно Удба је обавезно била у дослуху са млинарем, поготово ако се штогод попије - ето приче и приче. Епицентар свих збивања у селу био је млин.

"Дивље племе на Балкану"

Вирови Праче и њених притока служили су и у пропагандне сврхе. Наиме, када је Аустро-Угарска овладала овим простором, дигнута је рампа за вршљање којекаквих протуха са добрим, али и оних са opakим намјерама. Било је то када су се у новим покрајинама нашли и бројни новинари, а већ је ту и појава фотоапарата. Наиђу они у лову на "изузетности", али је њих било мало и већ су биле познате и отрцане. Уредници листова урличу, хоће посебне, невиђене текстове. Аха, ево их, дјечаци се купају у вировима ријеке. Они старији имају на себи којекакве дрошке од купаћих гаћица, а они млађи ни то. Новинар призива купаче, даје им неке шарене бомбончиће и тражи да сви буду наги, да скину гаћице, а да се рукама ухвате за гране оближњих врба и јова и висе над ријеком. Дјечаци су, не слутећи ништа лоше, послушали Аустријанце. При томе се кевеле и изигравају неку врсту мајмуна.

Нови дио насеља Подграб

Новинар је својој редакцији послао фотос са дјечацима, а испод текст који прати ову илустрацију: "Српска дивља племена у Босни". Ово су преузимали и други листови Европе и тако се ширио "лијеп глас" о дивљем српском народу, тамо на југу континента. Зашто не, ако су од истог дрвета и Богородица и тољага.

Слика магарета натовареног врећама, а за њим гега сељак; прати је текст: "Једино српско превозно средство у Босни". Наићу на старију чобаницу коза и од ње захтијевају да издвоји једну из бројног стада. Када је то учинила, фотографишу је, а испод текста: "Ово је једина имовина ове Српкиње у Босни". Наићу на обрађивање земље помоћу волова које води дјечак, а отац је за ралицом. Дођу код њих, понуде старину цигаретама, па му чак поклоне и свих двадесетак комада, а дјечаку опет шарене бомбоне. Кад су им се тако приближили, предложе им да направе неку шалу: да волове испрегну, а да се старина нађе тамо гдје су они били, те да дјечак узме ралицу. Ори како ти се збори. Зашто не може! У листовима Беча таква слика, а пратећи текст: "Српски дјечак из Босне упрегao свога оца за ралицом!" Боље је да те Турчин ћера са сабљом него Швабо са пером.

Све ове приче своде се на смисао жалбе која је из једне јавне куће Беча стигла на своје одредиште. У овој представци поред осталог је истакнуто да курве не могу да дођу до мушкараца од поштених жена пријестонице. Људе ове долине ријеке прати злокоб од повоја до покрова. Вјечно му је туђин држао и нож и погачу у својим рукама.

Орање са ралицом

Поменута пропаганда нас подсјети на њемачке извјештаје током Другог свјетског рата. Наиме, као што је познато, Њемачка је напала на Совјетски Савез средином 1941. године, водила жестоке борбе и стигла до Лењинграда, Москве, Стаљинграда. Овдје је доживјела поразе и њена армија је губила битку за битком све до Берлина. Гебелсова пропаганда је настојала да ниједан пораз путем средстава информисања не процури у народ Њемачке, који није могао да вјерује ни својим очима ни својим ушима да им Црвена армија долази у двориште. Слично смо доживјели у посљедњем рату. Данас, када се хладне главе узме на анализу шта је истинито, уочава се Гебелсова школа. Посљедице су големе: народ је неприпремљен, заведен, дрогиран, у немогућности да правилно расуђује.

У њиховим листовима из времена владавине Аустро-Угарске налазимо и овакве текстове: "Немају ни индустрије ни књижевности ни гвоздених путева на суку ни флоте на мору - ништа немају. Да им се одузме све оно што други народи за њихове потребе производе, остали би без капе, у самој кошуљи и опанцима, са гуслама у руци". Очито, овај новинар се показао као незналица: да су из тог истог народа што је у кошуљи одњихани и Пупин и Тесла. Да је из истог краја гдје су издаване ове новине њихови далеки преци долазили у таласима да копају у рудницима Олова и Сребренице. Остало је то за времена уписано у топониму Саси.

КРПИЦЕ СА ЕТНО СТОВАРИШТА

Природа има свој календар, али без светаца

Кукавица почиње да тугује на Благовијести, а заћути на Видовдан. Пластови на ливади, крстине на њиви, а свитац у ноћи.

Овдје се зна када се бере кантарион, хајдучка трава, а када мајчина душица. По боји вечерњег неба предвиђа се вријеме за сутра. Ако је при заласку сунца небо црвено, ето кише. Када се ласте измотавају и праве кругове у лету, ето пљуска, припреми кабаницу.

У горњопрачанском дијелу долине брегови и планине су покривени вегетацијом

Старије особе ни за живу главу не помињу змију. Ако морају да то учине, често се употребљава: дугачака или непоменица. Непоменица на Пресображење иде у земљу. Ако се која види после тога, грешна је, неће ни земља да је прими.

Сједимо испод старе крушке у дворишту. Забављају нас свици како мрклу ноћ без мјесеца сијеку у помрчини. Зачас нас пренесоше у недавне ратне године, када су преко неба трептали авиони, којима не знамо име нити намјену нити циљ. Носи се свиче

у ђавола што нас препадаш, када за њим други, трећи жмирка својим стражњицама које се жаре. Вјероватно журе на парење. Хајте, обавите тај посао, па да идемо на спавање. Од оближњих глогова допире јадиковка чукаца, а са сјенокоса запахну нас мирис свјежег сијена, које однекуд донесе тихи повјетарац. Пристиже спарина као у пекарској пећи.

На Преображење се промијене и земља и жбун, вода и гора. Ништа више није сутрадан као прије. Лишћари добију жућкасти благи прелив, још не самртничку жуту - има времена још мјесец и по дана. Вода на извору промијенила је температуру, више није тако студена, а и небо није више онако плаво, увијек излази у јутро као замућено, неиспавано око.

Природа је уредила свој календар према својим законима, а људи јој упорно товаре свеце, које она не познаје нити се Богу моли. Кад се ноћу на небу млад мјесец појави да је забио рог у њиву, неће пасти киша. Ој мјесече - новице, / што нам не подариш кишице!

Породична задруга - неподјељена родбина

Заједничка особина породице до уназад пола вијека била је породична задруга, заједница. Једну задругу чинили су сви чланови породице за које је храна спремана на истом огњишту. Основно чиме се оваква породица истицала јесте велики углед старих; чељад је у таквим заједницама боље васпитана од инокосних. Живот у задрузи био је много бољи, лакши, организованији него у самачким домаћинствима. Власници земље, аге, нису дозвољавале да се породице цијепају и уситњавају због личне користи. Већа задруга је боље обрађивала земљу, тачно и на вријеме. Већи број чељади значио је, у неку руку, сигурнији живот. Скитнице, разбојници, пљачкаши нису се усуђивали да насрну на чељад многољудније задруге јер ће их брзо стићи заслужена казна.

Задругу су чинили мушкарци везани крвним сродством: браћа, браћа од стричева, стричеви, синовци. Који домаћин нема синова, довешће у кућу зета (домазет-припуз, удо се, призетио се). Уколико је у задрузи већи број чланова, утолико она ужива већи углед. Старјешина се назива газда. Њему се и у кући и у селу исказује веће поштовање, боље мјесто за софром, на гозби, слави и

сватовима. Најчешће на овој дужности остаје до смрти. Насљеђивао га је најстарији син, ако није дебилан. Газда великих задруга није физички радио, само је распоређивао шта је коме чинити, подучавао га, корио, а каткад и ударио за немарност и лоше ураћен посао. Исто је чинио и са женском чељади. Чланови су се у свему морали покоравати. Непокорни су кажњавани батинама, забраном јела, клетвом.

Тип куће под шиндром у горњопрачанском крају

Старјешина управља и располаже имањем, покретним и непокретним. При продаји и позајмљивању жита, домаћин ће се договорити са својим синовима. Жене се при томе нису много питале. Задружну земљу је домаћин продавао само уз сагласност свих одраслих мушкараца. Старјешина је бринуо да се сво имање обради и ништа не остане запуштено. Послушност свих у задрузи била је беспоговорна и неписано правило.

Кад би укућани спазили да домаћин долази кући, изашли би пред њега на неколико корака. Они који су остајали у кући, дочекали би га стојећи, а када он сједне, то и остали чине. Кад би домаћин одлазио, испратили би га подаље од куће. Домаћин се

понегдје разликовао и по ношњи: љепше и раскошније одијело, капа омотана крмез-шалом, а за појасом силав. У друштву је говорио у првом лицу множине: "Ми смо све узорали. Ми смо овце остригли".

Сви одрасли чланови у задрузи морају да раде. Мушки послови су тежи: орање, косидба, сјеча и догоњење дрва, оправка на зградама, надзор над стоком, послови око млина, исхрана стоке, тимарење коња. Женски послови су: плијевљење, окопавање, жетва, послови око хране, дјеца, спремање куће, прање, предење, ткање, послови око лана, конопље. Сва зарада стечена појединачним радом баца се у средину, у корист свих задругара. Онај који је нешто кришом задржао за себе, гледан је испод ока и губио је углед. То је изазивало неспоразуме.

Виногради, шарени коњи

Задругари су се окупљали око једног огњишта, на коме је спремана храна истовремено за све. Обично су сва чељад спавала у истој соби, изузимајући младе брачне парове, који би неколико првих мјесеци спавали одвојено од осталих, обично у магази. Домаћин је спавао сам, одвојено, на кревету. Преко љета су неки спавали на њиви. Свака жена имала је свој сандук у коме је држала своје, као и ствари свога мужа и дјеце.

Задруге које немају довољно чељади узимале су најамнике, момке или слуге. То је најчешће било на пола године, од Бурђевдана до Митровдана, као рокови. Они су обављали послове само за исхрану - то им је била "плата".

Број чланова у једној породичној задрузи кретао се од десет, па чак и до педесет, и ту није постојало правило. Међутим, када постаје тако бројна да се њома тешко управљало, задруга се цијепала. Посљедње задруге су запамћене до 1950. године, када их коначно нестаје и данас су непознате и заборављене.

Прачанин не носи ни колијевку на леђима

Путници који су у прошлости пролазили овом прачанском долином наводе: стрма путања уз брдо, Прачанка погнута под бременом на леђима корача понизно неколико корака иза мужа, који поносно и комотно ступа. Прачанка има да кува, преде, да шије, чисти, музе и прави смок, да жање, да незнатне количине својих производа носи на пазар. Ако жена није у стању да обавља женски посао из било каквих разлога, она ће прије замолити сусјетку, него свога мужа да то учини. За мушкарца је непристојно да носи бремене на леђима - или чак колијевку!

Жена у свечаној градској ношњи 19. вијека

Правило је било да када муж и жена путују, муж јаше на коњу, а жена иде пјешице и често носи јошнешто на леђима. Ако жена сретне мушкарца на путу, она се склони у страну док он прође. Мушкарац увијек иде напријед; ако жена случајно иде испред њега, застаће да га пропусти. жене устају са сједишта када

мушкарци уђу; стоје ако нема довољно мјеста. Некад су жене љубиле мушкарца у руку.

Оно што се овдје готово без изузетка издваја, код старијег свијета, јесте да је мушкарац господар и да господари, а жена служи и слуша. Смак свијета је да мушкарац пољуби руку жени - то је резервисано искључиво за тамо неки страни и далеки свијет. При свечаностима, мушкарци и жене сједе одвојено, било то на славама, жалостима, било каквим пријемима - жена међу женама, мушкарац међу мушкарцима. Не дај Боже да се помијешају. То је слика која се види у школама, канцеларијама, било гдје гдје је скуп. Ако се каква осмјели, па се нађе у мушком друштву, гледа се с подозрењем.

При гозбама се прво послужују мушкарци, па тек на крају жене. За прве се бирају најбоља јела, а женама шта остане. Жени није мјесто у кафанама, ресторанима, тамо гдје се пије и једе, изузев ван свога мјеста, у "туђем свијету", гдје своји не виде.

Била би дрскост кад би свога мужа назвала именом. И муж говори о својој жени "она", "ова овдје", "она моја". Пред странцем, мора ли да помене име, каже: "Она, с опроштењем, моја жена".

Од једне старије Прачанке чули смо и овакву причу: У овој долини просила два момка једну дјевојку; један храбар али сиромаш, а други не много храбар, али богат. Могла је сама да одабере, без утицаја уже породице. Свој поступак је овако оправдала: "Стока тражи дубоко корито!" Одабрала је храброг сиромашка. За данашње прилике ово правило је неприхватљиво. Колико сиромаша у овој долини је тако остало неожеђено, нарочито на селу. Један од узрока "бијеле куге" је и тежња за удобнијим животом.

Шта оно обећасмо кад јањца дерасмо?

"Какав на јелу, такав на дјелу." Па какви су житељи долине Праче на јелу? Јешни! Каткад неумјерени! То се да закључити на излогу: славе, весеља, даће четрдесет дана, пола године, године, рођења унука, крсне славе цркве, партије, општине, појединих празника. У овоме су се изједначили сиромашни са богатима, немаштина са богатунима. По обиму јела и пића на трпези, нема

никакве разлике да ли је даћа за покојника или је свадба сина јединца. Ту се сусрело оно што је домаћица спремила и оно што нуде продавнице прехрамбених производа. Ту су слана, слатка, кисела, масна, посна, зачињена, кувана, пржена јела. Ко воли нек изволи. Није то Сремчева "Ивкова слава", али је њој налик. Када се да знак послије неког обреда, почиње прави јуриш, ломи се, наздравља, пије, као да наступају судњи часови. Све се да на посао.

Говори се преко пуних уста, гласно, виче се, дозива, маше рукама, чаше се подижу у вис удаљеном госту. Пробуди се, Сремче, да видиш да твој Ивко није ни до кољена. Умаче се, прсти се лижу. Што мрсније, то дуже држи. На трпези више нема мјеста ни за чачкалицу. Тањир до тањира, пуни, натрпани, рукав се нађе у неком јелу. Не мари. Да ли се то види на нама? Оно што зуби дробе, све иде на излог, на улицу, шета кроз народ. То су мојих зуби дјело, нек нам живи, живи јело! Трбух прекипио преко каиша који се спустио испод њега, хаљине се морају мијењати.

*Црква у Подграбу у горњем лијевом углу
(Фото Васић)*

Однекуд изрони сјећање са далеких и бројних путовања. Пун аутобус наших туриста укључио се у париску колону аутомобила и лагано, миц по миц. Тротоаром Парижанке утегнуте, попут Барбика, грациозне, газе као на модној писти. Један од путника у аутобусу уздахну и промрси: "Више је у нашем аутобусу дебелих, него у читавом Паризу!" Зарадио је, несрећник, прогонство из возила. Није му било мјеста ни у истом хотелу. Научио се, срећковић, да истину не збори ни у гори. Нека, тако му и треба.

Црква у Прачи

Вратимо се трпези, овдје у овој долини Праче. Размишљамо, мада ово мјесто није погодно за то. Да ли постоји искреније љубави од љубави према храни и јелу? Одговор добијамо од звекета кашика о порцелан. Хвала на одговору! За трпезом, било којим поводом да је даје домаћин, обећава се, договара, пазари, углављује се висина дневнице, запошљава свастика, бегенише, намигује, домаћину у здравље и весеље, све ти родило и пшеница бјелица. Кроз прозор извирује папрат уплетена у повијушу.

Ово је народ опклада, надгорњавања, ту се не заобилази ни надметање у јелу и пићу. Нема ниједног гробља у горњопрачанској долини а да нема раке на узглављу на којој не пише: "Страдао несрећним случајем". Директно од породице нећете добити ваљан одговор, морате тражити и распитати се са киме су у завади. Он ће вам тачно без околишења све рећи. Опкладио се покојник са још тројицом ко ће више појести хреновки, кобасица, јаја куханих, баклаве, торте. Изабран је и судија за тачно бројање, за тачно мјерење. Старт! Крени! Попуцала кеса. Готово! Здравствени картон, е то је државна тајна. Тамо се не смије гледати, то је законом забрањено. Здравље, али и смрт на уста улазе, истом стазом и болест. Не вриједи ту она да је "више помрло од јела и пића него

од пушке". То су приче за обданиште. Не губи вријеме у придици, мани се тога.

Све ово друштво и црква подстичу. На свим скуповима и огласима налијепљеним на бандери пише програм и на крају "народно весеље". То је, другачије речено, пијанка и богата трпеза. У јулу 2006. године, овдје у близини, једна странка чини промоцију или, другачије речено, пропаганду: ширење, множење, расплођавање да би се дочепала власти. На ражњу се вртило тога дана 50 јагњади, а на тоне другог јела и пића. Весели се, народе!

Јањци на ражњу (Фото Васић)

Црквени календар је препун светаца, свих 365 дана у години је по два, три, па и по десетине светаца у једном дану. Ни за један од њих не пише да се тога дана ради, већ обрнуто. Обичај је у овој долини Праче да се на гробу оставља боца са неким жестокиим пићем, па чак и кутија цигарета, шоља за кафу, јер је то покојник највише волио. Гроб се залива вином и истим се врши причест. Обилне даће пет-шест пута у двије године неке породице отјерају у сиромаштво јер нико неће тога да се одрекне, а то и Црква за-

хтијева. Крсна слава Цркве не може се замислити без претрпане трпезе. У вријеме ломљења славског колача 20. јануара 1942. године насрнуле су њемачко-ушашке снаге и испразниле горњопрачанску долину од њених житеља. То је уклесано у црном мермеру спомен-костурнице у Подграбу, гдје су имена од једног дана до 91. године живота за више од 170 особа. Посљедица тога су данас на десетине села без иједне људске душе. Наричемо јер се утописмо у бездан као народ. Само ви ломите колаче, а други ће вам ломити лобање!

Не можемо да нађемо ваљан одговор на ова питања, заплићемо се. У близини нам је старина, већ је размијенио осму "банку" и успјешно је троши. У устима само два зуба, који се клате како их удари језиком. Питамо га, без околишења, одакле таква похлепа за храном и јелом. "Сви смо ти ми у неку руку, ко ли прије ко ли послије, потомци хајдука. Зна се, он у трку једе, пије, увијек је гладан, може да једе у свако доба. Може да издржи без јела данима. Када се њег дочепа, често отимачином, развлачи га као курјак. Јатаган иза појаса му служи за све - и да јањца закоље, да њиме откида од погаче, да чачка зубе и откида нокте. Њиме спрема гране за ватру, баца га на дивљег вепра. Сада ћете ви, господо, тражити од нас да у лијевој руци држимо ножић за ситно исјецање парчића меса, а виљушком у лијевој руци све то набадати. То ћете тешко дочекати и немојте губити вријеме, не вриједи. Када дође зима и "пукну" међаве, ми ти онда са ђаволом мијесимо погачу. Дуго смо ми гладовали да бисмо могли стећи свјетске или, како их ви називате, господске обичаје. Такви смо какви смо".

Зграда на срећним темељима

Кад се уђе у насеље Подграб, прво што странац уочава јесте да нигдје нема старије зграде. Патинирани конаци имају неко достојанство јер је старост увијек за поштовање. Сви објекти су овдје из новог доба, чак неки миришу на свјеж малтер. Ништа старије од пет-шест деценија. И име је толико старо. Наиме, раније се ово називало Сјетлина, која се пружала на широком простору. Како је ова долина и проширење Праче смјештена између два узвишења, оба истог имена Граб, то се неко сјетио да од Сјетлине откине једно парче и назове га Подграб. Данас се заокружује у

лијепо насеље, са могућношћу да убрзо постане урбано и тиме добије "титулу" града, што би било друго насеље тога звања на општинском атару.

Дио зграде бивше Шумске управе у Подграбу

Преварили смо се да у Подграбу нема старог објекта. Одвели су нас и заиста смо се не мало изненадили кућом која носи назив шумска управа. Први утисак је као да смо се нашли у неком насељу Корушке (на југу Аустрије), гдје су овакве куће у највећем броју. Препознајемо "рукопис" тамошњег пројектанта, којему не знамо име, али је без сумње пренесен помоћу пројекта на овдашњи простор. Грађена и саграђена у октобру 1903. године, из времена када је Аустрија сањала позлаћене снове да ће ове крајеве припојити својој царевини и овладати Балканом. Зна се - није овдје подизала зграде опере нити школа, већ оно што донеси приходе, а то је објекат помоћу којег ће сјећи шуму, отпремати за европска тржишта и стицати наполеоне у злату.

Била је ово зграда темељац овога насеља и, на срећу, остала неоштећена до данашњих дана, укупно 103 године. Запамтила је вријеме припајања Босне царској у држави, Први и Други балкански, Први и Други велики рат, одбрамбени отаџбински рат. И ниједан је није оштетио, не бар видљиво. Свакоме је требала јер је

била једини већи дом гдје се могла глава склонити. Пружала је уточиште свима: ратницима, бјегунцима, окупатору, ослободиоцима, дрвосјечама, ловцима, болесном и здравом, веселом и плачљивом.

Дрвена веранда још увијек одолијева ударима времена

Кад се вријеме смири, без бура и поклика, дуже од шест деценија била је шумска управа, гдје су сједили беамтери и писари, књиговође и благајници, инжењери и лугари. У подруму су спремишта за алатке рада у шуми, приземље - уреди и канцеларије, а на вишем нивоу су били станови за живот породица. Када је недалеко изграђена друга зграда за потребе шумарства, то је ова препуштена станарима. Разумљиво да се измјеном намјене мијењао и унутрашњи распоред, који је прилагођаван потребама. Срећна околност је да при томе није диран вањски облик, тако да, када би се којим чудом њен пројектант и градитељ пробудили, лако би је препознали - још увијек је са дрвеним верандама и два улаза. Једино што је кров мијењан три пута, није више од шиндре. Испред зграде нема више бунара, одакле је пребацивана вода у покровље, а одатле слободним падом на славине у собама. Данас је овдје водовод, а бунар затрпан јер више није потребан.

Опширније на страници 15. и 16. "Подграб између Јахорине и Романије", Подграб 2004. године.

Прва посјета ученика Музеју "Павле Јакшић"

Кад год се приближавамо овом музеју у Подграбу, чини нам се да видимо мараму којом машу неке далеке руке из некаквих древних времена. Оне хоће нешто да нам кажу, саопште, подуче. Ми их нити добро чујемо нити добро разумијемо. Из пристојности нећемо да их замолимо и викнемо: будите гласније, разумљивије. Као да чујемо: "Ми смо били то што сте ви сада, бићете ово што смо ми данас."

Управо тако! Када се појавила поворка малишана који се међусобно држе за руке, тихи уплашени и узбуђени круже окицама по витринама Музеја, и нама се отео уздах: "И ми смо то некад били. А ви ћете некада бити ово што смо ми данас." Све тече! Људи, вријеме, догађаји, радости и туге. Све је то у неком лудом ковиталцу, без кочница и застоја.

Ученици Основне школе у Подграбу у просторијама Музеја

Умало да заборавимо на наше госте, старе између пет и десет година. Лијепи, чисти, уредно обучени, буцмасти, нахрањени, непорочни, простодушни, мили и раздрагани. Разврстани су у четири групе: први, други, трећи и четврти разред. Не успијевамо ни да их пребројимо, измичу нам као суви пијесак у шаци. Кажу да их је четрдесетак. Вјерујемо на ријеч, нису нас закинули.

Нека сте нам добродошли у први музеј и библиотеку ове доњојохоринске долине. Ово је збирка старина, да се мало прикочи проток времена и заорава. Да се зна гдје смо били, шта смо радили, чиме смо се одијевали, хранили, радили. Како се лоза пентрала уз камењаре, на томе је путу давала пупољке из којих су се развијали нови изданци. Све то кроз простор и вријеме, паљено ватром, сјечено мачем, туцано маљем, морено глађу и жеђу, вађено му коријење. Ипак су ту и тамо остајали пелцери који су све преживјели и опет на истом огњишту ватру потпиривали, слободу сањали, поштењем се поносили.

Радознали и узбуђени између књига и експоната Музеја

Записаћемо златним словима 24. мај 2006. године. Група ученика од првог до четвртог разреда Основне школе у Подграбу

посјетила је свој музеј у Подграбу. Дали су ријеч да ће ову институцију чувати, бранити, обогаћивати новим предметима. Носиће га у срцу и сјећању. У њему су повучене црте у рељефу о постојању њихових предака. Ово је збирка старина, њихове дједовине, очевине, завичаја. А завичај је дио њиховог живота, мјесто гдје су прво проплакали, гдје им је прекинута пупчана врпца од мајчине утробе.

Ми који смо зачели овај албумчић успомена молимо вас гдје ми стадосмо, ви продужите. То су наши збори, наши гласи, нек се ова кућа историје златом краси. Будите поносни на оно што имате, његујте свој завичај, јер другог на овој планети нећете наћи!

Први експонати Музеја на телевизији

Државна телевизија Бањалука први пут је јавно приказала музејске експонате из Подграба 15. јуна 2006. године. Новинар Сњежан Лаловић обавио је разговор са Радиславом Симовићем, Савом Живковићем и Мојсијем Ђерковићем у просторијама Завичајног музеја "Павле Јакшић" у Подграбу. Разговор је вођен о разним темама, као што су експонати, оснивање Библиотеке, Арборетума и Ловачког дома у Николићима. Снимање за ове двије посљедње институције вршено је у Ботаничкој башти, о чему је говорио Саво Живковић.

Програмска шема није допуштала више од десетак минута, мада се разговор одвијао много дуже. Новинар је том приликом изразио жељу да се дуж кањона Праче направи нека врста путописа, јер је то простор који до сада није кориштен у ове сврхе, поготово што је живописан и необичан. Емитовање снимка од 15. маја 2006. године обављено је од 20 часова 15. јуна под општим насловом Документарно вече. Поново је емитован у 12 часова и 10 минута 23. јуна. (И бисер је у својој шкољци безвриједан све док се не види јавно на каквом лијепом врату.)

На Бискупини 1. јуна 2006. године прије подне обављено је откривање дијела споменика. Свечаном чину били су присутни многи грађани, званице и дабробосански владика господин Николај са осталим свештенством Пала. Поред раније подигнутог споменика жртвама фашистичког терора и палим борцима Другог свјетског рата додата су још два анекса са десне и лијеве стране.

Један је за погинуле из Првог свјетског рата, а други за пале ратнике одбрамбеног отаџбинског рата од 1992. до 1995. године. Сва три споменика сада чине једну цјелину, гдје су у црном мермеру утиснута имена бораца и жртава рата.

Телевизија је приказала, осим Музеја, и поједине дијелове долине Праче (Фото Васић)

На спомен-плочи су имена солунских добровољаца у Првом свјетском рату. Овдје су она имена која нису дозволила да се историја ове долине попрска срамотом. Било је то вријеме када се брат нашао у невољи, а не притећи му, остало би проклетство на потомству. То бијаше вријеме када су топови будили јутра, а вечерима нису дали да почину; кад су митраљежи лајали сву ноћ и угризали сваку ријеч и сваки сан, не оставивши читавим ни пупољак на грани; кад су жене нарицале и дању и ноћу и преносиле мртве и рањене; кад су се курјаци хранили цијеле године људским месом посијаним по гудурама и долинама. На овој мермерној плочи стоје њихова имена, али би слова требала да су златом исписана. Хвала потомцима који су се сјетили својих славних предака, да им се имена не забораве, да не буду умрли и по други пут од заборава. Тамо гдје су они били, није могло бити пораза.

Спомен-плоча са дјелићем жртава

Лијеп гест Горњопрачана да обиљеже на трајан начин ратове који су вођени у двадесетом вијеку, гдје су погинули њихови преци. Гест достојан сваке похвале, макар са закашњењем, али боље икад, него никад. Поред постојећег из Другог свјетског рата, додата су још два: Солунски добровољци и Пали ратници из одбрамбеног отаџбинског рата.

Стојимо пред спомеником који носи назив Солунски добровољци 1. св. рата 1912-1918. год. са подручја слива ријеке Праче - општина Пале. Са савјешћу и истином нећемо да се погађамо.

Имена која су назначена на табли споменика, њих 44, само су дијелом солунски добровољци. Први свјетски рат није вођен 1912-1918. године нити су сви обухваћени овим списком. Иза сва три рата вршен је одабир према неком нама непознатом правилу.

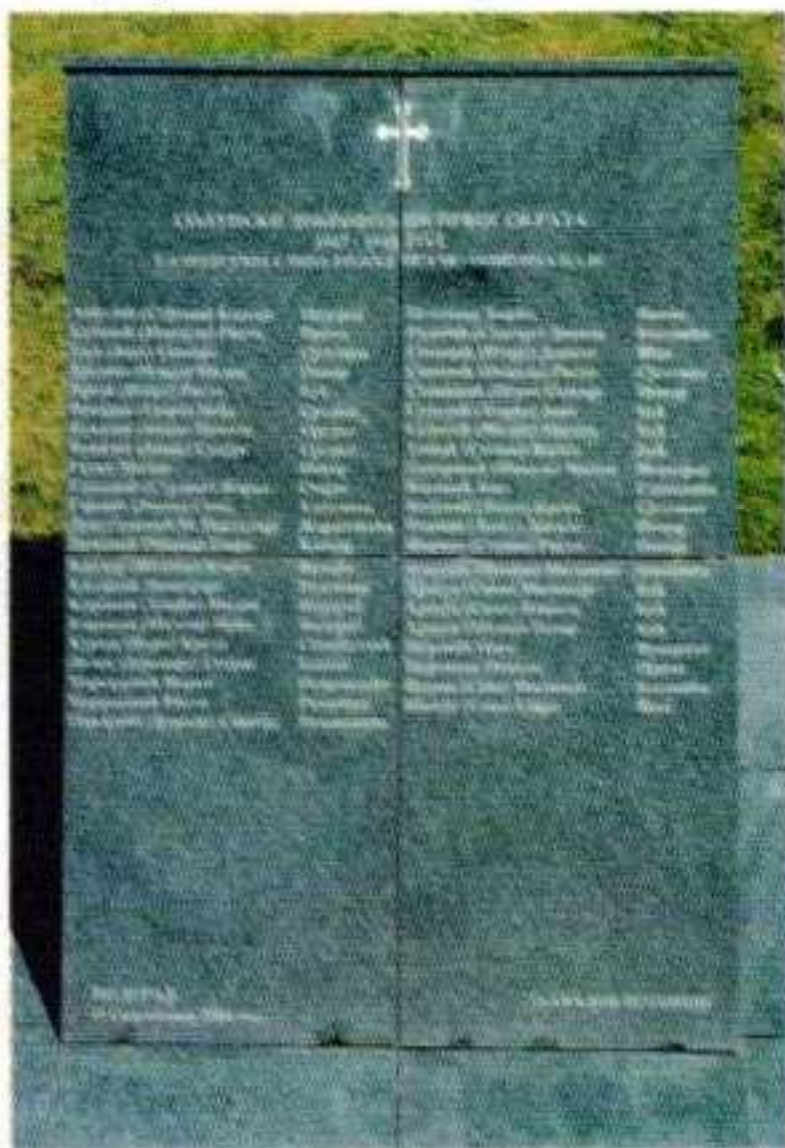
Три споменика из три рата 20. вијека (Фото Васић)

Часни ратници који су на списку српски су добровољци у српској војсци у Првом свјетском рату. Солунски фронт је само дјелић (истина, најважнији) овога великог рата. Тај фронт је био у

времену 1915-1918. године, а не како пише на спомен-плочи, када су савезничке снаге одлучиле да се од Дедегача до Валоне (близу 600 км) образује линија одбране. Назван је према главној бази Солуну и ту су биле распоређене трупе: француске, српске, енглеске, грчке, италијанске (до 1917. године и руске), а од централних сила њемачке, бугарске и аустроугарске. Савезници су одлучили да се са ове линије пређе у напад. Пробој је почео средином септембра 1918. и операција је завршена у новембру исте године. У пробоју је учествовао само један дио ратника чија су имена назначена на овоме споменику. Они су ратовали далеко шире од Солунског фронта, неки изгубили животе у Добруци (источна Румунија) при покушају пробоја, други у Галицији, трећи на бојиштима Србије и Црне Горе. Више би одговарало да пише: Добровољци српске војске у Првом свјетском рату 1914-1918. године.

На споменику недостају имена двадесет и једног ратника Првог свјетског рата, а били су добровољци српске војске: Богдановић Марко из Брњице, погинуо на Добруци, Вукадин (Јован) Трифко из Средњег, Вукадин (Јован) Милија из Средњег, погинуо 1918. године, Витомир (Шћепан) Милан, Глуховић (Стјепан) Цвијан из Стајне (одбио добровољчевину), Ерић Раде из Винограда, Јаковљевић (Симо) Томо из Оточине, Јаковљевић (Симо) Јово из Оточине, Јовичић Неђо из Шипа, Лазић Микаило из Боговића, Павловић (Стеван) Младен из Рачиновића, гроб бр. 295 у Зејтинлику (Солун), Печеница (Милан) Марко

Спомен-плоча солунских добровољаца
(Фото Васић)

из Горње Винче, Рајић Обрен, комита из Стајне, Рајић (Млађо) Млађен, погинуо у Солуну, Тадић (Ђорђије) Јаков из Гуте, Хршум Марко из Буђа, Хршум Неђо из Буђа, Церовина Ђорђо из Праче, Чајо Милош из Реновице, Шкобо (Јован) Сава из Шипа, сахрањен у Пећи (Метохија). На плочи ратника из одбрамбеног отаџбинског рата недостаје име Рајић (Богдан) Добро из Стајне, погинуо 1993. године.

Било је случајева, као што је Божовић Лука родом из Шајиновића (Прача), који није хтио да иде у рат против Србије, зато се одметнуо у комите. Знатан број је присилно мобилисан у аустроугарску војску и није им се пружила прилика да се нађу међу добровољцима. Пали су као ратници Првог свјетског рата.

Постоји шаренило у означавању мјеста рођења: за неке је назначено село, за друге заселак, а за треће сједиште мјесне заједнице. За једну групу је погрешно означен топоним, онако како је уобичајено код овдашњег народа, као што је: Хоточина умјесто Оточина, Вихари умјесто Вијари, Стамболчић умјесто Стамбулчић, Врхпрача умјесто Сајице. Код неких имена употријебљен је облик од миља, као што је Перо умјесто Петар, Милашин умјесто Милан, Васиљ умјесто Васо.

Нигдје нема имена жртава Првог свјетског рата поморених на разним странама: у Добоју, Араду, у Јабуци (Горажде), на дринском мосту у Горажду. Дакле, има оних који су преживјели тај рат, а истакнути су на спомен-плочи, али и оних који су нашли смрт на најстравичнији начин, а на њих се заборавило. Гдје је спомен-плоча ратницима који су пали као браниоци села 1941-1945. године, као и онима који су припадали војсци у отаџбини. И њих је знатан број. Из истог периода недостају имена жртава рата уморених у Јасеновцу, Јадовни, Крушчици и бројним стратиштима широм земље?

Ту су и жртве Првог свјетског рата које датирају изван тог раздобља. Када је у Сарајеву извршен атентат 28. јуна 1914. године, већ је сутрадан почео терор одмазде или владавине освете над недужним становништвом у долини Праче. Аустроугарске власти су хапсиле, мучиле, убијале људе из ове долине. У овом послу су им помагачи били шуцкори. Тројицу Тешановића из Подграба ухватили су шуцкори Смаилаге Шилка, одвели их почетком јула у

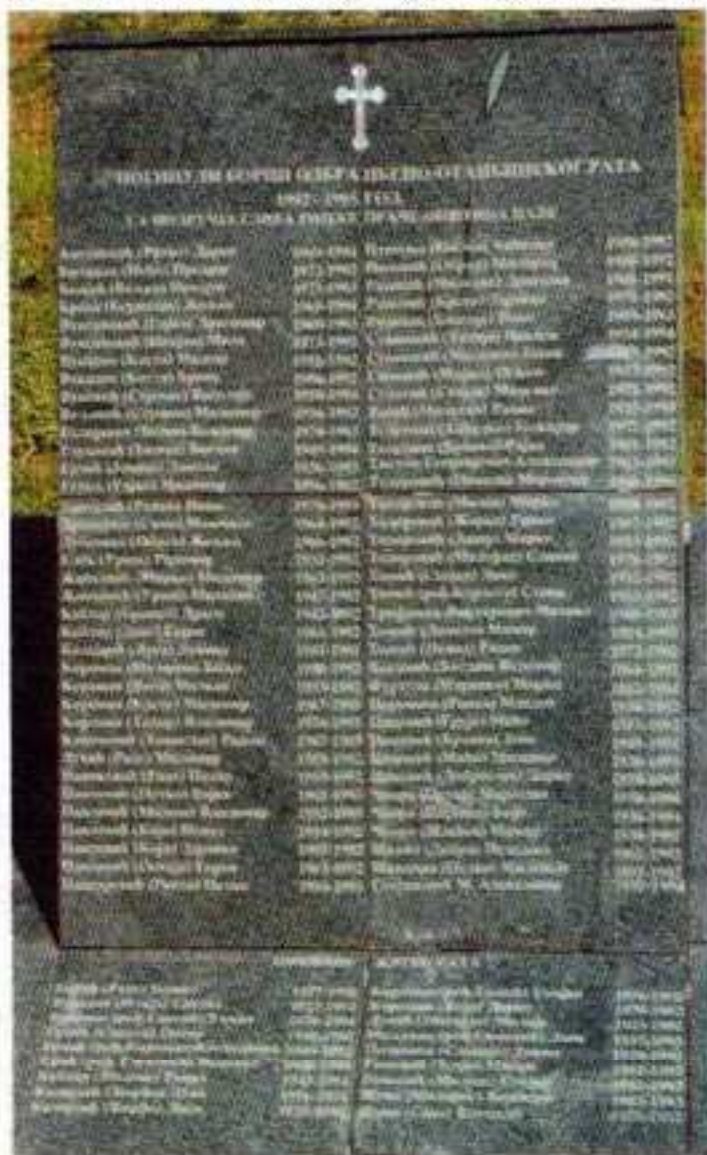

Иловачу и сву тројицу објесили. Самарцију из овог "слива Праче" ухватили су такође шуцкори и на табане му ставили потковице, као што се коњима закивају. То су чинили сусједи из Сјетлине. Први свјетски рат ће почети мјесец дана касније (28. јула 1914). Ово су жртве мира!

Спомен-плоча ставља нас у недоумицу шта је то у сливу Праче, а припада општини Пале? Постоји територија општине до 1995. године звана "велике Пале", а и после. Паљанска је општина Дејтонским споразумом од 21. 11. 1995. године умањена за 13 одсто, и то за Брдариће (са четири засеока), Бројниће (четири засеока), Каљане, Комране (дио) Датеље, Чељадиниће, Турковиће, Чемерницу, Шаиновиће, Д. Винчу, Петовиће, Стране, Баре, Реновицу, Прачу (већи дио).

Не знамо да ли је правилно то путем ових спомен-плоча присвајати у вријеме када је споменик подигнут, 2006. године? Древно је правило - споменици морају бити јасни, недвосмислени, трајни, неувредљиви, неполитични. Вријеме и народно памћење даће им оцјену, али како сада ствари стоје, она неће бити позитивна.

Када се при оваквим приликама не придржава једног принципа, очит је примјер Неправдића. Под тим топонимом су готово у сусједству заселак у селу Подлозник и Неправдићи у општини Соколац. У овом првом нема презимена утиснутог у спомен-плочу (Марко Мајкаловић), али има у сусједној општини. Али и није у сливу Праче, не бар видљивом. Зато употреба топонима: Јакшин До, Ждраловићи, Богуње, Рачиновићи није добра. Исто

Спомен-плоча палих ратника (72) и 18 цивилних жртава рата 1992-1995. године (Фото Васић)

тако, не постоји топоним Винча, већ су то два насеља: Горња Винча и Доња Винча.

На Јабуци су шуцкори 23. октобра 1914. године стигли групу из долине Праче и све их стријељали. То су: Јаков, Крсто и Гавро Каблар, Маринко, Ристо, Никола, Обрен и Алекса Шкипина, Периша Фуртула, Неђо Церовић, Гавро и Танасије Шарац, Лазар Ђосић, Ристо Ковачевић, Пурко Симић, Перо и Перкана Јовичић, Саво Вукадин, Василија Ђокић, Милован Елек, Ристо и Милија Нешковић, Гавро и Никола Вуковић, Никола Ђоковић, Ристо и Крсто Новосел, Крсто, Милија и Спасоје Абазовић, Васиљ, Ђорђо, Буро, Симо, Милан, Михајло Шибалија, Симо Пурковић, Милан Вуковић, Јаков Крстановић и Милан Клачар.

У исто ово вријеме, из долине Праче (паљанске) исељено је и у унутрашњост Босне протјерано више од 400 српских породица. Оне су највећим дијелом утрпане у вагоне за стоку и истоварене у Саници, а тамо размјештене по разним селима. Веома се мали број вратио жив - сви су готово помрли од глади и разних болести. Долина горњопрачанског краја била је тада скоро сва испражњена, а њено становништво поморено на разним странама широм Европе. За овај свијет нема мјеста на спомен-плочама, као да су поморени комарци.

У добојском логору нашли су се те 1914. године: један Антић, троје Бреза, четворо Вукадина, троје Гајовића, троје Гутаља, четворо Данојлића, троје Драгутиновића, један Ерић, један Јанковић, један Керлета, један Матовић, двоје Мићановића, троје Милутиновића, троје Пелемиша, троје Печеница, двоје Рајића, двоје Самарцића, двоје Симовића, петеро Станишића, троје Суботића, један Срдановић, двоје Тадића, двоје Телетина, троје Тодоровића, четворо Ђетковића, четворо Цицковића, један Церовина, четворо Чвора, по један од Шкипина и Шкоба. Незнатан број се жив вратио кући, а и они су остали доживотни инвалиди. Сва ова лица су из долине Праче.

У неодрживој мржњи смо равноправни

Стојимо испред споменика из три рата двадесетог вијека. Ако прибјегнемо рачунању, приближно је на сваких тридесетак година овдје нека пакост цикнула, показало се дивљаштво у нама,

ђавољи угарак почео да се разгара. На црним мермерним плочама много имена, свака од тих личности је трагедија сама за себе, а сви заједно плод једне неодољиве мржње. А гомилање мржње је неизбјежна несрећа.

Неодољива мржња је владала када смо растурили заједнички дом који се називао Југославија. Растурили смо је као да је била плотара, лубњача, потлеушица. Ипак је она била конак, какав-такав. У том растурању, као што пише у Библији, прво бјеше ријеч. Осамдесетих година двадесетог вијека почеше се пунити књижаре романима, причама, пјесмама, а новине чланцима којима се оцрњују други народи: Срби Хрвате и Муслимане, Хрвати Србе и Муслимане, а Муслимани (тако су се тада звали) оба ова народа. Сваки је невин, прав, само је онај други крволочан, убица, геноцидан, окупатор. Она се гомилала до неслућених размјера, сво се ђубре историје товарило на супротну страну, а зна се, када се ђубре покрене, оно почиње да базди. Сва зла, немаштина, пале жртве, све је то онај тамо преко плота починио. Подгријавана је жеравица која је колико-толико била под пепелом. Букнула је 1992. године, још жешће него она од пола вијека раније.

Главну ријеч почела је да води мржња. Она је измислила да се злочини врше само на једној страни. Стојећи пред овим црним плочама, гдје је уписано 90 -палих имена ратника одбрамбеног отаџбинског рата и жртава тога рата, момака и жена у највећем напону снаге, неминовно се намеће питање колико је жртава на оној другој страни, преко тараба? У двије мјесне заједнице, Прача и Реновица, у раздобљу 1992-1995. године погинула су четири цивила као жртве рата и 16 наоружаних војника (још 11 војника погинуло је на другим ратиштима изван ових мјесних заједница). На "агресорској" страни је погинуло 18 цивилних жртава и 72 борца (без оних који су погинули изван горњопрачанске долине). Сумарно: "нападнута" страна укупно 20, а "агресорска" 90 изгубљених живота у вријеме 1992-1995. године. По величини територије и броју становника "нападнута" и "агресорска" страна су готово једнаке. Да ли је тамо остао ико жив? Да ли се свако овдје и тада појављивао у двострукој улози: као жртва и као убица? На чију страну је прекренуо језичак ваге? Да то не личи на игру шаха, гдје су фигуре постављене на црним, а супротне на бијелим пољима? По-

чиње кретање по табли једних фигура против других. Да ли је могуће да су на крају остале све бијеле, а скинуте све црне фигуре?

Знамо шта су страдања, упознали смо пониженост и ропство, али нам се чини да то није довољно да се оканимо од наносења неправде другима. Нема историјске читанке на овим нашим просторима која ће ученицима разних нација у једнако повољном свјетлу представити Карађорђа, Мују Хрњицу и Анту Старчевића. Чак ни Мехмед-пашу Соколовића, који је за све три вјере био добротинитељ. Успон Праче, за једне је то од 11. до средине 15, а за друге од средине 15. вијека па даље.

Има људи који уживају у рату, који га прижељкују, потирују, доливају уље на ватру и подстичу сувим гранама. Зна се, то су они који ће стећи богатство тим ратом, који немају синове у њему, чија је кућа у завјетрини и под њу неће бити стављен угарак, гдје је породица ван домашаја пламена.

Мракањ, стаја за стоку у изградњи

Да ли на другим просторима има мржње, нетрпељивости - расне и вјерске, националне и социјалне. Овдје ћемо оставити историју на миру јер бисмо отишли веома далеко. Узећемо оно што се назива садашњост. Па цијела планета је захваћена том си-

дом. Свуда пламти, у свим државама. Отворено или пригушено, свеједно је, оно ће пламнути. Из бројних путовања, оно што се не може видјети нити у новинама нити на телевизији, сазнање је да свака своје смеће скрива под тепихом. Запад се згражава на овдашњу мржњу међу нацијама. Подигните краичак ћилима да видимо. У једној новосаграђеној вишеспратници три породице црнаца су уредно измириле цијену станова и уселиле се. Власник је очајан, преосталим стотињак станова опала је цијена за око 25 одсто. чак ће остати непродати јер бијелац неће да има за сусједа неког чија је кожа обојена. Газда по закону није могао да их спријечи у куповини, без обзира што је цијена за њих била знатно већа него бијелом станару.

Том истом Западу, који нас подучава како да се понашамо, када се подигне крајичак тепиха открива се како су уништили цивилизације Маја, Инка и Астека, како су Индијанцима дијелили заражену ћебад, превозили бродовима црнце као стоку, напалм-бомбама сатирали пиринчана поља, на градове бацали атомске бомбе, осиромашеним уранијумом засипали паљанске непослушнике. Идеја да се држава гради по етнографском кључу није рођена овдје, него на Западу. Између пољске и њемачке границе ни птице више не прелијећу. Све међе су створене према националним шавовима. О тим се појмовима у лијепо васпитаном друштву не говори. То се и данас ради, али ћутке, са лажним осмијехом, тапшањем по раменима, никад искреним. Рекли смо да то ђубре нећемо дирати, јер чим се прљне у њега, почиње да базди.

Свуда, у јачим или слабијим млазовима, бризга мржња. Заштитне ограде између живота и бездана су порушене. Звијери које су биле припитомљене зачас се откину од ланца. На сваком кораку се без стида исказује мржња. Затрпани њоме, и сами се трујемо. Трпељивост је танак премаз, лако се скида и прелази у пљачку и насиље, убијање и рат. Сјајни премаз засјењује очи и преварили смо се да је "ручним средствима убијања" истекао рок употребе. Дивљаштво у нама се зачас отме и почиње да хвата за грла. Нема заклона од дивљаштва, оно је тајни отров који разара ум и свијест. Ово пишемо и говоримо јер смо прије него што су ова имена на плочама овдје исписана проучили више од тридесет одсто, о њима писали у нашим претходним публикацијама.

У једном озбиљном западном листу ("Тајмс") прогнозира се да ће на европском континенту доћи до цијепања и издвајања од матице око двадесетак нових државица до 2020. године. Повод таквом закључку је осамостаљивање Црне Горе (3. јун 2006. године), што није ништа друго већ разлаз лажибраће (мада се званично тако не исказује). У кући није могуће стегнути све до краја - временом се све разлабави и расклима.

У немирном времену људи, свјесно или несвјесно, постају насилна бића. Улазе у свађе, у сумњива, непожељна занимања. Безосјећајни газе - да не буду прегажени. Охоли галаме - да не буду заборављени. Варљиве варају - да не буду преварени. Етика умире, а гробари пјевају. Слаби чега се боје, то љубе; чега се не плаше, то презиру; слабијег од себе - потчињавају.

Чудо како призор лудила код другог наводи на подсмјех онога ко не запажа сопствено. Хришћанин који једе рибу петком смије се муслиману који одбија свињско месо, а овај се руга Јеврејину који одбацује љускаре. Јеврејин који се клања пред Зидом плача посматра хришћанина који клечи на наслоњу за молитву, док муслиман намјешта своју срцаду у правцу Меке. Свак правда своје поступке, а осуђује сличне код другог. Све то нека ради до миле воље, али при томе не смије да доводи у опасност живот других. Чини нам се да постоји неки други свијет, свијет умне биједе, који дјелује из потаје да би из свега извукао какву корист.

Ни смијешак се више не може прочитати на лицима паљанских пролазника. Њихова лица као да је затегао, готово следио, веки унутрашњи грч страха и неизвјесности. Дјеца са торбама на леђима улазе кроз широку школску капију мирно, без цике, попут војника у касарну или рудара у подземно окно. Зна се да је весело лице одсјај доброг расположења, али се данас заборавило на ту животну потребу. Зашто нисмо заборавили на мржњу, зашто њу нисмо придавили, тог тровача духа и разума? Ништа тако не разоружава човјека као осмијех, али не подругљиви. Да ли ће требати да се поново учимо љубави, а школа мржње да престане са наставом? А засигурно да је језик љубави једини језик који разумију широм планете сви људи.

Враћамо се споменику пред којим стојимо, а малопређашње мисли су нам се отргле. Ниједна од ових жртава није погинула у

неодољивом јуришу, у паљењу туђих домова, у клању и силовању, у освајању и грабежу, у затварању у концентрационим логорима друговјерника. Оно што нам је познато јесте да су то жртве које су стајале на стражарском мјесту, чија се јединица није помјерала ни напријед ни назад, већ на линији раздвајања двају закрвљених народа све четири године стајала на мртвој стражи. Нити су они хероји, нити издајце, нити бјегунци, ни плачљивци. Они су оно што и њихови преци, који су у времену од 1941. до 1945. године стајали на одбрани свога дома, своје нејачи, свога огњишта, и оправдано је што на плочи пише: Браниоци отаџбинског рата. жртве су гинуле на властитом кућном прагу, чобани уз стоку, домаћице са варјачом у руци.

Соко је окретан и брзо лети

О соколском друштву (горњо-прачанске долине) организованом између два свјетска рата писали смо у нашим ранијим публикацијама. На овом мјесту не бисмо то понављали. Зна се да је то организација за тјелесно васпитање основана у Чешкој 1862. године. Први организатор је био Мирослав Тирш, а код нас се први пут појавила у Љубљани под називом "Јужни сокол". Покрет се брзо ширио по свијету, тако је у Београду 1891. године почело са радом Београдско гимнастичко друштво "Соко".

Осим спортских, "Соко" је имао у програму и патриотске знаке организовања словенске националности под аустроугарском управом. Покрет се нарочито истицао

*Соко је данас угрожена птица
наших простора*

кроз свесоколске слетове (први из овога краја био је из Рогатице). Послије Другог свјетског рата није обновљен и сада је готово заборављен. На ову организацију подсећа нас птица грабљивица која има одличан вид, брзо лети и веома је окретна. Може се обучити за лов. Најпознатија је врста сиви соко, присутан у нашој народној књижевности.

У соколским друштвима прву групу вјежби обухватале су оне без справа: ходање, трчање, просте вјежбе и стројеве вјежбе. Другу групу чиниле су вјежбе са справама и различитим реквизитима: лоптом, копљем, диском, куглом, кладивом, обручем, палицом, чуњем, заставом. Вјежбе су извођене на справама: козлић, коњ, разбој, вратило, кругови, трапез, греда, летве, мотка за пењање. Трећу групу су чиниле укупне вјежбе: кола, народне и гимнастичке игре. Четврту групу представљале су борилачке вјештине: рвање, бокс, натезање конопца.

Рогатица: свечана парада сокола 1939. године

Соколска друштва у долини Праче имала су велики број чланова. Они су носили посебну и прописану униформу. Свечано соколско одијело састојало се из калпака (капа, црна по ободу, црвеног тјемена) са бијелом перјаницом (перо од сокола) са лијеве

стране. Блуза је била од чохе, црвене кошуље, душанке (кратког огртача украшеног седморедним гајтанима). Панталоне су биле дугачке, а опасач од црног лака са монограмом у средини.

Одијело за вјежбање се састојало од бијеле кошуље без рукава (обрубљене танком црвеном вршцом), плавих панталона од трикоа, црних ципела без потпетица и тробојног појаса у боји српске заставе, ширине шест сантиметара. Све је то морало бити чисто, уредно, испеглано, комотно за вјежбање. Било је то привлачно и за женске очи, па су се момци такмичили у мишићима, примјереном понашању, пристојном опхођењу, складно са одјећом. У свакој чети био је васпитач који је момке (није било дјевојака) подучавао лијепом понашању и карактерним особинама. Зато је ова организација имала велики утицај, па су у ту сврху подизани соколски домови: на Палама, у Подвитезу, Мокром, Сјетлини. Од њих је до наших дана на "ногама" остао једино онај на Палама, који се данас назива Културни центар. У Сјетлини је срушен, а њега је од својих новаца изградио Коста Вукадин, о чему смо писали у ранијим публикацијама.

Вријеме смрти - кад мртве нема ко да сахрани

У овој долини Праче једна од тежих клетви је везана за кугу. Чешће се чује: Боље да кућа гори, но да куга мори; Куд ће куга, но у свој род; Кумићеш кугу да те умори; Бојим се као од куге; Убила те чума! (Куга је у нашем народу позната и под називом чума.) Зна се, то је тешка заразна болест, која најчешће захвата жлијезде и плућа. Она се у прошлости јављала у виду великих епидемија и помора, пестис. "Куга мори и младо и старо, / а раздваја и мило и драго". Плућна куга је најопаснија јер је од ње смртност врло велика и најлакше се преноси. Болест су преносиле и домаће животиње, глодари, инсекти. У нашем пјесништву није остала незапажена она: "Стани губо, стани куго клета, / Да т' научим тровати ми свијета!".

Њен ход је кратак - након три до четири дана наступа смрт у највећим мукама. Куга је у средњем вијеку на овоме подручју празнила читава села и крајеве, доносила много мука и невоља. Појава антибиотика средином 20. вијека сузбила је и данас је у Европи веома ријетка, нарочито захваљујући вакцинисању.

Путописац Курипешић је пролазећи кроз ове крајеве у 16. вијеку забиљежио велике поморе од куге. Било је то 1506. године. У току наредног вијека било је неколико таласа помора од ове тешке болести. Током 18. вијека још чешће је наилазио талас. Из Далмације је пренијета 1647. године и тада је заразила цијелу земљу. Из 1731. године налазимо запис да у свој Босни нит' оста град, варош ни село гдје не помори куга. И сљедеће године (1732) сва се Босна "отрова" кугом.

Виноград, мјесто масовних гробница помрлих од куге

У Сарајеву се појавила 1741. и харала двије године. Брзо је стигла и у ове крајеве, јер је пред њом по селима бјежало становништво које је већ било заражено. Мало се примири, и ето је 1782. године. Покосила преостало становништво и, када више нема ко да умре, куга нестаје. На неколико мјеста налазимо изузетне гробове: Крачуле (Мокро), Виногради. Они су у облику четвороугла, чије су странице приближно једнаке (десетак метара). Тим странама су постављене камене плоче (неотесане), које су у земљу забодене једним врхом, а три вире из земље. Мјештани се ни данас у њих не сахрањују, немају никаква друга обиљежја, вјерске или било које друге природе. Они ће вам испричати да су то масовне гробнице из времена, када се није могло закопати поједи-

начно. Ископа се повећа рупа; лешеве су вукли помоћу кука у ту раку без икаквог реда, опијела или било каквог обреда. Затрпа се и бјежи главом без обзира, држећи се правила: Од пушке за дрво, од куге за брдо! Дакле, било је то вријеме када мртве није имао ко да сахрани. Рачуна се да је куга починила више пустоши него ратови тога времена.

У хроникама средњег вијека незаобилазна је тема о овој болести. Када се појавила у Сарајеву, људи су у паници бјежали према овим крајевима да се склоне. Нажалост, и црквени обичаји су томе допринијели у знатној мјери. То је вријеме када се послје поста вршила црквена причест помоћу једне кашичице која је стављана у безбројна уста. Управо се тим путем, преко пљувачке, куга ширила. Закључак је да је код православног живља нанијела више зла него код других конфесија и јављала се након причешћа. У вријеме колере нестајала су бројна села, да се никада више не обнове (зато се називају селишта).

Сем куге, у опасне болести спадала је сушица или туберкулоза. И она је најчешће била смртоносна. Пошто није било лијекова, то се народ довијао на разне начине и разним травама. Најчешће се лијечила травом ивом, која се осуши и ставља у ракију, и то се пије ујутру, прије јела. Осим овога, узимани су сљез и гавез и све то скухано се пило.

Занимљиво је да се у прошлости ишло овим редом: најприје је болесник одлазио код врачаре (гатаре), потом свештенику да чита молитву или добије запис, а када све то не помогне, онда код љекара, ако га има у близини. У садашње вријеме углавном се иде обрнутим редом.

Сапун - мјера чистоће народа

У једној публикацији послје Другог великог рата могло се наћи штиво о томе да колико која држава или народ употребљава сапун, толико је њен степен културе већи или мањи. Статистички је познато (као просјек), колико се овога производа прода, подијели се са бројем житеља и добије се колико је ко чист или прљав. По том просјеку ми смо, према свјетској ваги, стајали на ниском нивоу. Нас, иначе, у свијету не бије глас много чистог народа. Они нам у лице кажу да смо пргави и прљави. Нећемо се овдје и сада са

њима препирати, јер не вреди. Чистоћа тијела, хране, куће, постељине, одјеће, обуће јесу у неком облику дио опште културе, у то нема сумње. Учинићемо један мали излет у дубини вијекова чиме је одржавана чистоћа тијела, одјеће и постељине.

Наши сусједи, стари народи који су нам у неком облику били узор и од којих смо се подучавали, били су Грци и Римљани. Грци су, рецимо, у старом вијеку употребљавали мекиње, пијесак, пепео и камен пловушац, то су мијешали и тиме се прали, купали. Римљани су се прали маслиновим уљем. Они су увезли из Германије неку смјесу која се звала сапо (отуд назив за сапун), направљену од козјег лоја и пепела букве; то је било умијешено у колачић величине лоптице за пинг-понг. Тим сапуном су бојили косу у боју пијеска, чешће мушкарци него жене. Чувени лекар Гален (отуд фабрика "Галеника") савјетовао је своје земљаке да се перу таквим сапуном. Они су бољи сапун добивали кућањем масноће са поташом.

Вавилонци у Месопотамији су прије четири хиљаде година кували уље и соду и тиме се прали. Јевреји су употребљавали соду. Арапи, када су стигли у Шпанију у 11. вијеку, справљали су сапун у комаду. Састојци су били маслиново уље, пепео од дрвета и животињска масноћа. Енглези су справљали сапун пакован у дрвене чинијце.

Наши далеки преци преузимали су далека искуства, али су у овој средини најчешће употребљавали раствор пепела добијен од чврстог дрвета (о чему смо писали у својим ранијим публикацијама).

Досељавање на имања опустјела од куге

Велике промјене становништва прачанске долине десиле су се крајем 18. и почетком 19. вијека. Бројни читлуци су остали пусти због селидбе и епидемије куге. Природна средина, њен положај, везе са Подрињем, могућност сточарења нису допустили да простор сасвим опусте. Ова средина је примамљивала становнике из других крајева који нису били у стању да исхране свој живаљ. Не смије се сметнути са ума да је готово све земљиште у ова два вијека о којима говоримо припадало малом броју исламских сопственика, ага и бегова. Њима су миразом допадала и

земљишта њихових изумрлих истовјерника. Они су настојали да опустјеле читлуке населе хришћанском рајом. Било је и таквих који су присвајали државно и општинско земљиште и давали га на крчење и обраду новим досељеницима. Зна се, они су постајали њихови кметови (чивчије).

Овдје се пазило на то ко је старинац, а ко дошљо. То се види на читавом простору - старинци су богатији слој домаћинства, а дошље су економски слабији. Дошљо је презриви назив и у говору и у односу, то се не може заобићи, траје дуго, чак два до три кољена. Иде ли се преко презимена, подаци су веома непоуздани, јер су она мијењана све до доласка Аустро-Угарске. Обично се син звао по оцу. Досељавање је вршено из разних праваца: Подриња, Црне Горе, Херцеговине, Крајине, средње Босне, Далмације. Динарски крајеви дали су највећи број досељеника.

Послије окупације Босне 1878. године, досељавања су се прориједила. Од овога времена досељавају се странци из средње Европе, који оснивају поједина предузећа за искориштавање шуме. Досељеници су били љута сиротиња, која је стално стрепила да ће их ага отјерати са читлука. Зато су се морали прилагођавати таквим приликама, а нарочито губећи достојанство: митом, додворавањем, заобилазећи истину, покушајима подметања, закулисним радњама, ниским прагом искрености. Доста је тога стигло до наших дана. То дошље са стране више примјећују од старосједилаца.

Ове особине мало ко ће вам признати. Неће признати да су из старог завичаја одселили због глади и немаштине. Претежно ће вас убјеђивати да им је прадеда убио Турчина и побјегао у ове крајеве. Они ће вам тај податак са поносом истицати и не дај Боже да га истраживач заобиђе, ето сто невоља. Причају се цијеле драме: навалили Турци, бездушни ага откинуо на вагању жита, снаха заплакала због зулума.

Ријетко ћете чути да им се далеки предак прво доселио као самац и служио код аге као удунција (дрвар), па би се послје населили на читлук и довели породицу и рођаке. Други поступак насељавања био је у селима опустјелим од куге. У њих су аге свим средствима, преко својих пријатеља из Херцеговине, намамљивали српски живаљ да дође и обрађује напуштену земљу. Било је оних који су на какво кљусе натоварили своју чељад и ишли путем не би

ли их уочио какав ага да их заустави на своме имању. Бројни су они који су претходно били најамни радници, па ако их ага "бегенише", дао би им читлук.

Нероткиња је крива за све

Неки од обичаја и гатања стигао је у отанчаном облику до наших дана, а односи се на потомство. Наиме, жеља за породом је толика да се не оставља природи на вољу, него се настоји да се мађијски утиче и тим путем постиже плодност супружника. Ако невјеста нема порода у првим годинама брака, онда се тражи лијек нарочитим средствима.

Невјеста која не жели потомство у почетку брака стави пред вјенчање у опанак онолико зрна проса за колико година не жели да има дјецу. Вјерује се да неће имати дјецу онолико година колико прста задјене за појас приликом вјенчања. Жена која жели да има дјеце, скуха питоме кестене па их стави на пешкир и привије на трбух. Када их скине, пожељно је да муж поједе то кестење. Није било сељака који ће се пожалити да има много дјеце. Сви прижељкују мушке потомке.

Кривица за нераћање дјеце без изузетка је на жени. Тако јој живот постаје тежак јер није испунила најважнију улогу - да рађа. Жена и њива морају да дају плод (нажалост, обје су данас нероткиње). То постаје извор бројних несугласица у браку. Гледају се с презрењем, а није ријетко да буде истучена. У прачанској долини је, уосталом, обичај да жена све трпи. Стога нероткиње на све начине настоје да нађу лијека својој неплодности. Одлазе код гатара. Оне ће им рећи да им је неко сипао просо у опанак. Препоручују да једу зечје сириште. Одлазе у Чајниче, гдје је чудотворна икона Богородице. Ако то не успије, одлазиле су под Острог код св. Василија.

Трудна жена не смије да једе месо од овце коју је заклао вук, да дијете не буде сакато у кољено. Трудница не смије прелазити преко конопца којим је привезан коњ јер дјетету неће расти коса. Она не смије да гледа пожар јер ће јој дијете бити изасуто по лицу.

Када плод оживи у утроби жене, оног кога првог погледа, на њега ће будући пород личити. Ако бременита жена штогод украде, дијете ће јој бити кратковидо или ће на тијелу имати биљег.

Људи са стране знају за овдашњу нарав мушкараца, па то неке туристичке фирме користе у рекламне сврхе. Један овдашњи интелектуалац и угледни грађанин добио, по принципу случајности, писмо од фирме која га обавјештава да је срећни добитник њихове лутрије, која се састоји од шест вечера у овдашњем хотелу. У писму је назначено да је обавезно да у изабраном друштву буду брачни парови. У заказано вријеме група одабраних пријатеља усмјерила се према хотелу на гозбу. Шеф сале хотела дочекује дружину и без икаквог извињења пита гдје су супруге? Нема их! Нема ни вечере! Збогом!

Једна угоститељска радња на истакнутом мјесту дала обавјештење: Брачни другови имају попуст на храну и пиће 30 одсто. Питали смо власника да ли је свијет навалио? "Нико! Ово стоји већ неколико мјесеци, нисам имао прилику да угостим такав брачни пар", каже власник.

Овдје никако да се одрекну непотребне родитељске навике да говоре оно што очеви говоре, а дјеца никад не слушају. Са сарајевске улице остала је доживотна навика да се на том језику псује, изругује се, опонаша, мислећи да је то бити грађанин, не бити сељак. Нека и село нестане, али нека обичај остане. Село као паметније заиста је и нестало, али нам у наслијеђе остадоше неуљудне навике, привикнутости.

А данас, шта данас? Ако нараштај и дође, од троје дјеце, двоје ће наставити бјежанију кроз свијет. Гдје их год загребеш мало дубље, наилазиш на скитача. Улази у град као у луду вртешку, провоза се, скида и нестаје, тражи неки лагани хљеб, хљеб без рада, без труда. Прижељкује удобан живот, али се мотике не прихвата. У свијету мора да крије своје коријене, ако не жели да добије наљепницу терориста, силедија, убица, изумитељ етничког чишћења. Ако мора да се ухвати у коло, прије ће се ухватити у Бечки валцер, него у Козарачко коло, а у Жикино - исто као навући лудачку кошуљу, припремити себи вјешала. Ако жели да безбрижније живи у том западном свијету, мора заборавити своју вјеру, нацију, мјесто рођења, измислити имена нових родитеља. Када на Бадњи дан оде на пијацу и купи храстову гранчицу са жутим неопалим листићима, мора је умотати у новину и на дну торбе притиснути кромпиром и луком, да се ни листић не види. Ако се примијети, исто му дође као да носи оружје без дозволе.

Све трагове за собом треба избрисати. Мора да искључи из свог духовног искуства православно хришћанство, ћирилицу, крсну славу и још понешто. Један дио нашег свијета се одао горком исмијавању сопствене баштине, историју свога народа би најрадије затрпао у земуницу и притиснуо каменом станцем. Што је од свега горе, нити хоће да је упозна ни да је поштује, а туђину се не може супротставити јер је неук, не располаже одговарајућим алатом.

Нас је сажето описао један пјесник да личимо на бубе које живе под стијеном и гдје су намјерне да вјекују. И када је плоча ненадано дигнута и оне угледале небо, једне траже нову стијену под коју би се склониле, друге се закопавају у земљу, треће обневиде од свјетлости, а четврте гледају куда да крену. Нажалост, међу нама је највише ових четвртих, које ће шмугнути у "дебели свијет".

Бројним Горњопрачанима допринио је да дођу у свијет живих

Познати и признати професор Универзитета у Сарајеву, а потом на Палама, др Ђорђе - Серђо Седлар, као гинеколог-лекар допринио је многим Горњопрачанима да живи дођу на овај свијет. То нам је дало повода да му уступимо дјелић простора у овој публикацији јер је он то својим дјелом и залагањем заслужио, како у Сарајеву, тако у Дому здравља на Палама, гдје је боравио и радио на срећу ове околине. Професор Седлар је умро у новембру 2001. године на Војномедицинској академији у Београду, а сахрањен је на градском гробљу на Палама.

Проф. др Ђорђе - Серђо Седлар

Серђо, како су га од миља звали, био је редовни професор гинекологије и акушерства на Медицинском факултету у Србињу. У стручном свијету познат је као изузетни научни радник и високо специјализован за брачну стерилност.

На челу стручне екипе др Серђо је успјешно обавио вантјелесно зачеће 1991. године, и то је био први долазак живе и здраве "бебе из епрувете" у БиХ, треће у СФР Југославији и 97. у свијету. Његовим царским резом дошла је прва беба у СФРЈ, чија је мајка претходно трансплантацијом добила туђи бубрег. Серђо је као млад стручњак успјешно извео порођај 1962. године по компликованости операције трећи у Југославији. Широм свијета узео је учешће на међународним, а и домаћим стручним конгресима, семинарима, научним симпозијумима, на којима је бриљирао са више од стотину научних реферата, излагања, саопштења, чиме је подигао на висок ниво сарајевску гинеколошко-акушерску школу. Коаутор је уџбеника "Гинекологија и акушерство за студенте". Оспособио је ко зна колико студената да као будући лекари буду сигурни у своје могућности и стечено знање.

Серђо је након завршене гимназије у свом родном Вуковару дошао на студије медицине на тек основаном Медицинском факултету у Сарајеву и у рекордном времену дипломирао (1955). Убрзо је положио специјалистички испит из гинекологије и акушерства на Клиници у Сарајеву, а звање примаријуса стиче 1972. године. Поред послова на Клиници, обављао је и дужност асистента, а одбраном докторске тезе стекао је право држања катедре Гинекологије и акушерства у звању доцента, ванредног професора. Од 1992. године живио је и радио на Палама, а у Србињу, као редовни професор, држао наставу студентима.

Док је живио и радио у Сарајеву, пристизали су са широког простора Југославије "узалудни" брачни парови да им др Серђо помогне да буду родитељи. Он је био спреман и дању и ноћу, у радном и празничном времену да пружи помоћ. За њега није било времена да буде презаузет, сам болестан, не бирајући при том ни вјеру, ни нацију, ни социјално стање, ни положај несрећних људи. Приступао је са пуно воље, оптимизма, уливајући самопоуздање људима. Они који су га познавали сјећају се једног симпатичног веселог лика, поузданог колеге, вјерног пријатеља, искреног друга, доброг човјека. У његовом досијеу (нећемо их именовати) налази се више од двадесетак диплома, плакета, одликовања приманих у Токију, Атини, Сарајеву, Москви, Скопљу, Загребу, Фиренци, Венецији. Међутим највећа одличја за Серђа су данас на хиљаде људи који су живи, здрави и имају своје породице. Само и искључиво су

дошли у свијет живих захваљујући овом свјетском стручњаку. Има ли ишта племенитије него нероткињи која је лишена способности за оплодњу, која себе сматра празном, узалудном, бескорисном, помоћи да се свега тога ослободи. Има ли узвишеније симфоније за жену од оне када је неко зове МАМА! Аутор те радости често је био др Серђо (Ђорђе) Седлар. Хвала, маестро!

Од лажи звоно звучније

У прачанској долини данас су само двије цркве: у Подграбу и Прачи. Три су џамије - у Прачи, Реновици и Устипрачи. Ове двије богомоље у Прачи су много старије, као што је, уосталом, и насеље од ове друге три. Црква без звона, исто што џамија без кубета. Путујући по свијету присјетили смо се, са наших далеких путовања, и неких изузетних звона.

У Русији постоји стари обичај да људи, прије него што приступе ливењу звона, измисле и пусте у народ неку лаж. При том се вјерује да ће од тога метал бити звучнији. За ово нисмо могли добити ни потврду ни порицање. У Филаделфији (САД) постоји Звоно слободе, које је 1776. године најавило читање Декларације о независности САД. Будистички храмови по правилу не посједују звона. Међутим, има изузетака, као што је у Јапанском граду Кјоту, из 13. вијека. На почетку сваке нове године свештеници великим дрвеним батом ударају у спољашњу страну звона 108 пута. Овим чином они своје вјернике спашавају 108 гријехова. Слушајући одјек, шапутали смо за себе: колико би пута требало ови момци у наранџастим униформама да ударе за наше прилике у овој долини? Нешто даље одавде, у Хирошими, звони Звоно наде за мир, у знак сјећања на 160.000 жртава атомског бомбардовања. У украјинском граду Харкову постоји звоно из 19. вијека изливено од сребра. На Црвеном тргу у Москви налази се Цар звоно (цар Колокољ), тешко више од 200 тона, високо изнад шест метара. Било је намијењено за цркву Ивана Великог, али због величине нити је могло бити објешено нити је икада могло да звони. Не ваља понекад ни бити велики.

За ове двије цркве у долини Праче, које су нам дале повод за ово присјећање, о њиховим звонима писали смо у студији "Пале и Паљани".

Пролазећи поред новог храма у Подграбу, одједном, ко то зна зашто, из сјећања изронише затрпане мисли из овог посљедњег рата. Бијаше то вријеме када у цркве грунуше гомиле људи, машу преко себе ручердама као да се бране од досадних инсеката. Свак хоће да је ближе доспјелим иконама: светој Марији Тројеручици, Бијелом анђелу. Нацртао се и грб града, у њему два свеца. Пробуди се у нама заборављена ћуд. У школама се наврат нанос уводи вјеронаука умјесто историје религије (као у осталом културном свијету). Запљуснути нагло, одједном. Све нас је то задесило неприпремљене. Ко не долази у цркву и не даје прилог на икону, постаје неподобан. Све се то мотри једним оком. Ко то мимоиђе, а не маши се новчаника, неће на добро изаћи.

У беспућима се почеше подизати цркве усред шуме, без насеља, без људи. Биле су то "опроштајнице" неких почињених гријехова. Тако и овај храм усред насеља Подграб. За трен ока се гомилају новци да се изгради богомоља. На неколико корака даље, избјегли бескућници тискају се у једном собичку, по двије-три породице. У то вријеме појави се фреска из манастира Милешеве позната као Бијели анђео. Одмах је преименована у "Свети", увеличана, уоквирена у златасти рам. Од овога лика је направљен и златник у који је утиснута ова фреска. И радња почиње да ради. Вашар је почео.

Прије свега, да кажемо коју ријеч о овоме анђелу. То је дио веће композиције, Мироносице на гробу Христовом. Насликана је на зиду манастира Милешеве у 13. вијеку. Овај мотив је исказан у Светом писму - долазак жене Мироносице на Христов гроб, у недјељу ујутру, послије распећа, да би, према јеврејском обичају, његово тијело помазала миром. Тамо наилази на разваљен улаз у гробницу, али мрвог тијела нема. Само је остао посмртни повој, тијело је васкрсло и пошло према небу. Умјетнику је прије седам вијекова овај мотив послужио за фреску.

Та композиција приказује Бијелог анђела како лијевом руком показује на отворену гробницу и бијели овој. У десној руци држи скиптар (знак моћи). Анђео са крилима на плећкама сједи на мермерној коцки. Испод њега су насликани уснули војници који су чували гробницу, а иза његових леђа су двије жене мироносице.

Фреска је горјела заједно са манастиром, па су боје поново наоношене, и у таквом је облику доспјела и до наших дана.

У новом добу тржишне привреде људи су се сјетили да овај лик може да се уновчи. Тако се нашао на пивским боцама, телефонским картицама, у кућама, школама, канцеларијама, на банковним картицама. Рукометни клуб у Пријепољу носи назив "Бјели анђео". У Републици Српској он је послужио као анђео плодности и материнства, чак како је бесполан (ни мушко ни женско), андрогин. Почео је откуп златника на којима је лик овог анђела без других дијелова фреске. Појављивао се у средствима информисања: штампи, радију, телевизији. Новцем од продаје златника помагана је изградња никад изграђеног породилишта. Тако се наш бесполни анђео почео порађати. Сапраћемо уста ракијом од ових злих ријечи.

Одједном све заћута. Свијет очекује изградњу породилишта, да се наше жене не порађају у којекаквим шталама. Неста анђела, несташе и наши безгрешници. Опет ће нам роде доносити потомке. А овдје важи оно: "Ако ћемо криво, не смијемо од Бога, ако ћемо право, не смијемо од бега." Нека понешто остане умотано у пелене.

Насеље се преселило у низију

Идемо низ токове Праче, асфалтним путем с лијеве стране ријеке, гдје се налази и насеље Подграб. Са десне стране ријеке и пута је знатно проширење, равно, однедавно насеље. То је ријечна тераса коју је изградила Прача у геолошкој прошлости и својој разузданој снази. Зараван има два назива: Шиљак поље и Короманско поље. Оба топонима имају своје оправдање. Шиљак је узвишење, шумовито брдо на његовом западном дијелу. Поред њега, окренут леђима надвија се Мракањ, брдо обрасло у честаре лишћара. Између Дебељ и Шиљак брда понекада се рашири Прача.

Топоним Короманско поље је новијег доба, од послуже Другог свјетског рата. Шиљак брдо је оскудно пијаћом водом, са мало обрадиве површине, далеко од школе, пијаце већег насеља, продавнице, прилаз отежан, стрм. У подножју брда све је повољније - више земље за обраду (плодна, наплавна), школа, продавница, струја - све је на дохват руке. Почела је сеоба један по

један, непун километар ниже у раван. Овдје су почели правити куће, орати, сијати, садити, ограђивати своја имања.

У башти смо узорног домаћина Слободана Коромана. Показује нам брижно гајено воће, све на своме мјесту. Чак је ту и винова лоза. Одрасла је и већ легла на "кревет". Каже да рађа, али недостаје му одређена количина сунца, зато је киселкасто. Каже да ће тражити другу сорту која толико не зависи од сунчаних дана као ова.

Послије приче о виновој лози, наставља о поријеклу Коромана. Каже да су у неутврђеној прошлости живјели код Иванових корита (не зна поуздано ни гдје се налазе). Добио је одговор да је то простор између два Ловћена (на једној од ових планина је Његошев маузолеј, а на другој телевизијски отпремник). На њиховом подножју је јако врело, што је значајно у овом безводном крају. Безводица је један од разлога селидби.

Свих 16 домаћинстава Коромана у различито вријеме преселило се са Брда у Поље. Сви су они блиски род. Сви потичу од три брата која су се овдје закопитила. Кад су се преселили, да не би ишли заобилазно према Подграбу и асфалтном путу (сваки је прижељкивао да живи безбрижно и независно), преко ријеке је изграђено више мостова. Тада су постојале и неке погодности: посједовање своје шуме (да се посијече грађа), а укидањем жељезничке пруге, жељезничких прагова и шина било је у изобиљу (зато је на километар и по подигнуто осам мостова).

У прошлости су имали бројне неугодности са сусједима из других насеља. Долазило је до разних варничења, па и трагичних. Сва су била посљедица неке нетрпељивости, а најчешће националне и вјерске.

Шта бисмо, куд бисмо без нетрпељивости? Да је нема, вјероватно бисмо и биолошки ослабили. У данашњем времену све грми оптужбама, увредама. Заиста, да ли можемо да живимо без зависти и мржње? Има ли мржње међу мравима? Чавке, на примјер, обучавају своје неискусне младунце како изгледа опасан непријатељ - ждерач, што им није урођено. Постојање непријатеља испуњава, чини се, важну људску потребу. Мржња је укоријењена у људској природи. У једној Андрићевој причи једни дјечаци премлаћују дјечаке друге вјере, а да није њих, премлаћивали би се међусобно. Да ли мржња рађа мржњу? Не, не тврдимо да нико није

способан да живи без мржње. Ми бисмо рекли да је мржња мала ружна сестра унутар велике љубави. Завист је у блиском својству са мржњом. Није случајно што су антички Грци, да би угушили ову опаку страст, захтијевали да нико међу њима не смије бити први, зато Хераклит каже да би требало све прве повјешати.

Завидно лице не само да жели несрећу другога него је и изазива, само ако то може некажњено да изведе. Просјаци неће завидјети милионерима, али ће завидјети другим просјацима који покажу већи успјех. Ратни добитници који су прије овога рата били голотрбићи, а из њега изашли веома богати, изазвали су код ранијих и садашњих голотрбића неописиву завист и подозрење.

Питање је на које не знамо поуздано одговорити: Зашто је пропаганда успјешнија када подстиче мржњу, него када покушава да пробуди пријатељства? Да ли због тога што су људи више склони мржњи, него пријатељству? Завист је страشان непријатељ среће. Најчитанији су романи који описују патњу, а рјеђе они који описују задовољство. Да је до среће лако доћи, била би презрена. Ми се кроз живот љуљамо од добра до зла и натраг. Не можемо се сложити са мишљењем да је човјек више способан за мржњу, него за сарадњу. Ако се с неким не слажемо, па чак и када се не волимо, да ли је при томе могуће да то није због националне, вјерске, расне, социјалне, идеолошке припадности?

"Ако све потурчиш, ко ће бити слуга?"

Губитак самосталности Босне и потпадање под турску власт није било изненадно нити неочекивано. Земљом су владали неслога и раздор. Поједине велможе сарађивале су са Турцима, те се тако подривала слобода. Турци су први пут напали Босну 1388. године, али су код Билеће били поражени. У Дубровнику су се склањали бројни господари Босне који су жељели да се спасу од Турака. Павле Раденовић гине (по некима у лову у Сутјесци - Фоча) 1415. године. Његови потомци преузеће презиме Павловић. Већ следеће године (1416) турске чете су виђене на утврђењима властеле Павловића у долини Праче.

Радослав Павловић, заједно са Дубровчанима, заплео се у бројне сукобе са Турцима. Син Иса-бега звани Барак имао је своје посједе у околини Пала 1436. године, по чему се насеље у Прибњу

назива Бараковац. Сазнаје се да је те године добио од Дубровчана дарове јер га је гласоноша нашао код Врхбосне. Те године Турци су држали све пролазе и кланце дуж долине Праче, на свим прилазним путевима. Дубровник је у овоме времену био пун трговаца и свита са двора Павловића, нарочито из Праче и Борча.

У ово вријеме у великом броју су се појавили навални коњаници, јуришна коњица која је вршила упаде у непријатељску земљу. Називала се акинцијама. Они су попут кишних пљускова падали из облака. Хроничари су их тако описивали - нити трају нити се задржавају дуго, али докле захвате, све покупе. Акинције су били добровољци, а звали су се још и когмари (овчари), пошто су се бавили чувањем оваца, а коње су гајили само ради позива у неки поход. Тада им није било потребно наређивати, а плата им је била плијен послужења похода.

Твртко Други био је присиљен да Турцима даје данак од 25.000 дуката и признао је турску власт 1437. године. Двије идуће године Босна ће бити у вазалном односу. Овдашње становништво се масовно селило према Далмацији, а неке групе су прешле и у Италију. Турци су одводили робље и према својој земљи. Тако се, према бројним изворима, наводи да је око стотину хиљада душа пресељено у Цариград и његову околину. Средином 15. вијека је око 30.000 Босанаца одведено у јањичаре.

Путописац Б. Курипешић пише 1530. године да многи Срби бјеже из Босне због великих намета и тешких зулума. Исељавање се наставило кроз два будућа вијека. Неке групе су се селиле према Словенији. Они данас тамо већином носе презиме Бошњак.

Долазак Турака није изазвао страх због промјене мјеста боравка, него културе и вјере. Тада је почело масовно прелажење на ислам, које је ушло у пословицу: Идем у Прачу да промијеним вјеру. Остала је запажена пријетња: Или се потурчи или ћеш бити посјечен. Целати су ишли по селима и сјекли сваког ко није хтио да се "потурчи". Овај термин је стигао до наших дана у погрешном облику, јер је једно "потурчити се", а друго поисламити се. То није необично за овдашње прилике. Стога су људи у групама ишли у Прачу да се "турче".

Све је тако текло док једног дана католички свештеник Звиздовић није дошао код паше и рекао му: "Пашо, кад све потур-

чиш, ко ће онда бити слуга?" Паша је прихватио такву чињеницу и обуставио присилно прелажење на ислам.

У долини Праче живе неке породице које се љуте на оно што је написано у бројним публикацијама о њиховој прошлости. Наиме, ево тог текста из дјела које се назива "Рогатица", издата 1966. године, Свјетлост, Сарајево (аутор Веселин Косорић, поред више осталих аутора). У овој публикацији, на страници 18 стоји: "У рогатичком крају, поред исламских, било је и хришћанских спахија. За ове старе православне породице из источне Босне зна се да су и после турског освајања стално носиле оружје и да су као хришћанске спахије први пут предале своје берате (царски декрет којим се додјељују звања, одликовања, привилегије или каква добра) и сабље Омер-паши Латасу када је уведен тамзимат и укинута спахијска војска. Њихов примјер узима се и као доказ да Турци након извршеног освајања нису тражили безуслован прелаз на ислам као погодбу за одржање имања. У овом крају су се хришћани сналазили под Турцима."

Касније насилног превођења на ислам у масама није било, док је појединачног било све до доласка Аустро-Угарске на ове просторе (1878). Према ријечима В. Ћоровића, прелажење на ислам било је нешто успореније у удаљеним селима. Отуд данас у градовима имамо бројније исламско становништво него у босанским селима.

Рат противу непријатеља Бога води се миленијумима. Још увијек се не назире побједник.

Најамни радник од шест година

У публикацији "Подграб између Јахорине и Романије 2" писали смо о Тому Мајкаловићу. То је разлог више да се боље упознамо са овом изузетном личношћу наше прошлости. Томо је рођен пред Први свјетски рат (14. октобра 1913. године), село Неправдићи на међи општина Пале и Соколац. Отац Марко је имао четворо потомака и живио на посном имању, о злу ручку и још горој вечери љуте оскудице. Марко се нашао у оном чудном зачараном кругу. Из ове кружнице тешко се излази. Марко није ни изашао жив. Гине у Првом свјетском рату. Као аустроугарски војник заробљен је у Галицији. Пријавио се у српске добровољце и погинуо у Добруци у борби са Бугарима.

Насеље Неправдићи на коси изнад Миошића

Завршава се рат. Старјешине породице нема. Мајка је немоћна да прехрани своје четворо сирочића, па је присиљена да их даје по селима као најамне раднике. Путеви глади се знају кроз

вијекове. Она иде за ратом, губитком родитеља, с војском, логорима, сушом, безродицом. Све се то уплело те 1919. године овдје у овом гласиначком селу испод Романије. Умјесто да се припрема за одлазак у школу и учење првих слова, Томо је присиљен да са шест година иде код газде на тимарење стоке, цијепање дрва, ношење хране стоци - а све то да би се прехранио, без паре и динара.

Много терета на мајушна плећа, на пиленце које би требало да се игра кликера, а оно преноси камење.

Пуних десет година Томо је био у најамном односу, све до 1928. године. У то вријеме је требало да иде у школу, да се образује, а он макања (сада већ 15 година), према оном пјесниковом: "Тегли и вуци и у јарму скапај". Дотужило му је да буде радник за мрвице јечменице, зато одлучује да напусти овај посао и пређе на други - као шумарски радник. Са зла, па на горе - рад са балванима захтијева јача плећа, а не његова. Још се није ни обријао, а нити замомчио. На извлачењу обловине остао је пуних седам година, све до 1935, када пуни 22 године.

Вучјим стазама, пјешке под опасним бременом

Држава тражи за краљеву гарду момке са духовним, физичким и свим позитивним особинама путем којих се пред свијетом огледа нација, један народ. У тај род војске немају никакве наде да приспију мајушни, закржљали, малоумни, глупи, несналажљиви. Регрутна комисија пред коју је изашао Томо Мајкаловић није се двоумила - он је тај изразити сој, за излог пред свијетом. Униформу краљеве гарде обукао је 1935. и носио пуне двије године. Након часно обављеног војничког задатка, вратио се у своје Неправдиће, и опет у шуму - на најтежи људски посао - извлачење балвана.

Одлучио се Томо да проми-јени своје занимање те 1937. године. У то вријеме дуван је био државни монопол - то је за државу резервисано и од тога је убирала велике паре, од којих се издржавала полиција, школа, власт. То је била њена златна кока која је носила златна јаја. Да би то сачувала за себе, увела је специјалну полицију, тзв. финансије или финансијске жандарме, који су контролисали сваку обравницу торбицу, сваки товар, све главне и споредне путеве, козје и вучје стазе, да се неко не провлачи са бременима и не "поткрада државу".

Казне за оне који су ухаћени на дјелу биле су драконске, да прекршиоцу никада не падне напамет да се бави недозвољеном трговином. Зна се већ да је Херцеговина била земља гдје је успијевао познати квалитетан дуван. Борђо, старији брат Томов, бавио се овим послом, али је погинуо од Вука Чвора и сахрањен поред цркве у Прачи.

Томо, Душан Чворо из сусједних Миошића, као и бројни други упустили су се у овај тешки и опасан посао. Они су у мањим групама, само њима знаним путевцима, преко гора и вода, куда лисице имају своје стазе, проносили на својим плећима херцеговачки дуван и испоручивали у Босну, те препродајом, на кријумчарски начин, крадом, ноћу, испод руке, у највећој тајности, вршили промет ове дроге између два свјетска рата. Занимљиво да су

Томо Мајкаловић са сирочади ратног друга Марка Ећимовића 1945. године

ове групе биле обавијештене о свим збивањима, па и политичким. Налазили су се у сталном дослуху са другим људима, вагали ко је од повјерења, а ко није, и сви ће се у Другом свјетском рату брзо наћи на истакнутим војним и цивилним дужностима. Очито, овим се послом није могао свако ни бавити. Била је потребна вјештина да се не упадне у разапета кљуса (гвожђа) од Стоца до Сокоца. Потребно је имати и дивовску снагу, па носити терет од четрдесетак килограма на својим плећима, преко планина, потока и вододерина, а када је опасност на видику, умаћи са теретом од гонича којима су често били у припомоћи дресирани пси. Мамине мазе и плачкоње нека се не крећу на овај пут опасан по живот.

Када је Томо стигао са својим теретом у село Обаљ (Калиновик), један мјештанин га је обавијестио да његову групу чекају два наоружана финанси код сеоског извора. Невоља је прилика за одважност. Томо им се прикрао мачјим ходом, дочепео се њиховог оружја и рекао им: "Ни дивље животиње се не чекају поред извора, а камоли људи". Избезумљени финанси тражили су милост, коју су и добили, али да то никад више не раде на тим мјестима. Обећали су, оружје им је враћено, а Томо и његова група продужили су са својим теретом према Сокоцу.

Војна јединица која не признаје капитулацију

"Крајем марта 1941. године, са малим закашњењем, одазвао сам се на војни позив. Војничку униформу сам обукао у Доњем Которцу код Бутмира, гдје је био мој Десети пук", писао је Томо. Ова јединица убрзо је добила задатак да иде у сусрет армади Трећег рајха, према сјеверу. Прошли смо Славонски Брод и стигли код Винковаца. Ту се десило оно што ниједан војник на свијету не жели: да му се јединица расформира и положи оружје. Велики број официра обукао је цивилну одјећу, напустио своје војнике, и сваки је тражио неке своје путеве.

"Била нас је групица од десетак војника, међу којима су били Вељко Поповић и Ђоко Станишић. Када су усташе на нас насрнуле да нам отму оружје, ми смо се томе одупрли. Сазнали смо да се у нашој близини налази мајор Момчило Јанковић, који са својом групицом истомишљеника не допушта испуштање оружја из руку и да је са усташама дошао у обрачун. Пријавили смо се мајору Јанковићу, којему су биле прве ријечи: 'Са мном нека не иде ко не жели да погине!' Те смо ријечи примили са одушевљењем и придржили смо се његовој јединици.

Добили смо задатак од нашег руководиоца да се упустимо у сукоб са усташама и да им отмемо моторна возила која су заузели од војске. Преотели смо пар камиона и са њима се упутили према ријеци Сави. Успјели смо се пребацити на десну обалу све ријеке и нашли се у Брчком. Упутили смо се према Тузли, а групу је чинило око стотину наоружаних војника и подофицира. Наш мајор Јанковић је овдје био ухапшен и ми смо свим силама настојали да га ослободимо. Овдје се нашао и неки генерал који нам је рекао да је мајор Јанковић бунтовник. Запријетили смо ге-

нералу да ћемо оружјем ослободити свога мајора, на шта је он попустио и мајор се поново нашао међу нама. Преко Брчког смо се упутили према Грачаници. Ту смо се сусрели са првим Нијемцима, који су били на моторима и ми смо их убили. У Грачаници су већ били Нијемци и ми смо се упустили у борбу са њима. Овдје гине и наш мајор Јанковић.

Погибијом нашег мајора Момчила Јанковића био је и крај наше групе од стотињак војника. Био сам овдје заробљен од стране Нијемаца заједно са Вељком Поповићем. Спровели су нас у логор у Добоју, гдје су нам неки официри пријетили јер смо припадали јединици мајора Јанковића. Исте те ноћи пошло нам је за руком да побјегнемо из овог логора и да се домогнемо слободе. Циљ ми је био да се дочепам својих родних Неправдића. Смјелост је радити нешто прије других."

Томо се некако успио угурати у воз на жељезничкој станици у Добоју који је имао правац према Сарајеву. Голема тиска, прави кркљанац (види да у војничкој униформи неће безбједно доћи до својих Неправдића), зато је искористио непажњу једног муслимана и са главе му украо фес, те у тој пометњи шмугнуо у други вагон и ставио га на главу. Тај му је фес послужио као пропусница од Добоја до Неправдића и нико га није легитимисао.

Томо с породицом у усташким канџама

У својим Неправдићима Томо се нашао у мају 1941. године, без оружја, без војничке обавезе. Почео се бавити тимарењем стоке. При неком пићу, дошао је у препирку са својим сусједима Бећићима, Салком и Рамизом. У тој размирици, Томо је обојици распалио врућу шамарчину.

Браћа су обавијестила усташку постају на Палама и тада је стигао Цвенчек у пратњи усташа. Тражили су ме да ме ухапсе, али како ме није било у то вријеме кући, то су повели моју породицу као таоце (мајку Илинку, сестру Јованку, брата Момчила и његову жену Стану). Да бих их заштитио од ножа, када сам сазнао шта ми се десило са мојим најближима, без двоумљења сам се упутио према усташама и ставио свој живот у њихове руке, а замолио да ми пусте на слободу моје укућане. Овај обичај усташа хватање беспомоћних талаца - продужио се кроз све четири године ратовања. Заиста, тако су и учинили и моји су се вратили у Неправдиће.

Нашао сам се на Добрим Водама код Боговића. Овдје ме Цвенчек оптужио да сам јавно псовао поглавника Павелића и Хитлера. При овом сам добио двије жестоке шамарчине. Био је присутан Ивица Стилиновић, рођени Паљанин, који је на њемачком језику рекао Цвенчеку нешто ја нисам разумио. Пустио ме да одем кући, али да се спремим и да се поново јавим усташким властима.

Отпратио ме Ивица Стилиновић и у повјерењу ми рекао да се ни за живу главу не враћам, јер ће ме убити. Када сам се вратио кући, брату сам рекао шта ми се десило и да се више жив нећу предавати овдашњим властима. Отада сам живио полуилегално, више у шуми, него код куће. Родбина је јавила да сам утекао за Црну Гору, а то је био одговор на позиве да се јавим на градњу пута Кнежина - Соколац. Чује се да је Њемачка војска јурнула тог 22. јуна 1941. године на Совјетски Савез, а ја не испуштам пушку из руку, осматрам из погодног склоништа шта и ко се креће кроз Неправдиће."

Томо је уистину живио животом хајдука, а у томе му је друштво чинио Ристо Форцан из Понора. Они су наумили да се пребаце преко Дрине и упутили се у том правцу. Међутим, кад су дошли на једну раскрсницу, један хоће према Србији, а други према Црној Гори. Пошто се нису сложили, а нису жељели да се раставе, то су одлучили да се врате назад. У том повратку успјели су да дођу до неког магацина оружја у Подграбу. Обили су га неопажено, наоружали се и вратили се у своје села да чекају погодан дан да то оружје употрејебе.

Први рањеник романијског устанка

"Као препродавач дувана, имао сам широк круг познаника и пријатеља. Велики број тих људи или су били компањони у послу или су били купци моје робе, а дуван, као и свака дрога, приљепчив за човјека. Био сам од њих бројних обавијештен из прве руке шта се дешава у ближој околини. Један од тих је био Данило Ђокић, који је носио са мном бремена дувана уз херцеговачки камењар. У нашем друштву се нашао Миладин Ивановић, учитељ у Доброј Води, па Мирко Брачић, Поповић и бројни други млађи људи из мог ближег окружења.

Када је из Сарајева дошао Славиша Вајнер Чича тог 20. јула 1941. године на Романију, нашао сам се у том друштву. Са нама су се удружили Ристо Форцан, двојица Фуртула: Славко и Душан. Тако смо чинили групицу од нас десетак. Чича ми је рекао у повјерењу да намјеравају дићи устанак, да идем у своје село и да доведем што више људи који ће нам се придружити да идемо у рат противу усташке власти. Зборно мјесто је одредио на Чавчевом пољу на Романији и дао ми лозинку споразумијевања када се будем вратио." Том приликом Томо је Чичи дао часну ријеч и није је погазио до краја рата.

"Вратио сам се након четири дана (24. јула) са групом својих истомишљеника и сви смо се састали на Чавчевом пољу, окруженом црногоричном шумом. Прво наше организовано сукобљавање са усташама било је на Жљобовима и у Соколовићима. После овог првог успјешног сукоба, Чича је извршио подјелу војника на групе. Романијска група припала је мени и ја сам постављен за њеног команданта, а за политичког комесара Перо Косорић. Први задатак моје групе био је да порушимо мостове на Мокрањској Миљацки, у близини данашњег сервиса и пумпе 'Бобар'. У том послу се испријечио путар ријечима: 'Шта радите, хоћете да ратујете противу моћног Рајха. Немојте то радити!' Група се вратила необављеног посла и то саопштила Тому. Мајкаловић се упутио до путара и присилио га да рушење моста он сам уради, што је и учинио."

Негдје у ово вријеме одиграла се занимљива трка коња у Подграбу. Кобила коју је јахао Славиша Вајнер Чича била је заплијењена од Нијемаца и она је припадала као партизанима и оличавала је и бранила црвене боје. Костин Соко био је оличење непомирљивих бранилаца села, у овом случају четнички коњ. Дошло је до такмичења, а навијање је било по принципу и опредјељењу према идеологији, па се тако и навијало - бучно, жустро за обје стране. Десило се да је Чичина кобила била бржа од Вукадиновог Сокола, што је прихваћено са одређеном сјетом.

Након извршене диверзије на два моста на Мокрањској Миљацки, група је кренула према усташкој касарни у Мокром. Заузела је, заплијенила оружје и овладава овим простором. У овом нападу је Томо рањен кроз периферни дио стомака. Борци су га носили, а он том приликом моли Пера Косорића да га убије да се

не мучи и не смета у борби противу усташа и Нијемаца. Косорић то није учинио. Пренијели су га на Романију. Томо је залијечен послије неколико дана и потом упућен на дужност у Прачанску чету. Ова рана Томова је прва у овим првим корацима устанка романијског простора.

У Томовој јединици тих првих дана устанка на Романији нашао се и Данило Јаковљевић, који је касније изјавио да је Тома као првог свог руководиоца доживљавао Старину Новака из легенди и народних пјесама.

У новембру 1941. године Томова јединица је заузела Каловита брда, тамо гдје је било јако усташко утврђење и гдје су се налазиле часне сестре у своме дому. Оне су одведене према Горажду и ту им није нанесено никакво зло. Остале јединице требало је да освоје друге дијелове око Пала (како би освојиле ово мјесто). Али нису обавиле свој дио задатка.

Пета рана - крај ратовања

Успон на лествици војног командовања за Тома је био сталан из године у годину Другог свјетског рата. Постављен је за команданта Прачанског батаљона. Рањаван је пет пута - сваке ратне године по двије озљеде на његовом тијелу. Два пута је био похваљен за војничке заслуге од главног штаба Босне и Херцеговине. У 1942. години био је замјеник команданта Романијског одреда. Сљедеће, 1943. године Тома видимо као замјеника команданта батаљона Шесте источnobосанске бригаде. Два пута су покушали да заузму Соколац, али оба пута безуспјешно.

У селу Крам близу Хан Пијеска у жестоком окршају са усташама Томо је по пети пут рањен, у прегибном дијелу стопала. То је било почетком јула 1943. године. Пребачен је на лијечење у војну болницу на Мајевици, а потом у село Трнову код Бијељине. Рана је била врло озбиљна јер је озлијеђен механички дио ноге. Овдје су због ратних опасности рањеници често морали да се склањају у неким подземним склоништима. Томово лијечење је потрајало дуже и овим је за њега било завршено активно ратовање. Посљедице ће бити такве да је до краја живота хромао на ову ногу и она је дуго остала незалијечена.

По ослобођењу Тузле, Томо је члан Обласног одбора за источну Босну, члан ЗАВНОБиХ-а за сва три сазива, као највишег законодавног тијела Босне и Херцеговине. Када је Сарајево ослобођено у априлу 1945. године, Томо прелази у овај град, гдје је постављен за једног од начелника у Окружном одбору. На овој обавези остао је краће вријеме и крајем 1945. године је намјештен за првог предсједника Народног одбора среза Соколац, у чијем је саставу била и Рогатица. На овом задатку остао је двије године.

Ко се сели, тај се не весели

У првим послеријатним годинама Другог свјетског рата у Југославији су наступиле велике сеобе становништва. Једна међу највећима била је она из Лике, Кордуна, Баније, Херцеговине, Црне Горе и дијела Босне, према Војводини (не Славонији). То се тада називало "награђивање ратника у богатије крајеве". Томо Мајкаловић је својим примјером, као угледни ратник, повео своје борце, односно њихове породице према Војводини. Ако их је знао у рату водити, треба то да чини и у вријеме мира. Добио је задатак да своју породицу и своје најближе води у том правцу. Тако су се на "влак без возног реда" укрцале породице Мајкаловића.

Почетком 1947. године нашли су се у Новој Пазови, на истоку Срема. Он је овдје у Одбору за распоdjелу имовине и себи је изабрао најлошију кућу, од ћерпича, да му се не приговори да је грабежљив. Готово цијеле 1947. године био је службеник Народног одбора среза Стара

Томо Мајкаловић 1970. године

Пазова. Пола године (1947. и дио 1948.) био је управник пољопривредне угледне станице, а потом инструктор у среском савезу земљорадничких задруга Старе Пазове. Изабран је за замјеника народног посланика у Скупштини Србије, као и члана Комисије за колонизацију бораца рата за Војводину.

Код овог неуморног радника наступили су посустајање и замор. Тешко је подносио квалитет воде, ваздуха, опште климатске прилике, а и бројне ране на тијелу. Она на нози никако да се замири. Љекари препоручују да се приближи своме родном крају, брдовитом дијелу Босне. Велики број брђана тешко је подносио тамошње прилике.

Завист је непомирљивија од мржње

Завист је особина која се рађа са човјеком. Једни то вјешто прикривају, а други је у себи сузбијају. "Буђ душе" могла би се назвати краће - завист. То је злобно, пакосно осјећање изазвано туђим успјехом, са потајном жељом за постизањем сличнога. Чешће се своди на то да, ако не можеш да успијеш сам, барем то поквари другоме. Све се ово десило с Томом Мајкаловићем.

Због необичног живота, големих заслуга постигнутих у рату, а и после њега, Томо је предложен за народног хероја. Прошао је тај приједлог многе степенице, институције, бројне филтере, и све је било позитивно, само да се обави формалност проглашења тога највишег чина за ратне заслуге. Е, прокључала је завист, што није ништа друго него мржња због туђега успјеха. И то онако како пјесник каже: "Под руком са злбом пакост путује, с њима се завист братски рукује." То звање припало је другоме. Да би се ово постигло, требало је припремити неку "игру."

У то вријеме, 1949. године, Томо се према препоруци љекара морао вратити у планинске дијелове Босне. Сели се са породицом у Хан Пијесак и смјешта у једном од објеката око краљевског дворца у близини овог насеља. Ова средина је повољно дјеловала на Томово здравље. Имао је обичај да навече слуша, путем радио-апарата "Космај", вијести на српском језику из разних центара: Париза, Вашингтона, Пекинга, Москве и других да би се што боље обавијестио шта се дешава у свијету. У то вријеме је вођен рат у Кореји, који ће трајати пуне три године. Вијести из Пекинга

јављају да се припрема одлазак добровољаца из Кине за помоћ Сјеверној Кореји.

Томо је у то вријеме позван да одржи предавање о политичким питањима у свијету јер је био познат као изванредан оратор, да цјелокупну ситуацију изложи војсци, која је тада била бројна у Хан Пијеску. Није могао заобићи корејски рат ни шта се све припрема, чак ни бојазан за свјетски мир. Слушаоци су са чуђењем примали такве вијести које пријете новом свјетском катастрофом. Гунђало се: "Одакле такве вијести код Тома, то значи да слуша оно што је строго забрањено, а то су вијести других великих центара." "Несрећу и вране преносе". То се мора казнити. За десетак дана, Томо је замољен да понови своје предавање, али је поред познатих лица било и непознатих. Учинио је што је учинио - поновио је своје сазнање о свјетској ситуацији.

Након неколико дана дошла је војна полиција и ухапсила га, тога 9. јануара 1951. године. Нама је остало да размишљамо како је скупа памет која се искуством плаћа.

Два тужиоца одустају од оптужбе

Томо је пребачен у Београд, а његова породица прогнана из Хан Пијеска за Нову Пазову. Смјестили су се у истој кући у коју су се иселили прије неколико година, али сада у јадном стању. Супруга трудна, немају пара ни да плате једну жаруљу, већ им искључују струју. Сви добијају међународну помоћ у храни, чак и породице усташа, али Томовој породици то не припада. Дјеца исказаних непријатеља државе имају попуст, али овој ништа не припада.

Војни суд у Београду очекује оптужницу од тужиоца за велико кривично дјело које је Томо починио. Она је стигла, али је тужилац убрзо одустао од тужбе и суђење се није могло обавити. Томов случај се уступа Тузли, као надлежној институцији, али и тамошњи тужилац након извјесног времена одустаје од оптужнице. Е, као нису надлежни, него све то препуштају Сарајеву. На краће вријеме је пуштен кући. Пркоси властима тако што је дошао са брковима попут Стаљинових и од жељезничке станице био праћен циганским музичким оркестром. Након неколико дана поново га

хапсе и на намјештеном суђењу у Сарајеву "налазе му кривицу". Осуђен је на три године строгог затвора.

Породица у Новој Пазови живи веома тешко. Од супруге се тражи да се јавно одрекне свога мужа, што она није хтјела. Томо је упућен на издржавање казне у Зеницу, а потом у Фочу. Овдје је једно вријеме штрајковао глађу, тражећи да се према њему поступа као према политичком затворенику, а не окорјелом криминалцу. Издржао је двије године и три мјесеца и у марту 1953. године пуштен на слободу. Био је то живи костур. У Новој Пазови су му понудили понижавајуће радно мјесто ноћног чувара земљорадничке задруге. Један од комшија га је обавијестио да те вечери не иде на посао, јер му се припрема убиство. Томо је прихватио савјет и исте вечери сјео на воз и упутио се за Сарајево. Те ноћи заиста је убијен чувар задруге.

Ратни другови су га запослили као магационера Дома ратне сирочади на Каловитим Брдима покрај Пала. Касније ће се замијенити институције и то ће постати Дом извиђача. Овдје је стазовао једно вријеме, а потом добио стан у Сарајеву, гдје је прешао са својом породицом. Пензионисан је 1972. године. Тешко је оболио и умире 1. маја 1989. године у 76. години живота. Сахрањен је на гробљу Баре у Сарајеву.

Одликован је: Споменицом 1941. године, Орденом братства и јединства са сребрним вијенцем, Орденом братства и јединства другог реда, Орденом заслуга за народ са сребрним зрацима, Орденом за храброст, бројним плакетама, похвалама. Био је инвалид 50 одсто.

Тако се завршио живот једне изузетне личности нашег зајачаја, који би требало да послужи као подука млађим нараштајима. Текст је сручен на основу Томове аутобиографије пронађене у Архиву Југославије у Београду, на основу усташке тајне архиве, а дијелом на основу исказа Марка Мајкаловића, сина Томовог, датог 21. 8. 2005. године. Напомена: Данило Јаковљевић је у својој писаној представи предложио 1. маја 2002. године да се Тому Мајкаловићу постави спомен-биста код споменика у Подграбу.

Да закључимо: ипак је живот велики завежљај сићушних ствари.

СЛАВКО ЧВОРО РАЊЕНИК СА СУТЈЕСКЕ

Од Романије до Пивских планина

Славко Чвора је од познате и признате породице Чвора из Миошића, на падинама Романије. Као осамнаестогодишњак, нашао се међу борцима Романијског одреда те 1941. године. Из овог одреда прешао је у Другу пролетерску бригаду. У мају 1943. године тешко је рањен, изгубио је оба ока, те до краја живота остао слијеп.

Миошићи, родно мјесто Славка Чвора

Љекар пуковник Добринка Мирковић, учесница Битке на Сутјесци, оставила је запис о рањавању Славка Чвора, који је пронађен у Архиву Југославије. У списима је нађено и сјећање Славка Чвора.

Др пуковник Добрила Мирковић:

"Један од тих мајских дана 1943. године снажно се урезао у моје сјећање. У долини Вруље ломили су се по неколико пута одједи митраљеских и пушчаних рафала. Експлозије артиљеријских

граната претварале су се у дугу потмулу грмљавину. Непријатељски стрељачки стројеви на источној падини долине и наши на западној једва да су били удаљени коју стотину метара ваздушне линије. Сунчеви зраци бљештаво су се одбијали са оружја непријатељских погурених прилика. Таласи пламених језика и димова један за другим означавали су да су на нашу страну устремљени ројеви убитачних зрна. Дувао је јак поветарац. По позадини једва плавог неба пловили су беличасто-сивкасти растресити облачићи, који су час упијали час пропуштали пријатну топлину пролећног сунца. Постајали су у даљини гушћи, бојили се интензивним плаветнилом и испрекидали многобројне сребрне нити дугачке кишне завесе.

Пети батаљон био је распоређен на Зековом брду и Зеленој стијени, на левој обали Ђехотине. Групе бораца су настојале да се што боље заклоне међу растреситим ниским растињем. У подножју делова падине, мање засједе чувале су стражу од изненадног напада непријатеља, а главнина бораца је била распоређена на ивици косе. Једном од заседа командовао је Славко Чворо.

Немци су у току дана успели да стигну до реке и почну пребацивање на нашу страну долине. Славкова група је сачекала да се немачка претходница приближи, а онда је засула бомбама и рафалима. Кроз експлозије бомби чуло се немачко запомагање. Бомбаши су сјурили Немце низ падину. Задовољна резултатом, Чворова група је остала на своме месту. Нису ни приметили да је непријатељ успео да прође на другим одсецима фронта. Одједном се Чворова група нашла у снопу рафала са бока. Један снап из аутомата захватио је Чвора преко лица. Зрна су разнела оба Чворова ока, изрешетала му лице и избила већину зуба. Једно благо пролећно предвечерје за трен се претворило у доживотну таму. Чворови другови су бацили последње бомбе и поново одбацили Немце низ стрмину. Успели су да извуку са положаја свог тешко и тако несрећно рањеног друга и вођу бомбаша.

Вест о Чворовом рањавању брзо је стигла до Команде батаљона. Деловала је потресно. У ситуацији каква је била ових дана пред велику Битку на Сутјесци, лакше бисмо поднели вест о Чворовој погибији од ове да је тако тешко и несрећно рањен.

Пре годину дана, у време када је батаљон логоровао у Ђуреву код Сутјеске, Чворо је дошао у наш батаљон. Био је то крж-

љав и мршав дечак. Убеђивали смо га да још није дорастао за војску, али је он остао упоран. Усташе су му на дивљачки начин побиле скоро сву ближу родбину, па је сматрао да је дужан да се бори. За неколико месеци у партизанима Чворо је израстао и раскрупњао се. Постао је један од најбољих бораца. Сваки нови дан потврђивао је Чворове вредности. Примљен је у Партију, постао је десетар, а ускоро и водник. Био је полетан и весео. Брзо је постао љубимац батаљона. Због свега тога нас је тако дубоко коснула ова Чворова несрећа.

Страховали смо од сусрета са Чвором. Нисмо имали ни речи утехе ни охрабрења. Издалека смо видели групу другова који су се гурали око коњаника у средини. Водили су Чвора у батаљонски санитет на превијање. Рањеник је певао. Предвечерје је улепшало потресне рефрене омиљене песме: 'живот и младост, жртвујемо ми, фашисте протерат смо се заклели'.

Мисли су застале. Кожа се жежила. Долазило је оно најтеже.

Дио насеља Буђа, сусједно од насеља Миошићи

Група са рањеником је стигла. Чворо је осетио да га другови из штаба батаљона чекају. Престао је да пева. Изнад окрвављеног и искиданог лица, на коме више нису зрачиле увек веселе очи,

водиже се песница, а са поцепаних усана, као да се није ништа догодило, заори се громки војнички поздрав: 'Смрт фашизму другови!' Уместо отпоздрава, заменик политичког комесара Владе Дамјановић једва се прибра и рече: "Срећне ти ране, Чворо!" Сви смо плакали, трудећи се да се не чују јецаји. Чворо није видео наше сузе, али их је осећао. Било је то сасвим јасно и видљиво на његовим уздрхталим уснама.

Вода је негдје ту мирисала

Осми или девети јуни 1943. године (из Чворовог сјећања):

"Налазио сам се у Централној болници на Рудинама. Болница је била смештена у сеоским кућама и колибама. Авиони су бомбардовали и митраљирали болницу. Борба се водила испод Дурмитора, у правцу Мратиња, Вучева, Ћурева и Зеленгоре. Истог дана око пола ноћи болница је добила наредбу за покрет према Пиви. Ешалон тешких рањеника са носилима застао је у пећинама изнад Пиве на тзв. Пивским Гредама, више Лесишта. Пионирски вод Треће Санџачке бригаде срушио је мост на Пиви. Сваки прелаз је био онемогућен. Заштитнице болнице водиле су жестоке борбе. Пошто је био онемогућен прелаз, смештени смо у Гредама, удаљењем од Пиве отприлике два километра. Са нама је остало шест болничарки. Рањеника је било педесет и два, од којих су већина били без ногу или су имали ноге у гипсу. Ја сам једини имао здраве ноге и руке, али сам био без очију.

Десети јуни

Хране нијесмо имали. Болничарке су брале коприве, сријемш, лукомачу, буков лист те нас тако храниле.

Четрнаести јуни

Наступа тешка жеђ. Усне су нам испуцале од жеђи. Другови тешко говоре. Борбе се чују у правцу Сутјеске и Зеленгоре. Решили смо да пошаљемо болничарке да донесу воде са Пиве.

Прошао је четрнаести, петнаести, а болничарке се нису вратиле. Одлучили смо да пужемо према реци. Чули смо како Пива хучи. Вода нам је просто мирисала. Цели дан смо пузили. Пузењем, подерали смо оно мало одела што смо имали на себи. Спустили смо се ипак до воде на око четрдесет метара, али нико до ње није

могао доћи. Предložили су мени пошто имам здраве ноге и руке да доносим воду, а они ће ми показивати правац. Нисмо имали посуде за воду осим две порције и то је било мало. Другови су нашли мешину, у којој су црногорски сељаци носили храну бежећи пред непријатељем. Дали су ми мешину. Упутио сам се према Пиви. Пут до реке био је веома окомит. Спузао сам се до воде. И сам сам био врло жедан. Другови су ми саветовали да не пијем много воде, јер ће ми одузети снагу у ногама. Сваки пут када бих сишао пио бих по неколико гутљаја воде. И другови су се напили. Другови су ми наместили мешину како је било најлакше носити. Изгледала је као руксак.

Шеснаести јуни

Више за воду нико и не пита. Сад наступа тешка глад. Болничарки нема да нам беру сријемуш, лукомачу и буково лишће. Другови су пузали лево десно по неколико метара да нађу неки струк те хране, или неку кост од цркнутих коња, који су заостали иза партизанске коморе. Тако је друг Јуре Мартиновић тражећи храну нашао болничарке поубијане на гомили.

Чим нам је то испричао, другови су отпузили тамо да се и сами увере. Болничарке су поубијане и измрцварене вероватно од Италијана. Међу њима била је и сестра Марка Стипића, комесара чете из Прве далматинске бригаде који је био без обе ноге и налазио се са нама. Покушај да их сахранимо остао је без успеха, пошто је предео каменит, а ми нисмо имали никаквих средстава да бисмо своју замисао остварили.

Седамнаести јуни

Друг Јосип, тешки рањеник, умире. Презимена му се не сећам. Причао је да је рођен у Марибору и да је радио као металски радник у Карловцу. Био је борац Банијске бригаде. На умору, звао је мајку. Мајка му се звала Фија. Сви смо око њега лежали скоро непомични и као за себе, неки гласно а неки полугласно говорили:

- Овако ћемо, један по један, сви ...

Једна је мисао пратила све нас: нико и никада неће знати како смо се мучили и где смо умрли... Пролазили су дани наших страшних мука. Време се мењало, час киша час сунце, које нам је повећавало ионако тешке муке."

Двадесет први јуни

"Тешка глад. Поједини другови од глади губе свест. Сријемуш, лукомача и буков лист тешко се налазе... Тог дана лутао је поред Пиве један коњ. Био је, како говоре другови, страшно мршав. Застао је баш на оном месту одакле смо се снабдевали водом. У близини смо нашли једну пушку која је имала само два метка. Другови су се договорили ко ће да пуца на коња да би био добар погодак. Договорили су се да то учини друг Војо, родом из Титограда, комесар чете Ловћенског батаљона Прве пролетерске бригаде. Коња је оборио једним метком. Поново одређују мене да донесем месо. Узео сам нож и мешину и напипао коња. Почео сам сећи. Коњ се, међутим, одједном ритнуо задњим ногама, ударио ме и оборио на камење. Другови су ме звали. Ја сам их чуо, али нисам имао снаге да се одазовем. После кратког времена подигао сам се сав изубијан. Другови су повикали: 'Жив је!' Питао сам их 'Где је коњ'? Објаснили су ми и ја сам пришао коњу са леђа да ме опет не би ударио. Узео сам дрво и млатио га по глави. Кад више није показивао знаке живота, потражио сам вож. Нашао сам га забоденог у коњу. Одмах сам се дао на посао. Распорио сам га. Скинуо са леђа мешину и у њу трпао срце, шигерицу, бубреге, месо и све то однео друговима. То је била велика радост. Поделили смо сваком по парче и онако живо месо јели. Још неколико пута на тај начин сам нахранио другове. Када смо се мало најели, онда смо правили 'шницле' које смо пекли на сунцу. На коњску стрвину ноћу су нападали вукови, а дању орлови-лешинари. Теже нам је било бранити се од орлова него од вукова. Дању смо орлове терали каменицама. Они би се одмицали по неколико метара и опет би се враћали. Вукови су ноћу завијали око нас, али нам нису смјели прићи.

Двадесет четврти јуни

Тек што је свануло, и први сунчеви зраци обасјали Вучево и околна брда, изненада се појави руља од десет наоружаних Италијана. Зашли су редом и претресали нас. Одузели су нам сатове, скинули ципеле, и све од одећа што је представљало икакву вредност. Остали смо потпуно боси, а неки скоро и голи. Дошло је

до свађе између тих крволока око плена. Друг Војо и Марко повикали су тада:

'- Лако вам је, изроди, гњавити тешке рањенике!'

Повратила су се двојица. Воју су пребили руке, а Марку су повредили нос и поломили неколико зуба. Онда су се изгубили претећи: 'Чекајте само до сјутра, док вам дођу карабињери!'

Прошло је и два и три дана, а њихови карабињери нису долазили."

Тукли су нас штаповима

Двадесет седми јуни

"Време је увек променљиво. Ране су нам се уцрвљале. Остали смо боси и голи. Већ смо све на нама поцепали завијајући ране. Нама је остала још само по блуза. Кожа нам је изгорела и испуцала од јаке врућине и прљавштине. Како говораху, сви смо изгледали тада као живи лешеве. Тога дана после подне очекивани крволоци појавише се из два правца: од Мратиња четници и Италијани, а од Шћепан поља усташе и Немци. Друг Андрија, радник Војнотехничког завода из Крагујевца, водник из Крагујевачког батаљона Прве пролетерске бригаде повика гласно:

- Другови, долазе лешинари број један! -

Ми смо га питали шта то значи.

Одговорио је да су фашисти лешинари број један, орлови број два, а вуци број три. Фашисти су нам пришли на двадесет метара. Ђуте. Ништа не говоре. Ја сам био насекао меса и таман кренуо да га носим друговима. Одједном су нас засуле бомбе, затим неколико рафала из шмајсера. Био сам далеко отприлике двадесет метара од групе. Ниједно парче ме није закачило. Фашисти су затим пришли рањеницима који су се још мицали и тукли их штаповима и кундацима. Тако су малог Милана, који је имао свега тринаест година, тукли штаповима по глави и боли у уста. Јаукао је као и свако дете. Мали Милан је био родом из околине Травника. Усташе су му побили родитеље. Нашао га је Сава Ковачевић у шуми и повео са собом. У борби му је била поломљена нога. Било ми је теже слушати Миланов плач од свега осталог. Лешинари број један, како их је друг Андрија назвао, кроз смех и Миланово јечање говорили су: 'гут', 'боно', 'официјало', 'капуто',

'мацаре'... Домаћи издајници говорили су: 'Ово су све пропалице, кафански људи, који не поштују ни закон ни ред, и које је Тито само могао завести.'

Слушао сам све њихове разговоре и размишљао шта ћу сада. Другови су ми сви изгинули, а ето, ја далеко свега двадесет метара од њих, лежим у грању, у овој пивској пустињи, где нема нигде живог бића осим по неке звери. Не видим на очи. Црви ми нападају очне капке и друге ране. Реших се, устадох, да и мене убију да се не мучим даље. Скинуо сам мешину са леђа у којој сам носио месо да нахраним другове. Померих се мало да ме боље виде и наслоних се на један грм. Фашисти су ме угледали. Неколико њих повика: 'Ено још једнога'.

Источни дио насеља Миошићи

Упутили су се према мени. Чуо сам топот и шкрипу тешких фашистичких чизама. Пришли су. Завоја на глави нисам имао. Лице ми је било све криво: носна кост сломљена, а коса опала као вукти на рукама и ногама. На српскохрватском су ме питали 'куда сам водио борбе када сам рањен у очи'? Ја сам ћутао. Један од њих рече: 'Можда је глув па не чује'. Други је одмах додао:

'Удри га штапом по глави!' Осетио сам туп ударац по глави. Ипак сам се одржао на ногама. Следио је још јачи ударац у прса. Пао сам на камење. Резак звук из пиштоља прекинуо ми је даље сећање. Једино сам осетио нешто топло у глави... Освестио сам се у ноћи између двадесет седмог и двадесет осмог јуна. Нова рана на глави нарочито ме је болела. Киша је лила као из кабла. Не чују се ни птице да цвркућу, по томе сам закључио да је ноћ. Осећао сам јаку хладноћу. Питао сам се зашто сам тако несрећан да се мучим после мојих другова? Дошао сам до закључка да ми једино преостаје да се утопим у Пиви и да се решим својих тешких мука."

Сваком по шаку зоба и кукуруза

"Наједанпут, чуо сам глас међу стрељаним рањеницима:

- Јао мени, другови моји!

Познао сам глас друга Рајка, који је родом из Травника, а био је борац Четврте црногорске бригаде. Пузио сам према гласу. Он је осетио да му се нешто приближава кроз мрачну ноћ. Мислио је да је вук и бацао се каменицама. Ја сам се јавио:

- Рајко, ја сам, Славко Чворо!

Он се толико обрадовао и узвикнуо: 'Па зар си жив? Ја сам мислио да није остао нико осим мене!. Питао ме је да ли сам рањен? Одговорих му да јесам. 'Мени су и другу ногу пребили, а рањен сам и у раме...' Тај наш разговор слушали су друг Радосав Петровић и друг Андрија. Радосав је био учитељ, родом из Боке, који је мене добро познавао. Приликом напада на Ливно августа 1942. године био је домобрански сатник. Тада се предао са читавом сатнијом батаљону у коме сам и ја био. Био је борац у Првој чети батаљона Треће санџачке бригаде. Са њима је још преживео друг из Београдског батаљона чијег се имена више и не сећам. Био је делегат вода. Скупили смо се заједно и договорили шта даље да радимо. У томе су се јавила још два друга који су остали живи. Стипе и Авдо. Њихових презимена се не сећам, али знам да су оба родом из Мостара. Један је био помоћник, а други комесар чете из Десете херцеговачке бригаде. Оба су била поново тешко рањена. Пошто завоја више нисмо имали, а већ смо их били употребили, преостале су нам још једино поставе од блуза, које смо цепали и завијали њима ране. Више се датума не сећам, дани су пролазили.

Хране нема, понеку кост глођемо. Сетио сам се мешине која је пуна меса. Нашао сам је. Храну из ње трошили смо још пар дана. Били смо у све тежем положају. Друг Радосав и Авдо су умрли.

Једнога дана појавио се Илија Живковић, сељак из околине Шћепан Поља. Пришао нам је и упитао: 'Јесте ли живи?' Када смо се одазвали дао нам је по шаку зоби и кукуруза. Питали смо га који је датум и месец. Одговорио је да је месец јули и да је пре три дана био Петровдан. Закључио сам да је петнаести јули. Питао нас је одакле смо родом. Тешко смо одговарали, пошто су нам уста била у ранама и зуби поломљени. Он је онда отишао у правцу Рудина. Наишао је на збег који је из Босне пред непријатељем одступао са нашим јединицама. Причао је избеглицама да се у групи рањеника налази Славко Чворо. Они су га питали како изгледа. Он им је рекао: 'Слаб, мршав, без очију, и има златан зуб.'

Двадесет првог јула пошли су да ме траже: стрина, снаха и сестра од стрица. Нашли су нас. Београђанин и Стипе су умрли. Андрија и Рајко су били на умору. Донеле су нам млека и зобеног качамака. Ја и Рајко смо попили по мало млека, а Андрија је све што стави у уста повратио. Мене су онда пренели у Рудине. После два-три дана неки сељаци ми рекоше да су умрли и Рајко и Андрија.

Отприлике месец дана крио се испод Дурмитора. Приликом доласка Друге пролетерске дивизије, под командом Пека Далчевића, почетком септембра, дошла су ми браћа: Ристо, рођени брат, и Душан, брат од стрица. Браћа су ме преко слободне територије пренела на Романију у родно место. По Романији сам се крио од непријатеља до 25. марта 1945. године, када ме је командант двадесет и седме дивизије друг Милош Зекић упутио у Дом слепих у Земун.

КАПЕЛА ПРИВРЕМЕНО ДО ВЈЕЧНОГ БОРАВИШТА

Први плач и посљедњи издисај су тајна

За наше прилике и обичаје капела је посебна зграда намијењена погребном обреду. Она је поред гробља и у овом случају она понајчешће замјењује привремено дом покојника, каткад и цркву од времена физичке смрти до сахране. У капели се може вршити богослужење, молитве, опела. Она је замјена за мртвавачницу при болницама.

Капела је намијењена да се погребна поворка склони до обављања погребња. Она служи при свим обредима давања помена умрлима као и задушницама. Одавно се у овој долини Праче не отварају врата бројних домова, а вјековна огњишта и куће су заливађене. Њих су узеле под своје трњике и купињаци, а иструлих врата поиспадали клинови. Из тих разлога овакви објекти су неопходни и нужни, па су они замјена за напуштени дом покојника.

Јеленин мост преко Праче

Поодавно је догорело врело љето, сада је оно друго које називају михољско. Ми смо се упутили према новом гробљу села Николића, преко дрвеног моста којег називају Јеленин. Гробље је смјештено на десној обали ријеке Праче, на падинама шумовитог бријега Пасторка. Напустили смо асфалтни пут и уз благи пристранак води нас макадамски друм усјечен у падину. Мјештани су га почели градити још 2000. године. Он прелази преко безименог потока чије је извориште горе на падинама Пасторка. На његовом уређивању уложено је доста средстава и труда. За ове потребе су довучене шест бетонских цијеви дужине један, а исто толиког и промјера. Послови су се протегли и на 2005. и 2006. годину. Требало је укротити дивљу снагу потока који је неумољив и разара провизорни посао. У овом послу узела је учешћа, поред мјештана и ШГ "Јахорина" Пале, тако је пут око 70 метара проходан у свим годишњим добима, поготово што је насут шљунком из корита оближње ријеке. Види се, то не треба истицати зналачки и домаћински је пут изведен, а мало даље су постављени стубови за електричну струју. Послове увођења струје обавила је Електродистрибуција Пале. У овом бесплатном раду истакли су се: Миро Ђукић, Дејан Гутаљ и Нико Пандуревић.

Каптирани извор за потребе капеле

За потребе капеле нужна је, поред осталог, и вода. Изнад гробља на око 250 метара, на падинама брда налазило се неуређених пишталица, њих око десетак. Мјештани су приступили 2006. године његовом дотјеривању. Каптажа је подешена скидањем горњег слоја земље, изграђено је удубљење, бетонирано, заштићено глином, покривено бетонским поклопцем. Од сабирног базенчића вода је проведена каналом у којем је метнут ломљени камен и шљунак и на то пластична цијев промјера од једног цола. Све је то затрпано глином.

Десетак метара ниже изграђен је базен који је бетониран и заштићен од неконтролисаног испуштања течности. Устава је за премине око 1,50 м³ воде, а поред изграђен шахт у њему уграђени потребни вентили, и одливна цијев. Као и претходна и ове двије коморе су покривене металним поклопцима и турена под кључем.

Од ове коморе ископан је канал дубине око 70 цм у дужини од око 250 метара до капеле. Постављен је камен туцаник, пијесак из ријеке и на њега постављено пластично цријево промјера 0,50 цола. Све је то затрпано земљом и обезбијеђено да се не мрзне вода. У близини капеле вода се дијели на два дијела, један крак води до кухиње у капели, а други до дворишта гдје је спомен чесма са натписом: "Први плач и посљедњи издисај су тајна". Испод чесме је изграђено бетонско корито. На пословима и трошковима водовода узели су учешћа, поред мјештана још и ШГ "Јахорина" Пале (трошкови скипа) и ДОО "Боснапласт" Сарајево, чији је директор Хусо Ћесир.

Вода од сабиралишта до ове чесме долази слободним падом. То је чиста, нисучим загађена планинска вода прочишћена шумовитим лишчаром. Вода из чесме служиће увијек народу на корист у овом простору драгоцјена и за мјештане, путнике намјернике и као појило за дивљач и стоку.

Живот је као искра

Ово ново гробље називају још и Вукотина бара. То је лазина окружена са свих страна лишчарима, букве, граба између којих бујају којекакве пузавице, јохе, брезе, све оно чим обилује Пасторак. Претходно је ово било власништво Анђелка Ремовића, које му је то било испасиште и сјенокос. Дошло је до споразума о

замјени дијела земљишта између сусједа Анђелка и Миша Ремовића. Нови власник Мишо је одлучио да на овом простору оснује ново гробље, а земљиште уступо селу без накнаде. Те године, 1979. Мишова мајка Тода умире, а син одлучује да је покопа на простору Вукотине баре. Од тада до сада је овдје покопано око петнаестак особа из села Николића, и то: Ремовића, Живковића, Кујунџића, Ковача који ће се и убудуће овдје сахрањивати.

Гробље је те 1979. године заграђено храстовим коцима, а на њих постављена жељезна мрежа висине око један и по метар. Мјештани одлучују да дотрајале коце замијене са бетонским, што је и урађено 2006. године, чија је висина око два метра, а мрежа је очишћена и премазана заштитном бојом и поново постављена на бетонске стубове. При овим пословима гробље је очишћено од сребрних смрча и осталог грмља. Оно је правоугаоног облика и капијом која се не закључава. Поред мјештана у овом подухвату узела је учешћа и СО Пале у трошковима једног дијела материјала. Међутим, највише заслуге за успјешно обављеном послу око уређивања гробља припадају Крсту и Ружи Ремовић, који су дијелом сносили трошкове материјала, као и ручно радили на изради бетонских стубова. Поред овог брачног пара, узели су учешћа још Ремовић: Мишо, Новка, Рада и Анђелко; Живковић: Душан, Славко, Ђоко, Марко, Драган и Саво. као и Јелена Кујунџић.

Мјештани планирају да изнад улазних врата гробља, поставе поруку "Живот је искра" која ће бити израђена од металних цијеви, као трајна порука.

Скраћујемо вријеме читајући епитафе и реметимо мир зеленим гуштерима који се сунчају на топлом мермеру. Неуморни зрикавци су изводили хорску пјесму у оближњем густошћу. Околне брезе шатирају се бојом старог злата, а изнад брда Пасторак промаче чуперак измаглице.

Од смрти је тежи заборав

Капела је смјештена изнад гробља, оријентације исток запад, чије су димензије 12,20 x 6,40 метара. Земљиште је предходно уређено, извршена дренажа ломљеним каменом, јер се ради о подбарљивом тлу. Зграда је зидана бетонским елементима, а покривена на двије воде андулином. Улазна врата налазе се на доњој

страни према гробљу. Малтерисана је и са вањске и са унутрашње стране, чији су зидови висине око три метра.

Унутрашњи дио је подијељен на три дијела: мртвачница, кухиња и сала за обред. Мртвачница је 4 x 3 метра, колико и кухиња која се налази иза леђа. Мртвачницу затварају двокрилна улазна врата.

Капела у изградњи

Сала за обреде је преостали дио у којој су постављени дрвени столови у два реда, поред којих су дрвене клупе у четири реда. На патосу су подне плочице. На зидовима су урамљене фотографије сахрањених покојника у гробљу са одељцима појединих породица. На зидовима су у малтеру уграђене црне мермерне плоче са појединим пригодним порукама. То су: Смрт нема замјену; Живот је ток, а смрт прекид; Мјера живота су дјела, а не године; Човјек је попут свјетла, када се ломи исказује све своје боје; Мртви у гроб, а живи у стваралаштво; Човјек се огледа у радости и тузи; Живот је лијеп и трагичан; Успомене су тежак терет; Живот познаје онај који је искусио његове поразе; Друга смрт је бити заборављен; Живот је љуљашка између рођења и смрти; Живот има љубав и мржњу; Живот је добитак или губитак; Живот је оно што смо запамтили; Иако се добија бадава, живот нема цијену; Живот

без тоpline је лед; У ружном животу смрт је лијепа; Срећа се не може препознати; Рај и пакао нису на небу већ у теби; Без буре нема ведрога неба.

Штета што нема још која пригодна порука за овдашњу средину као што су: Чаша пуна - живот празан; Живот се брже одсипа, ако се чаша чешће присипа; Живот је дужи кад се корак пружи!

На улазним вратима молитвеног дома, такође у црном мермеру је порука: Од смрти је тежи заборав!

За овај вјечни дом је добијен поклон: прозори и врата од ДОО "Владраг" Мокро власника Драгана Владичића; двије тоне цемента и нешто арматуре поклонио је Вељко Танић из Пала; ДОО "Станишић" директор Ацо Станишић, помоћ у грађевинском материјалу; помоћ у раду машине скип поред ШГ "Јахорине" Пале узела су учешћа "Велике шуме" Пале чији је директор Радомир Петровић, затим Милован Мумовић и Јовица Маџгаљ. Од руководства ШГ "Јахорина" Пале пажњу заслужује Ранко Ћеранић, директор, Момир Павловић, Перо Бојовић, Вељко Драганић, Мирослав Гранзов и Десимир Цицовић. Јелена Кујунџић обезбиједила је 10 кубика пијеска, а Стана Ковач 10 кубика шљунка.

Конзервирани радови крајем 2006. године

Од мијештана су се истакли у свим дијеловима рада и на свим објектима који припадају Вукотиној бари: Ремовићи: Мишо, Крсто, Ново, Анђелко, Милан и Ранко; Живковић: Марко (омладинац) и Душан. Помоћ у материјалу и храни дале су Јелена Кујунџић, Деливојка Живковић и Стана Ковач. Покретач свих подухвата и у свим фазама и на свим пословима без сумње је мр Саво Живковић, дипл. инж. шумарства. Њему иде на част што је свакодневно бдио, радио, организовао, подстицао, молио, више и пожртвованије него да му је ово родни дом. На мобу су повремено долазили на рад: Горан Вуковић, Бранимир Перовић, Раде Ћосовић, Александар Шаренац, Бојан Живковић, Милан Вукадин, Милан Лазић, Мијат Маљукан, Његош Вуковић, Раде и Драган Живковић, Мирко Симовић, Славко Ћеремиџић, Предраг Голијанин, Младенко Цицовић, Благоје Зекановић, Блашко Дубовина, Јовица Срдановић.

Мада је Господ поодавно скинуо скеле са градње свијета и ми му не знамо дати оцјену успјешности таквог подухвата (према Библији), Николићани то још нису урадили. Мада су предано радили кроз цијелу 2006. годину још увијек са градилишта нису купили алатке нити скинули скеле. Оно што је засигурно је да вода тече, струја је пристигла, објекат још мирише на свјежи малтер. Довршава се објекат у који је утрошено много труда, преданог рада, доста умјешности. Ово је прво култно мјесто, оваквих димензија, овакве опреме у долини ријеке Праче. Вукотина бара је тако од утрине постала обредни кутак служења божанству за вјечно почивалиште Николића. Почивајте у миру!

Људи антипода

Невољно смо употријебили ову туђицу у наслову, јер у нашем језику недостаје њено друго домаће значење. Мора се вршити опис са више ријечи. То су они људи који живе на супротној страни наше планете, протуножци. Теоретски замишљено (немогуће практично), када би бушили нашу земаљску куглу, неким сврдлом, бургијом, толико дугачком да она може проћи кроз средиште планете и избије на супротну, она би изашла на површину и тамо би неког Новозеланђанина убола у табане. То су наши антиподи, ријеч добијена од двије грчке ријечи, а које значе: анти - проту и подос - нога, дакле супротни нашим табанима (ногама).

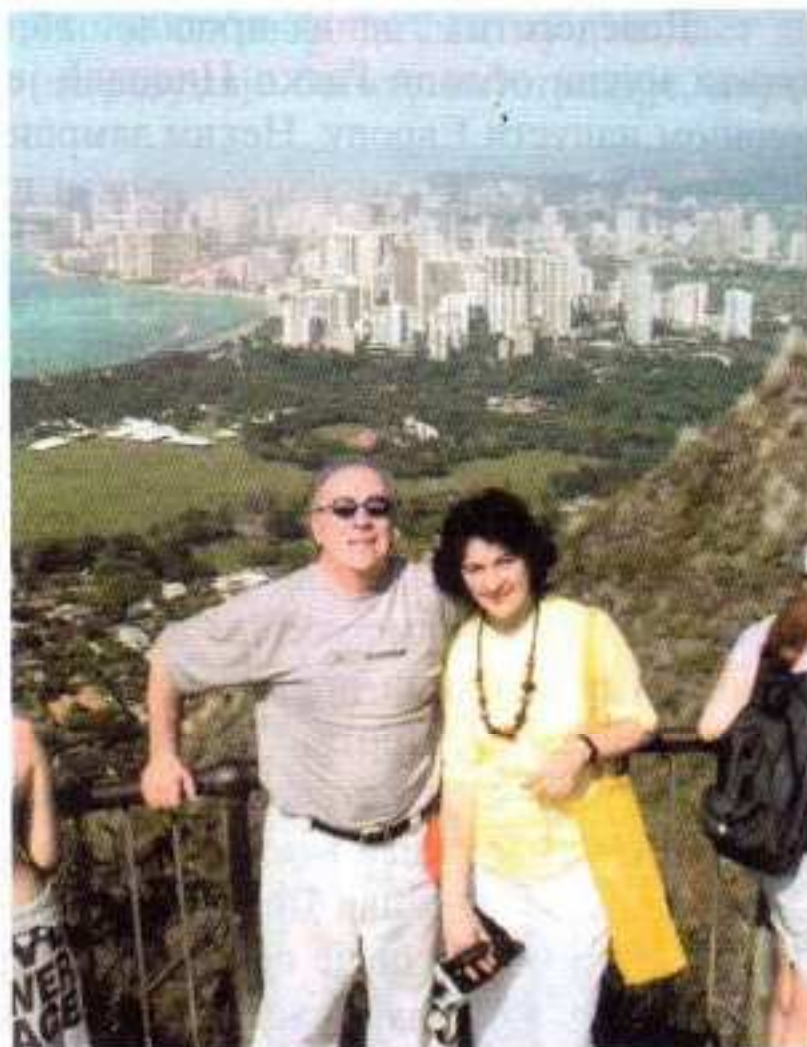
Како се Нови Зеланд састоји од два острва окружена Тихим океаном и његовим морима, нама Паљанима су протуножци житељи Сјеверног острва, државе Нови Зеланд. Највећи град (не главни) ове државе Окланд (Auckland), који данас има око 1,300.000 становника разних народа, раса, вјера, култура. У предности су Енглези који су га картирали средином 18. вијека у вријеме пловидбе поморског капетана Џејмса Кука. Једну десетину становништва чине старосједиоци Маори, са којима су некада вођене жестоке борбе око превласти. Окланд је једно вријеме био и главни град Новог Зеланда, а данас је то Велингтон.

У Окланду тражимо, а кога би другог, него наше земљаке "наше горе лист" и нашли смо их. Радост виђења. Пазар у овој најудаљенијој тачци наше планете па набасасмо на Горњопрачане. Одакле овдје, који вас је вјетар или оркан овдје донио, шта овдје радите, кога имате, од чега и како живите, вуку ли вас носталгични конци своје завичају?

Ја сам Ратко Цицковић, рођен у Горњој Сјетлини, од оца Неђа и мајке Марије. Основну школу сам учио у Подграбу, средњу медицинску наставио у Сарајеву.

Уписао сам се на Вишу медицинску школу у истом граду и њу сам дипломирао. Било ми је то недовољно, па сам се уписао на факултет физичке културе ДИФ и приспио до четврте године, али без дипломског, међутим ништа од тога овдје нису признали.

Одслужио сам војну обавезу и запослио се на Клиници Медицинског факултета у Сарајеву на пословима вишег медицинског

*Ратко Цицковић са супругом Дариом
(у позадини Хоно Лулу - Хаваји)*

техничара. Оженио сам се Сарајком Дариом Митрић, дипломираним економистом Економског факултета у Сарајеву, те 1981. године. Она је радила у Привредној банци у овом граду. У браку се рађају два сина: Александар сада студент четврте године медицине у Окланду и Сергеј, такође студент прве године истог факултета. Овдје се врло тешко уписује на овом факултету, а и студирање је веома скупо. Тако родитељи за сваку школску годину за уписнину морају уплатити за обојицу по 20.000 долара. Поред студирања у слободном времену се баве чудом гдје су постигли црни појас, као и тенисом и спортовима на води.

Деведесетих година прошлог вијека када су се почели колутати мутни облаци Ратко Цицковић је одлучио да са својом породицом напусти Европу. Неким замршеним путевима нашли су се овдје у Окланду. Овај град се налази између два мора: на западу Тасмановог, а на истоку Тихог океана. Нови Зеланд по свом облику личи на Италију, а и по површини је приближно, као и климом, само што је то обрнуто. Управо тамо гдје на чизми почињу прсти ту је овај град. У њему је супруга Дариа нашла запослење у банци, а Ратко на истим пословима које је обављао у Сарајеву, на клиници као Виши медицински техничар. Нама су се придружили Дарина мајка Лидија и моја Марија. Пуно радимо, али и зарађујемо да можемо да живимо сасвим пристојно, без оскудица. Срећна је околност да је клима прилично слична нашој из старог завичаја, али, разумије се, супротних годишњих доба и супротног распореда дана и ноћи. Када је у старом завичају дан код нас је ноћ и обратно.

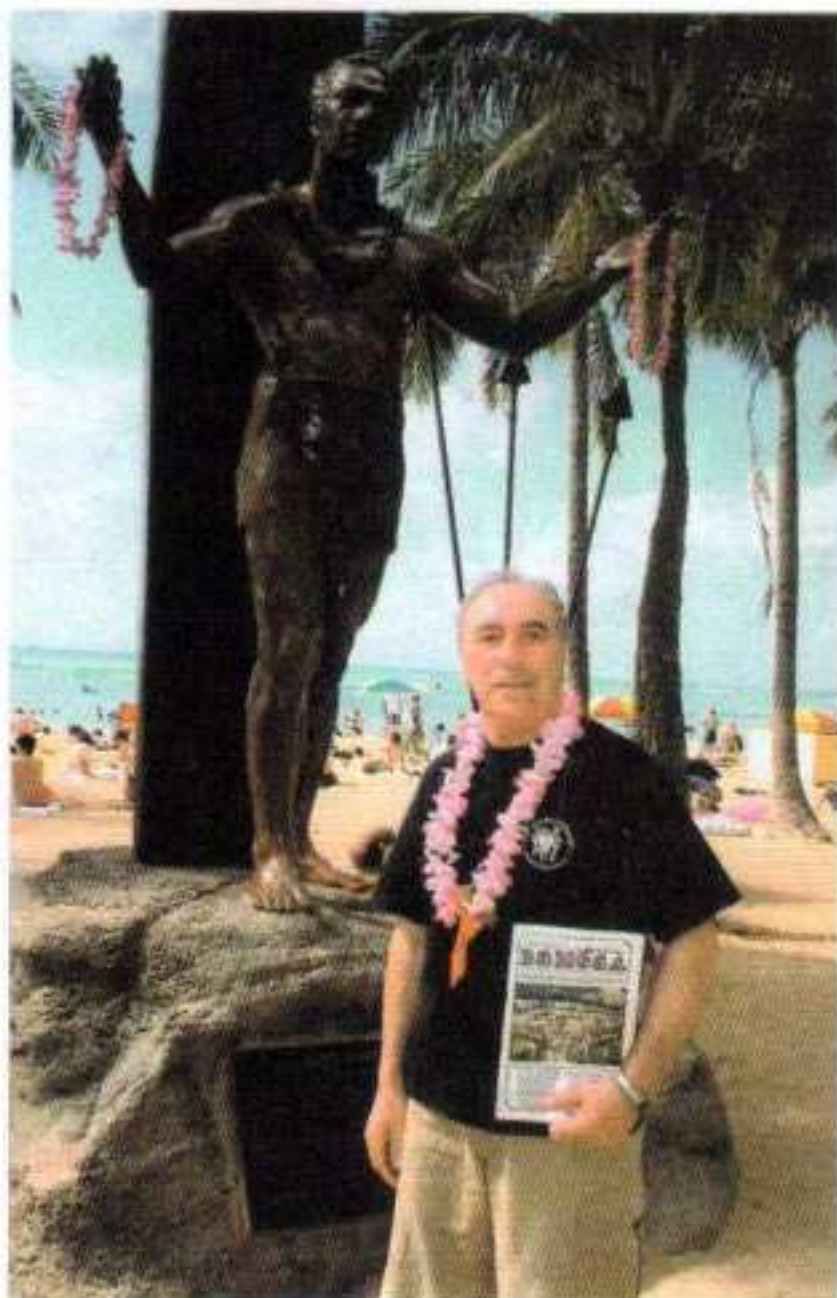
У Окланду живи већи број људи из наше бивше Југославије. Са простора Пала живи Драгомир Пандуревић, којег ми називамо Пандур. Осим њега овдје су брат и сестра Његош и Ружица Ковачевић. Његош је овдје засновао породицу, а Ружица је неудата. Лијепо су се снашли и раде у овдашњим предузећима, живе без оскудице.

На питање да ли ме тресе носталгична грозница, одговор је: да. Недавно смо направили породични излет на сјевер, на Хавајска острва. У торби за пртљаг понијели смо двомјесечни часопис који је издаван у 2005. години под насловом Замбал. То је часопис који има за тематику живот људи и природе мог ужег и ширег завичаја Горњопрачанске долине. То је за мене јеванђеље, поезија, хроника,

љетопис мог завичаја испод Дубовика. На путу око седам и по хиљада километара, лета изнад плаветнила океана, досаду сам умањивао читајући часопис Замбал. Наш сусјед Американац из Тексаса, радознало је буљио у странице Замбала, које нити ћирилицу нити језик познаје и овакав садржај разговора се одвијао између нас двојице. Американац пита да ли ми је то у руци неки руски часопис (што је претпостављао да је писмо ћирилице)? Одговорио сам му да је то лист из мог завичаја дијела Српске Републике (Босне и Херцеговине). Да је писмо ћирилице, а на језику српском којим ја говорим. Американац у невјерици пита, па зар у Босни и Херцеговини има Срба? Добио је одговор, па сам му дао лист да разгледа. Од свега је могао да разумије богате илустрације, којих сам био тумач.

Кад смо се нашли на овом изузетном острву Хаваја, свуда смо са собом носили лист Замбал. Било да смо на вулкану Дијаманд Хеад (Глава дијаманта), главном граду Перл Харбуру, на броду "Мисури" гдје је потписана капитулација Јапана и завршетак Другог свјетског рата, са нама је био часопис Замбал, а у мислима мој завичај испод Јазорине. Брисач мисли све отаре, али једно не може а то су ливаде, пропланци, жубор потока, сијевање муња и вахов дуги ехо од стијеге мог завичаја. Као доказ овог што вам причам, поклањам вам

Ратко Цицовић са часописом "Замбал" на Хавајима

неколико фотоса које смо снимили на нашем путовању по Хавајима, на супротној страни наше планете.

Примили смо с радошћу овај поклон и обећали да ћемо наћи простора у некој од наших публикација да их представимо нашим читаоцима. Посредник у овом разговору, који је обављен путем телефона, била је још госпођа Лидија Митрић, бивша Сарајка са Долац Малте, а сада настањена у Окланду на Новом Зеланду.

ПРАЧА - СРЕДЊЕВЈЕКОВНО ТРЖИШТЕ

Три краљевске повеље о долини Праче

Упућујемо наше читаоце који желе да се ближе обавијесте о Прачи и њеним насељима на студије "Пале и Паљани", "Прерада дрвета у Палама", "Подграб између Јахорине и Романије 1 и 2", "Необјашњиви Д. Јевђевић", као и "Средње образовање у Палама (1948-1998)".

Петибор, насеље сјеверно од Праче

Три повеље из средине 15. вијека: од 19. 2. 1444, 20. 1. 1448. и 1. 6. 1454. године, двије дате од краља Алфонса V и Фридрика III, говоре шта то припада Херцеговини, односно Стевану Вукчићу, а шта породици Павловића.

Занимљиво је како је на простору Праче (Proesiae) повучена граница према овим повељама и шта је овој двојници сред-

њовјековних феудалаца било у својини. Цијела долина ријеке Праче остала је све до пада Босне под Турке у власти породице Павловића. Она је била њихов посјед. Овдје је био и њихов главни град, Борач. Граница је дуго била вододјелница источних огранака Јахорине, која иде хрбатом куда воде отичу према југу и разним потоцима се уливају директно у Дрину, као и бројним потоцима који теку према сјеверу и уливају се у Прачу. Граница према западу била је повучена између Босне и Херцеговине преко планине Коријен на Добро Поље, и даље на запад.

Дио насеља Праче око цркве (Фото Васић)

Тако је планина Јахорина била једним дијелом стара Херцеговина (како је данас називамо), а другим, сјеверним дијелом припадала је Босни. Чак ни тада (уосталом као ни данас) нико није хтио да се одрекне посједовања ове изузетне планине.

На древним темељима ново насеље

Насеље Прача смјестило се на домаку трију добара: на средини омањег поља - да са њега убире плодове, на подножју планина - да са њих користи дрво и заштиту од сјеверних хладних вјетрова, и поред тока ријеке - да се слади њеним богатима. У

средини јој је ријека, боковима се наслонила на планине, шуму и сочне ливаде. Сва је уоквирена у зелени рам брегова.

Прача - то је једна бурна историја, збијана и ширена, разарана и поново зидана, и многи налети нису могли да је заобиђу. Била је готово свачија: на рубу илирских насеобина, грчких, римских, византијских, словенских, турских - и свака је у њој нешто рушио или градио по своме укусу и својој вољи. Сви су они оставили неке трагове посједовања овог насеља.

Средишњи дио насеља Праче (Фото Васић)

Илири су прије три хиљаде година на сјеверним рубовима Госине имали своје насеобине. Они су били народ планина и висоравни и нису много марили за наплавне низије, јер су биле несигурне за живот. Слично њима су чинили и Грци - зато је гласиначка култура веома присутнија тамо него овдје, на растојању само пет-шест километара. Римљани су, зна се, били мајстори за повезивање насеља са Подрињем, а и са унутрашњошћу тадашњих развијених градова, као што су Сребреница и Олово. Крпице тих друмова налазимо ту и тамо дуж падина околних брда.

Доласком Словена почиње њен значајнији успон, а нарочито под утицајем трговачког Дубровника. Тадашњој Европи десетог и једанаестог вијека потребни су били олово и сребро. Сви путеви

тога времена водили су преко Праче. Она нема своје руде, али зато има ханове за одмор и коначишта каравана. То је било довољно да се стиче богатство. Прача тако постаје, у неком облику, посредник у стицању богатства Дубровника. Када богати гост ноћи, и сиромах постаје богат. Овуда промичу бројни каравани натоварени разноврсном робом тадашње Европе, али и богатства овдашњих крајева.

Трговина је била, сада је и биће једно од најуноснијих човјекских занимања. (И камен када се преврће, доноси неки облик

прихода.) У вријеме владавине Павловића, у 14. и 15. вијеку, она је доживљавала златно доба. На десетине породица које су се у то вријеме бавиле трговином донијеле су Прачи успон највећег тржишта и најзначајнијег насеља у долини Праче. Павловићи, да би обезбиједили пијацу Праче, граде у непосредној близини моћну утврду, коју су називали Новиград (Nuovo Prace) или данас Павловац.

Али вријеме пролази и руши, оставља само оно што је најтврђе - дебеле зидове, камене капије. А то је Павловац. Једно бурно вријеме га је градило, друго разграђивало, а оно што одолијева времену, посрће под теретом вјечности. Нажалост, ми данас у Прачи не налазимо ту некадашњу моћну пијацу, те бројне ханове.

*У првом плану бивша фабрика "Алхос"
(Фото Васић)*

Изгубио се зов војничке трубе. Умјесто свега тога, данас је овдје насеље које се успиње да поново постане центар ове долине, да врати стари сјај у новом облику живота. Не хаје много за прошлошћу, више је окренуто будућности. Отварају се нове саобраћајнице, подижу нове зграде, заокружују се поједини привредни објекти. Насеље није у чамотињи, отима се од заосталости, покушава да се придружи развијенијима.

Махала, дио насеља Праче (Фото Васић)

Осмо коначиште је у Прачи

Према чланку "Дрињаци кириције" др Риста Јеремића сазнајемо нешто више о начину кирицилука (пренос робе на коњима, за награду) у овим прачанским крајевима.

Средњовјековне кириције османлијског доба вијековима су овуда преносиле робу за Дубровник и назад. За вријеме Турака, у једном каравану било је око три стотине товарних коња. Међутим, када је прорадио воз, они су се прориједили, изузев у мјестима ван домашаја жељезнице. Тај караван (поворку) пратило је тридесетак младих здравих снажних момака који су могли дневно да претуре

(истоваре и натоваре) најмање десетак коња, понекад и мазги, а то је дневно три до четири пута подићи или спустити по око тону терета и дневно пјешачити 30 до 40 километара. Једино је јахао крамар (старјешина каравана), а роба је преношена у харарима (костретне вреће), мјешинама, сандуцима вјешто увезана конопцима за самар, тако да није извитоперена ни на једну страну.

Насеље Махала 1931. године

Око мјеста гдје се караван истовари увијек су се окупљали људи да нешто пазаре и чују шта има новог на путу и у свијету. То је била и штампа и радио и телевизија средњег вијека у овим крајевима. Тако је први конак, када се крене из Дубровника, био на Царини, други у Чепелици код Билеће, трећи у Церници близу Гацка, четврти на Кљеутима или Чемерну, пети у Тјентиштима, шести у Фочи, седми у Горажду, осми у Прачи, девети у Миошићима или Буђу. Други су скретали према Рогатици и Вишеграду.

"На недељу дана прије поласка на пут спремала се брашњеница у кирицијским домовима: мијесио се јечмени хљеб и пита с масним сиром и скорупом. Сем тога су кириције носиле још кајмак,

Дио старе чаршије

брашно, даље су носиле кахвењаке, а у мјешинама воде. Уз пут су сакупљали дрва, бацали на трешељ да ложе ватру на конаку гдје је оскудица у дрвима. Кириџије су остављале дио брашњеника код познаника, близу коначишта и дизали их када су се враћали.", тако пише Р. Јеремић.

Крамар предводник каравана

Често се сусрећемо са изразом "каравани" у средњем вијеку, зато нам се чини да није наодмет да кажемо ријеч - двије и о њима. Најчешћи товар на коњима који су пролазили долином Праче седам-осам вијекова раније био је олово, восак, кожа. Били су усмјерени према обали Јадранског мора, најчешће према Дубровнику. Каравани који су путовали у супротном правцу, возили су со, тканине, гас.

Караван је предводио крамар (трговчић), што је оставило трага у ближој топонимији - тако се једно село код Трнова назива Крамари, а друго код Рогатице Крамер Село; код Хан Пијеска је Крам. Ови трговчићи су вршили промет зечјим или лисичјим

кожама, врпцама, сликама светаца, свијећама од воска, иглама, огледалима, посуђем од бакра, стакленим цилиндрима. Обично су се кирицијањем бавили људи који су имали више коња. Сваки крамар је имао своје "ђетиће", који су већином ишли пјешнице уз коње. Богатији трговци су често ишли са караванима и крамарима који су преносили њихову робу. Постојала је и врста платна која се називала крамарац. Млађе жене и дјевојке носиле су око главе мараме од тог материјала, који се куповао код крамара. Радње - продавнице називале су се крамаријама.

У каравану су коњи били повезани једни другом за реп или самар. Путовали су само дању ради сигурности, јер су каравани били честа мета друмских разбојника и којекаквих скитница. Кириције су биле дужне да добро вежу робу и пазе да је једнако оптерећење са обје стране самара. Нису смјели примати туђу робу за пренос. Најчешће коначиште каравана било је у долини Праче у истоименом насељу, јер се одавде ишло према Сребреници и Олову.

Михаљ, узвишење изнад средишњег дијела насеља Праче

Ћемалуша, по угледу на дио насеља старог дијела Сарајева

На пут се кретало зором и послије путовања од око четири часа одмарало се, коњи су били растоваривани, паљена је ватра и на каквој стожини кухан качамак. Послије обједа би кириције прилегле да се одморе и придријемају, а стража би чувала товари и коње да не оду у штету.

На ова одмаралишта долазили су мјештани да понешто пазаре и сазнају новости из прве руке, а неопажено би се привлачили и хајдуци. Њихов циљ је био да сазнају одакле каравани долазе. У томе им је помагала народна ношња. Ако говоре о оружју и јунаштву, онда су Гачани, ако говоре о коњима, онда су са Борика, буду ли причали о женама, сигурно су Мокрани. Је ли им садржај приче о тову свиња и једу дебели пшенични хљеб са сланином, засигурно су Семберци, а ако говоре да је Прача чаршија, а Сарајево касаба, зна се да су Прачани. Ако се прича врти око ракије препеченице, засигурно су Горњопрачани. Одвија ли се прича међу кирицијама о каквим подвалама и мутним радњама, вјероватно су Паљани. Говори ли се о дувану и какав је род био, те гдје се најбоље продаје, то су Требињци, а како иде трговина, не сумњај, то су Фочаци. Политика је у причи без двоумљења тема

Сокочана, а кромпир Рогатичана. Напомињемо да се прије доласка Турака Фоча називала Хоча, а народ је, избјегавајући глас "х", називао Воча или Воћа.

Нови дио насеља Ђемалуше

Када се хајдуци обавијесте одакле су кириције и утврде шта носе, онда су одлучивали хоће ли их опљачкати или не. (Текст преузет из "Подграб између Јахорине и Романије 2").

Пашино турбе и џамија у Махали

У средишту Махале, дијелу Праче, са десне стране истоимене ријеке налази се шестоугаона грађевина која се назива Семиз Али-пашино турбе. Својим изгледом и патином подсјети нас на Муратово турбе на Газиместану (Косово). Ова наткривена гробница висока је око седам метара, са куполом од два и по метра од патинираног бакра. Зидана је од камена кречњака, подложног разарању дугих вијекова, са зидовима дебелим око 80 сантиметара. Околне куће су се приближиле на малом растојању јер свак настоји да је што ближе споменицима далеке прошлости.

Према исказу неких мјештана, Семиз Али-паша је Турчин, мада су подаци непоуздани. Он је за живота, средином 16. вијека,

за себе и своју породицу саградио овај маузолеј. Унутар њега су и сахрањени он, његова жена и син. До Другог свјетског рата у турбету су били дрвени саркофази прекривени чохом, раскошно изграђени мртвачки сандуци. Међутим, што од времена, што од оштећења, они су нестали.

Турбе Семиза Али-паше из 16. вијека

У непосредној близини турбета налази се више крхотина од камена, на којима се виде натписи на арапском писму. Сви потичу с краја 16. вијека (1591). Међу овим плочама издваја се, између бројних нишана из давне прошлости, и један повисок саркофаг. Да ли је овдје или унутар турбета укопан Хусеин-паша, нисмо могли поуздано утврдити. Али узмимо без провјере да су ту ипак гробнице двојице паша из 16. вијека. Све је довољно старо да је достојно поштовања и треба да се сачува. Свуда околу су бројни нишани из далеке прошлости и ово данас није актуелно гробље.

У средини је била џамија, које данас нема. Тачније (кад смо ми били, 12. 7. 2006.), изграђени су и изливени у бетону темељи будуће џамије. Она је била вршњакиња са сусједним турбетом и носила је исто име, Семиз Али-пашина џамија њеног градитеља. Према непоузданим изворима, саграђена је 1546. године. Богомоље су на овим просторима, нажалост, увијек на удару у "лудим вјетро-

вима" и дијеле судбину људи. У оба рата, средином и крајем 20. вијека, била је на удару и рушена. Џамија је грађена од камена којег данас нема, а мунара од коцки седре. Имала је шерефу, веранду са које мујезин, обилазећи око мунаре, учи езан (позив на молитву). Занимљиво је да у околици насеља Праче нигдје нема седре. Није искључено да је овдје донесена са изворишта Паљанске или Мокрањске Миљацке. Према нашем сазнању, то су двије најближе локације овог продукта распадања кречњака и његовог поновног таложења.

Најновији дио насеља Ђемалуше

Приликом копања темеља за срушену џамију, ископано је опет пет стећака, сви у облику сандука, и остављени су на страну. Као и сви остали надгробни споменици из средњег вијека, грађени су од кречњака и летимичним прегледом нисмо уочили никакве ознаке, писмо и слично. Зграда џамије је заједно са мунаром срушена средином марта мјесеца 1996. године, а према исказима бројних мјештана, као и писаном документу под насловом "Џемат Прача", то су урадиле "агресорске снаге". Сав простор о ком је овдје било ријечи данас је ограђен металном оградом.

Осим ове Семиз Али-пашине џамије, у Прачи је постојала још једна, Дјевојачка џамија. Такво име је добила по дјевојци која се попела на мунару и извршила самоубиство. Послије тога је мунара срушена, а седра пренесена у Иловачу. Зграда џамије пре-

прављена је у имамску кућу чији власник данас живи у Зеници. Дјевојачка џамија је престала то да буде 1963. године. Као и она у Махали, тако и ова потиче од средине 16. вијека. Поред ње је био харем. Окупљала је преко стотину џематлија, особа које скупно клањају. Још увијек је камено корито које је служило за смјештај воде предвиђен у обредне сврхе, тако каже наш саговорник Хајдар Рухотина, чија је кућа у непосредној близини остатака Дјевојачке џамије.

Хајдар Рухотина: Овдје је била Дјевојачка џамија

Уза старе џамије, као њихови пратећи објекти грађени су шадрвани. Ови вишеугаони или кружни базени прављени су од тесаног мермера, са ступом у средини који га надвисује, а вода са врха пада у базен. Термин нам је дошао из далеке Персије. Шадрвани су богомољи давали посебан угођај. Уклоњен је 1943. године јер је неком сметао. Данас се виде остаци бетона и жељезних шипки које одају утисак да је могуће да је овдје изграђен бункер или неки сличан објекат, о чему немамо поуздан доказ.

У Реновици (Хреновици) није било џамије, па је добровољним прилозима започета изградња 1999, а завршена 2000. године. Вјерску поуку похађа више од 120 дјеце из свих насеља двију мјес-

них заједница, чија је удаљеност до 20 километара. Из овога податка проистиче да свако школско дијете Праче похађа вјерску наставу у овој реновичкој џамији. Исламску заједницу чини око 300 чланова.

Остаци порушене Дјевојачке џамије у Старој чаршији

У овом билтену вјерске заједнице (џемат Прача) постоји још једно саопштење о вјерским објектима. У питању је Хаир чесма ("Ал ће градит по Босни хаире"). Ова задужбина подигнута је поред моста на ријечи, у средишту насеља Праче, на четири бијела стуба и четири воде. На први поглед дјелује као аутобуска чекаоница, да се људи склоне од невремена.

Камено корито поред бивше Дјевојачке цамије (служило за обред)

Кад Којо сијалицама намигује Анђи

"У центру Праче, гдје је према неким претпоставкама била позната и чувена пијаца Стара чаршија или Ђемалуша, била је између два велика рата наша кућа", сјећа се Савета Мастило. "У близини је била ковачница, која је радила на мијех за разгарање ћумура. Сваког дана је из ње одзвањао бат чекића. Око ове ковачнице било је најживље. Околни сељаци су доводили коње на поткивање. При том се размјењују новости. Биле су то 'усмене новине', телевизија и радио тога времена. Неколико дућана разноврсне робе: од клинаца, преко шнала, до српа и шерпе. Свак је све продавао. Најчешће су их држали овдашњи Каљанци. Највећи дућан је био Сима Амићића. Између њих су двије кафане, чији су власници били Илинка Гутаљ, моја бака по мајци, а друга Миле Церовине, на мјесту гдје се данас налази спомен-чесма. Доћи у Прачу, а при томе не посјетити Стару чаршију, то је као да ниси ни био. Од ране зоре до дубоко у ноћ овдје се нешто дешавало, било је мноштво људи, коња, паса, мачака. Све се ту врзмало, нешто трговало, уговарало, саопштавало, као свако средиште општине. Пред изборе, појављују се политичари, смију се, плаћају пића својим гласачима, тапшу их по раменима, љубе се с њима. Љепота од љубави.

У насељу су била три моста - један код Старе чаршије, а други код Поште. Узводно уз ријеку, на супротној страни била је основна школа. Трећи мост је био код жељезничке станице. Дрвени, мали, он је спајао Соколски дом. Школска зграда је у току рата служила за смјештај њемачке војске.

Ријека Прача у истоименом насељу

У близини овог задњег моста, код жељезничке станице, била је омања термоцентра. Радила је на угаљ, а њена снага била је толика да је могла да послужи само за расвјету насеља. Тачније, само у једном дијелу дана, односно ноћу. Једва да је имала толико снаге да снабдијева домаћинства и кафане у првој половини ноћи, од сумрака до близу пола ноћи, када је престајала са радом. У вријеме мрака имао се осјећај као да нас је неко сабио у пећину. Свјетлице су биле јачине од 15 до 25 свијећа, и то по једна за свако домаћинство.

Овом електраном управљао је и послуживао само један радник, који је био електричар и ложач и шеф и директор. Све у једној личности, мјештанину који се звао Коста Томић, познатији као Којо. Да ли због великог оптерећења електране или тајних уговорених знака који су постојали између Која, познатог веселјака и његове жене Анђе, тешко је то данас знати, одједном почиње трептава свјетлост, наизмјенично се пали и гаси. Свијет је говорио:

Мост код жељезничке станице, мјесто гдје је била термоцентрала

'Ево, Којо намигује Анђи да му донесе вечеру јер је огладнио.' Одистину, мада је изгледало као доскочица, послије тога се појављивала Анђа на улици са савежљајем и правац термоцентрала. Којо није могао напуштати радно мјесто док је електрана радила. Прачани су се забављали и подсмјавали тим жмиркавим трептајима сијалица.

Раније смо рекли да је дрвени мост спајао жељезничку станицу са Соколским домом, који је био смјештен на лијевој обали Праче. Између два велика рата у Прачи је постојала соколска чета, која је за своје потребе изградила Соколски дом. Зграда је била на два нивоа, зидана, имала је салу за вјежбање, а истовремено служила за организовање смотри, скупова политичких странака, годишњих приредби, разних гостовања, као биоскопска сала и све оно што чини масовно окупљање. У овом дому била је омања библиотека и сматрам да је то била и прва институција овакве намене у Прачи. Она је издавала књиге два до три пута седмично, по неколико часова. Није имала стално запослено лице, већ су се ту смјењивали писмени добровољци, без надокнаде, и обављали посуђивање књига. Колико ме сјећање држи," каже Савета Мاستило, "на тим пословима радили су мој отац Марко, ујаци Јован и Ристо и ујна - Гутаљи. Кад сам одрасла, чула сам причу да је моја мајка

Један од мостова преко ријеке Праче

на тим приредбама које су организовали соколи учествовала рецитијући поједине пјесмице." Послије Другог свјетског рата Соколски дом је послужио за смјештај ратне сирочади. Занимљиво је да ова зграда није никад грађевински завршена, није имала фасаду.

Вода бјежи од бетона

На крајњем низводном дијелу насеља Праче, са њене лијеве стране, испод Хајданове (или Ајданове) стијене је друга кисела вода. Она је од киселе воде на Михаљу удаљена нешто више од једног километра. Обје се налазе испод лишћарске шуме. Обје ове воде су по укусу истог састава, богате раствореним жељезом и каптиране. Она на Михаљу нема надстрешнице, ова испод Хајданове стијене грађена је од дрвета. Тачније, ова друга има надстрешницу за извор и за одмарање. Она прва нема приступног пута, а гдје је ова друга постоји друм којим су могле ићи чезе. Наиме, пут је направљен пред Други свјетски рат, у вријеме када је предсједник општине Прача био Доброслав Јевђевић. Мјештани га тако и називају јер води од Добровог лагера (стамбена кућа, на тим темељима је данас школа) па преко падине Хајданове стијене до извора званог Криви дријењак (власништво државе).

Породична гробница Мاستило у православног гробљу

Мјештани даље причају да се Доброслав возио на чези коју је вукао коњ Моро, чувени тркач и на свим такмичењима у брзини био је први. Предсједник је волио да сједи код извора гдје је била једна брвнарица да му се ту спреми кафа са киселом водом. Ту су се и други, да би се што ближе примакли властима, у томе се придруживали. То је била најбоља кафа. У његово вријеме била је дрвена стублина и вода је избијала одоздо и пунила је, а лончетом је била захватана. Могло се дневно пити ове изузетне воде на хиљаде људи.

Тако је то било све до 1957. године, када је одлучено да се приступи њеној модернизацији. Извађена је дрвена лубура, а на њено мјесто је постављена бетонска подзида и уграђене металне цијеви. Испод је направљено пет малих квадратних базенчића поређаних у дужину од око два метра. Над извором је на четири стуба направљена надстрешница чија је улога била да извор заштити од вањских вода, а оне који користе воду да не кисну. Све је то лијепо урађено, обојено, прилаз поравнат. Међутим, вода има своје законе, често неће да буде послушна. Почела је да шета час у једну, час у другу здјелицу од бетона и пресушила је жељезна

шипка. Види се да је нашла други пут, јер низводно је барица кроз коју избија пожутјела трава иако је јули мјесец. Очито је да овдје има посла за неке стручне људе који ће воду зналачки привољети на послушност. За сада, она тече низа страну према ријеци Прачи и губи се ово природно богатство на штету човјека.

Кисела вода испод Мاستилове (Цафербегове) стијене

Враћамо се старопутином која је зарасла у траве, чак у кантарион, који нико не бере. Падине пута су у читавој дужини од око 900 метара од плочастог лискуна сиве боје, између којих ту и тамо прокипи која суза воде. Пут води до данашње школе и Старе чаршије. Лискуни су табличасти кристали који се цијепају у танке листиће. Они који су богати гвожђем називају се листичавим хематитом (Fe_2O_3). Вода која се нађе између ових слојева поприма особине стијене и излази на површину земље обогаћена овим минералима - у овом случају највише жељезом, који јој даје укус киселости. Управо због оваквих лиснатих слојева стијена, она је подложна лутању и губљењу са једног мјеста на друго. Саопштења су добивена од мјештана Асима Спахића, Незира Јахића и Хајдера Рухотине.

Хојданова (Хајданова) стијена, испод које се налази друга кисела вода

Фридрих Кацер назива их жељезни кисељаци, чији ближи састав ипак није познат. Он их погрешно именује као врела, што она нису били ни у 19. вијеку, када је овај аустријски геолог ишао овим просторима, као што то нису ни данас. У нашем језику под врелом се подразумијева избијање јаке количине воде, а ово су извори, чак изворчићи или пишталице. Даље Кацер пише да се главно "врело" налази на зеленој ливади испод Влашке стијене, да је богато угљеном киселином не баш пријатног укуса. Опет погрешан израз - да је првобитно био извор ухваћен једним дрвеним појилом (умјесто стублином или лубом) и заграђен оградом против загађивања од стоке. Доцније је добио један неподесан цементни базен за хватање воде, чиме је његова и без тога мала издашност била још више погоршана. Господин инжињер сам себе демантује. Даље говори да је оближњи гарнизон употребљавао воду за пиће, лијечење и справљање хљеба.

Други кисељак је са јачим садржајем жељеза и налази се јужније у близини стрељишта, испод Хојтанове стијене (мјештани је именују Хојданова стијена). Опет господин гријеша - он није трећи већ други. Они јесу доњокарбонски шкриљци, али нису црни,

већ сиви или сивокафене боје. Опет их погрешно назива витриолне воде, а на другом мјесту хидроксид гвожђа (оно што оне и јесу), јер се то да закључити голим оком, без анализе. Јер ако су витриолне воде, онда су они сулфати сумпорне киселине. И по други пут тврди да им је издашност "незнатна". За оне који се желе шире информисати, препоручујемо стране 365 и 366 "Геологије БиХ", Сарајево, од Фридриха Кацера.

Надстрешница над киселом водом испод Хојданове стијене

Чесма која то више није

Готово уза зид зграде Основне школе у Прачи изграђена је спомен-чесма под називом "Бијеле воде". Питамо нашег водича Ахмеда Омеровића (1939), добро познатог брица овог насеља (јер је дуже вријеме био једини), а радња је била Хаџимуратовића, шта ово име значи. Тако се назива врело Бијеле воде, које се налази испод Дубовика, стијене у саставу Равне планине и изнад насеља Сјетлине.

Од врела па до ове чесме у средишту Праче је укупно 18 километара. Толика је дужина водовода који води преко Подграба,

па прати ријеку Прачу и том се водом данас снабдијева насеље Прача. Био је то те 1968. године када је грађен најдужи водовод у Босни и Херцеговини. Свако домаћинство на овој траси било је у обавези да проведе десет дана на изградњи канала. Тада је врело Бијеле воде могло да снабдијева око двадесет хиљада Подграпчана и Прачана. О изградњи водовода Дубовик - Прача опширније на страници 12 и 13 публикације "Подграб између Јахорине и Романије 1".

Када је стигла вода са врела Бијеле воде 1970. године, одлучено је да се у средишту насеља Праче изгради јавна спомен-чесма посвећена палим жртвама Другог свјетског рата насеља Праче. Такође је одлучено да се том приликом споје двије воде, ова испод Дубовика и кисела вода са Михаља, узвишења изнад насеља. Наиме, на имању (ливади) Бајазита - Језда Девлића било је отежано користити тај кисељак. Уграђена је цијев дужине око 200 метара и овдје су се саставиле двије воде - слатка и минерална. Уграђене су и двије чесме, тако да су се могле према жељи користити обје воде. Разумије се, уграђене су и двије славине на затварање да вода не отиче неискориштена.

Извор киселе воде на Михаљу

Изнад чесме је постављена спомен-плоча од црног мермера на којој су уклесана имена 24 борца НОР-а и жртава фашистичког терора овог мјеста. На плочи је, поред осталих, шесторо Гарића, жртава фашистичког терора. О трагедији породице Манојла Гарића писали смо у књизи "Подграб између Јахорине и Романије 2".

Упутили смо се трасом кисељака према брду Михаља. Пролазимо поред рушевина куће Гарића, гдје је некада била позната кафана овог мјеста. На средини сјенокоса ливаде Девлића омање удубљење и овдје је тај кисељак. Отворили смо дрвени чеп и вода је покуљала јаким млазом и испунила цијев од једног цола. Напили смо се кисељака и поново зачепили цијев. Наш водич Ахмед каже да је цијев прекинута још прије посљедњег рата, приближно прије двадесетак година, и она се више није обнављала, а тиме је и вода на спомен-чесми престала да пристиже. Познато је да се минералне воде, које су богате растворима минерала, усљед стајања у цијевима таложе и временом их затворе и онемогуће пролаз воде. Управо онако како у човјечијим жилама врши зачепљење згрушана крв (тромб). Рјешење треба тражити у науци (не код лаика) и омогућити да се ово богатство не расипа узалуд.

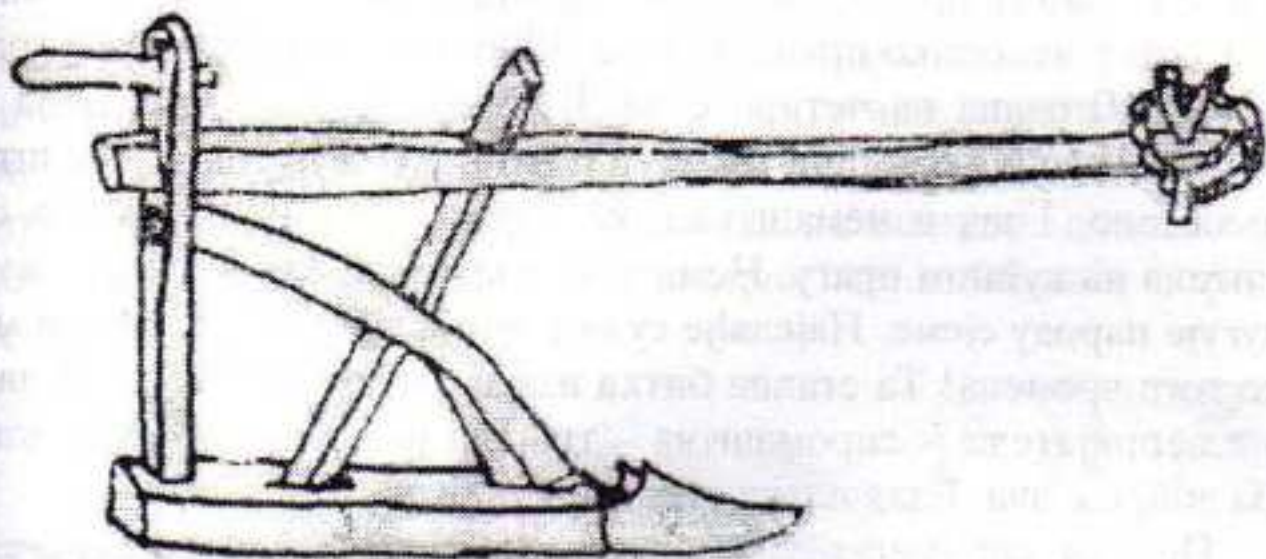
Краве унаоколо пасу и ништа их не спречава да загађују ову воду. Нема оне ограде коју помиње Фридрих Кацер с краја 19. вијека која служи да се извориште кисељака не загади. Зналачка инвестиција на овом мјесту брзо би се вратила улагачу. Бизнисмени, ето вам лијепе прилике.

Данас (2006), жедни путник и намјерник на спомен-чесми остаће жедан јер су обје воде остале без дотока.

Поново глад, та моритељица човјека

Дуж цијеле долине ријеке Праче биле су сличне или исте прилике након завршетка Првог свјетског рата. Становништво се враћало на своја згаришта. Она су била претежно покривена папрати. Од постељине су кориштени костретни покривачи и вунене поњаве. Понеко је имао за простирку сламу од ражи или јечма. Просторије су загријаване отвореним огњиштима. Понеко се дочепео металне буради и од њих преправком стварао бубњаре. Дрво се доносило на леђима, а то су најчешће чиниле жене и дјеца.

Дрвена ралица

Биле су то године између два велика рата, тешке глади. До житарица се тешко долазило. Зато је најчешће за исхрану служила сува крушка, која се мљела и од тога је справљан хљеб. Ливадско зеље било је спас, али се није смјело ићи у туђу имовину. Нит би доста, нит шта оста. "Гладан сам да бих појео мрсну поњаву."

У гладним годинама сакупљана је и љескова реса, коријење папрати, кора са неких врста дрвета и то се мљело, па додавало брашну или је у потпуности замјењивало брашно. Па и то је била жељена гозба. То је вријеме када је било више дана у години, него кромпира. Домаћа погача вјечно мајушна и потанка, кора уз кору.

На гарантованом снабдијевању путем тачкица, послије Другог свјетског рата, добијано је понешто брашна, конзерве, грашак, Труманова јаја у праху и некакав смрдљиви сир. Тада је био обичај да домаћин којем првом сазри јечам позајмљује сусједу док и њему не сазри задоцњела житарица. У сваком рату гину људи и коље се стока. Тако је било и у овом. Ту и тамо остала је по која кравица, козица. Све су то потаманиле војске. Нигдје волова нити коња. Зато су се при орању употребљавале краве, што је до тада била срамота за домаћина.

Човјек је са крхком надом и зебњом гледао облаке. Ако падну прољећне кише, онда ће, можда, родити нешто кукуруза, врећа пасуља и неколико вијенаца лука. Ако дуну сухи вјетрови ето у походе опет глади. Оно што не спали суша, прогутају бујице; оно што оставе бујице, прождеру инсекти, ала и врана; оно што

остане од грабљивица, опљачкаше туђинске војске, вуци ил' хајдуци. Само у неколико првих мјесеци 2006. године курјаци су уграбили око 60 оваца из четири села: Космаја, Подлозника, Буђа и Миошића. Касни прољећни мразови и рани јесењи униште све што је преостало. Глад и немаштина, као дрзак намјерник, вјечно се смјештала на кућном прагу. Нема тежег времена од оног када земља дугује народу сјеме. Најслађе су оне посљедње јабуке. Не дај ми Боже тога времена! Та стална битка између човјека и његовог најљућег непријатеља - сиромаштва - трајала је вјечно и свуда, као борба добра и зла. Глад натјера и мудру рибу на удицу.

Против сиромаштва водила се свакодневна битка. Има је, истина, и данас, али се сељак ипак сигурније осјећа када је свијет на домаку руке и има везе са њиме. Али зна се, хљеб пада на намазану страну.

Сирове опанке почеле су да замјењују тене (патике), а ципеле су биле луксуз само за запослене у државној служби, и то на бољем плаћеном радном мјесту. Постељина и лична одјећа потапане су у парионицама врелом водом у коју је растворен пепео, односно луг. Наслијеђе од времена рата су вашке или уши. Свак је испијао људску крв, па не знаш шта је горе - власт или вашке. Да би се то зло сузбило, уведени су хигијеничари. Они су носили пумпе ди-ди-ти, прашак за уништавање гамади. Када дође хигијеничар са жутом кантом на леђима, ништа не пита, већ пумпа почне да шишти и прах се разлијеће на све стране. Моја снашка сада је без вашака. Све у кући остане бијело као да су изашли из воденице. У школи се клонило од другара који мало-мало, па се чешу. "Бјеж од онога Меше, он се стално чеше!" Кажу да су вашке и стјенице међусобно родице. Није било домаћинства које није посједовало ове крвопије. Стјенице (чак има насеља истог имена), то су шетачи по зидовима, поготово ако је просторија загријана; ето их измиле, а имају велику моћ размножавања.

Наш водич Асим Спаховић Баћо из Праче

Петролеј је био за боље стојећа домаћинства. "Е тај има двије гашњаче, гдје ли је он то дрпио?". Најчешће су биле лојане луше (посуде) у којима је растопљени лој; у њих се загњури крпица (фитиљ), и то даје свјетло као свијећа лојаница. Ко је посједовао петролејке, зна се, код њега се одлази на вечерње сједељке или посијело. Жене су плеле, а мушкарци се забављали играјући прстена испод рукавица.

Спомен-чесма поред зграде Основне школе у Прачи

Усред двадесетог стољећа живјело се животом средњег вијека. Притиснути непрекинутим окупацијама, јаловим ратовима, вјечном бјежанијом да ли од вука, да ли од хајдука у томе нам је минуо други миленијум. Уђосмо у трећи, али никако да се одмакнемо и придружимо модерним временима. Тако је то и у животу. Једна коза окузи двоје јарића, па од једнога кожа доспије на бубањ, а од другог на "Јеванђеље".

Фес на главу, а радио-апарат под мишку

"Између два свјетска рата у Прачи је било неколико радио-апарата. Такав луксуз могли су да приуште само богатији Прачани, а њих није било много. Сви ти апарати радили су на електричну

енергију, која је пристизала из термоцентрале. Наша бака Илинка Гутаљ једна је од ријетких која је купила радио-апарат марке 'Филипс'. Држала га је у својој кафани у центру насеља. Јован Гутаљ је најчешће руковао тим чудом тадашње технике. Тако је кафана баке Илинке била озвучена и она је намамљивала госте, и Србе и муслимане. За Србе, зна се, то је програм из Београда, а за муслимане из Каира.

Наиме, Јован је у одређено вријеме тражио радио-станицу Каиро и јако одвијао да се чује езан. Познато је да је езан позив на молитву коју упућује мујезин на арапском језику са џамијске мунаре. У току једног дана то је било пет пута: јутарња, подневна, предвечерња, вечерња и друга вечерња. У то вријеме су се у и око бакине кафане претежно виђали муслимани Праче да слушају и уживају. Срби су се највише занимали за вијести и народне пјесме.

Радио-апарат из 1932. године

Чим су Прачом овладале усташе, у априлу 1941. године, међу првим наредбама био је позив Србима да сви без одлагања донесу своје радио-апарате и предају их властима. Ко се том позиву не одазове, чекале су га казне. Сила бога не моли, нема ту шта да се предомишља, већ кутију искључи, у какав цак спреми и право у зграду власти. Ова наредба није се односила за друге конфесије и нације. Међутим, тада се десио и један изузетан случај, вриједан пажње и осјећаја заједништва. Један мјештанин муслиман, чијег се имена више не сјећам, није био обавезан, али је он свој апарат под мишку и, иако до тада није носио фес, ставио га је на главу и право у усташку команду. Носио га је кроз цијелу чаршију, лаганог хода, да га и други виде, и предао га тамо гдје је требало. Срби су прокоментарисали да је то поступак вриједан пажње и

достојанства, знак солидарности, а и пркоса за наопаку наредбу тадашње власти", тако свједочи Савета Мاستило 5.7. 2006. године.

Бивша зграда жељезничке станице у Прачи

Бункери који су остали без станара у јуну 1943.

Низводно од насеља Праче, тамо гдје ријека ко зна по који пут улази у своје сужење, још увијек неоштећен стоји бункер. Смјештен је поред моста, гдје пут прелази са десне на лијеву обалу. Он пркоси времену и људима већ готово седам деценија. Није му отпао ниједан камичак. Могао би и данас да послужи у ону сврху за коју је намијењен.

Његов старији "колега", "само" шест вијекова прије рођен, смјештен је горе, стотињак метара изнад, на врху брда које се назива Округлица или Павловац. Сличности су несумњиве - обје ове војничке утврде грађене су са истим циљем да одбране насеље Прачу од нежељних гостију. Ово су дубоке и тешке ране, не тјелесне, него ране ближе души. Разлика између ова два бункера само је у величини и материјалу. У овом млађем је бетон ојачан челичним шипкама; онај горе је од камена тесанца, много

пространији. Имао је поглед на обје долине (низводно и узводно). Овај је доље упао поред ријеке и воде, гледа из жабље перспективе. Онај горе је служио да у њему могу да се склоне и породице хранитеља, да нормално живе и у вријеме опасности. Овај доље је само за присташе, мушке бојовнике, који су располагали свим врстама оружја свога времена: аутоматске пушке, митраљезе, ручне гранате, снајпере, бојне отрове. Они ратници у Павловцу за одбрану су имали: камене праћке, стријеле, копља, буздоване, мачеве, сабље, сјекире.

Бункер на улазу у клисуру Дервенте

Станари и једног и другог бункера данас више овдје не живе. Давно су замукла њихова оружја, а тијела се нашла под неким каменим или мермерним плочама. Мирно спавајте, мегданције, и немојте се никада повампирити.

Да бисмо што вјерније приказали шта се овдје дешавало средином јуна 1943. године, потражили смо одговор у књизи "Белешке уз ратовање" Коче Поповића. Ова јединица је прва пробила обруч на Сутјесци, којим их је у ланце окувао "кукасти крст". На двије странице овог дневника (151. и 152) пише да је дивизија

прошла кроз клисуру Дервенте и у незадрживом јуришу најурила станаре ове бетонске куће.

Клисура Дервенте виђена из насеља Праче

За 16. јун 1943. године, поред осталог, пише: "На Јахорини је тога дана одржан састанак са политичким руководиоцима Прве пролетерске дивизије. Требало је оценити ситуацију, одговорити на многа питања: зашто је изгубљен сваки трећи борац Прве пролетерске, како и зашто је до тога дошло, како одржати морал на висини испољеног на Сутјесци - како даље наставити?"

Чим је пробијен обруч, већ 14. јуна штаб Прве пролетерске дивизије даје задатак бригадама да офанзивно дејствују, да пређу на терен источне Босне и при прелазу, успут, униште жељезничку пругу и објекте на прузи Сарајево - Вишеград.

Штаб Прве пролетерске дивизије издао је наређење за прелаз долине Праче: "Акција на прузи и прелаз пруге извршиће се по колонама. Десна колона прелази пругу у одсеку Судићи - Месићи; средња колона на одсеку Реновица - Каљани; лева колона на одсеку Дервента - Подграб. Са средњом колоном кретаће се штаб Прве дивизије и дивизијска болница."

Мале непријатељске снаге у гарнизонима источне Босне постале су лак и брз плијен Прве пролетерске дивизије, која је после Сутјеске, иако знатно проређена и уморна, дејствовала као

да је у пуном саставу. Све бригаде дејствовале су брзо, енергично, ефикасно и надокнадиле знатан дио опреме и наоружања изгубљеног на Сутјесци.

Клисуре Дервенте низводно од насеља Праче

Овај, као и сви остали бункери у долини Праче тих дана, 17. и 18. јуна 1943. године, изгубио је станаре, а оружје нису имали времена ни понијети са собом.

Чини нам се да бисмо се огријешили ако бисмо пропустили да кажемо коју ријеч о команданту који је тога јуна 1943. године ослободио средњу долину ријеке Праче. Поготове за оне којима историја није јача страна, а нарочито млађим читаоцима.

Коча Поповић рођен је 1908. године у Београду, у једној од богатијих породица овога града. Када му је било четири године, одселио се са родитељима у Швајцарску, гдје се и школовао. Прва слова научио је на француском језику, а тек кроз неколико година (1921) учио је на српском. Научио је још њемачки, енглески и шпански. Тако је писао и говорио пет језика. Гимназију је завршио у Београду, а студије филозофије на Сорбони у Паризу.

Из Француске је пјешке преко Пиринеја прешао у Шпанију и тамо се укључио међу борце одбране Републике. Прије тога је у

Сарајеву завршио школу за резервне официре и унапријеђен је у чин артиљеријског поручника. У Шпанији је доспио до команданта дивизиона. Кад се вратио у Француску, доспио је у затвор, али су га пријатељи избавили. Вратио се у земљу, али је и овдје био ухапшен и мучен у затвору.

У јулу 1941. прикључио се партизанима као обичан борац, али је убрзо доспио до команданта Посавског одреда. Крајем те године постављен је за првог команданта Прве пролетерске бригаде. Почетком 1943. је командант Прве дивизије, која је самоиницијативно пробила обруч на Сутјесци у јуну 1943. године. Своје јединице усмјерава према сјеверу, ослобађа средњи ток ријеке Праче и даље се пробија према сјеверу. Највећим дијелом ратује на тлу БиХ, да би 1945. године, као командант Друге армије, прешао на тло Хрватске, ослобађа Загреб и све тако до границе са Аустријом.

*Коча Поповић, командант
Прве дивизије 1943. године*

У доба мира Коча је први начелник Генералштаба Југословенске армије, потом министар спољних послова, а 1966. године потпредсједник Републике Југославије. Незадовољан стањем, 1972. године поднио је оставку на све дужности. Коча се повукао у свој свијет. Написао је 26 кутија биљежака са више од шест хиљада страница, предао их Архиву града Београда и забранио њихово кориштење.

Злоупотреба симбола среће

На бројним бункерима у долини Праче још увијек је утиснут нацистички знак кукастог крста. То нам даје повод да ријеч-двије утрошимо за овај толико омражени симбол код овдашњег свијета. Ми бисмо рекли да је то примјер како се један знак може пре-

иначити у "наказу". Потписник ових редова имао је прилику да се на бројним путовањима у то увјери на извору. Наиме, у Индији, поред осталих, постоје бројни храмови на којима стоји застава са свастиком, која означава добру срећу за велики број Индуса. Овај знак употребљавају око пет хиљада година, а он данас украшава важне зграде у Индији. У духу енглеског језика, може се објаснити са значењем од четири ријечи на латинично слово "Л": light (свјетлост), luck (срећа), love (љубав) и life (живот). Кад се та четири почетна знака (слова) укрсте, добије се кукасти крст.

Унутар њега су "украси" кукастог крста

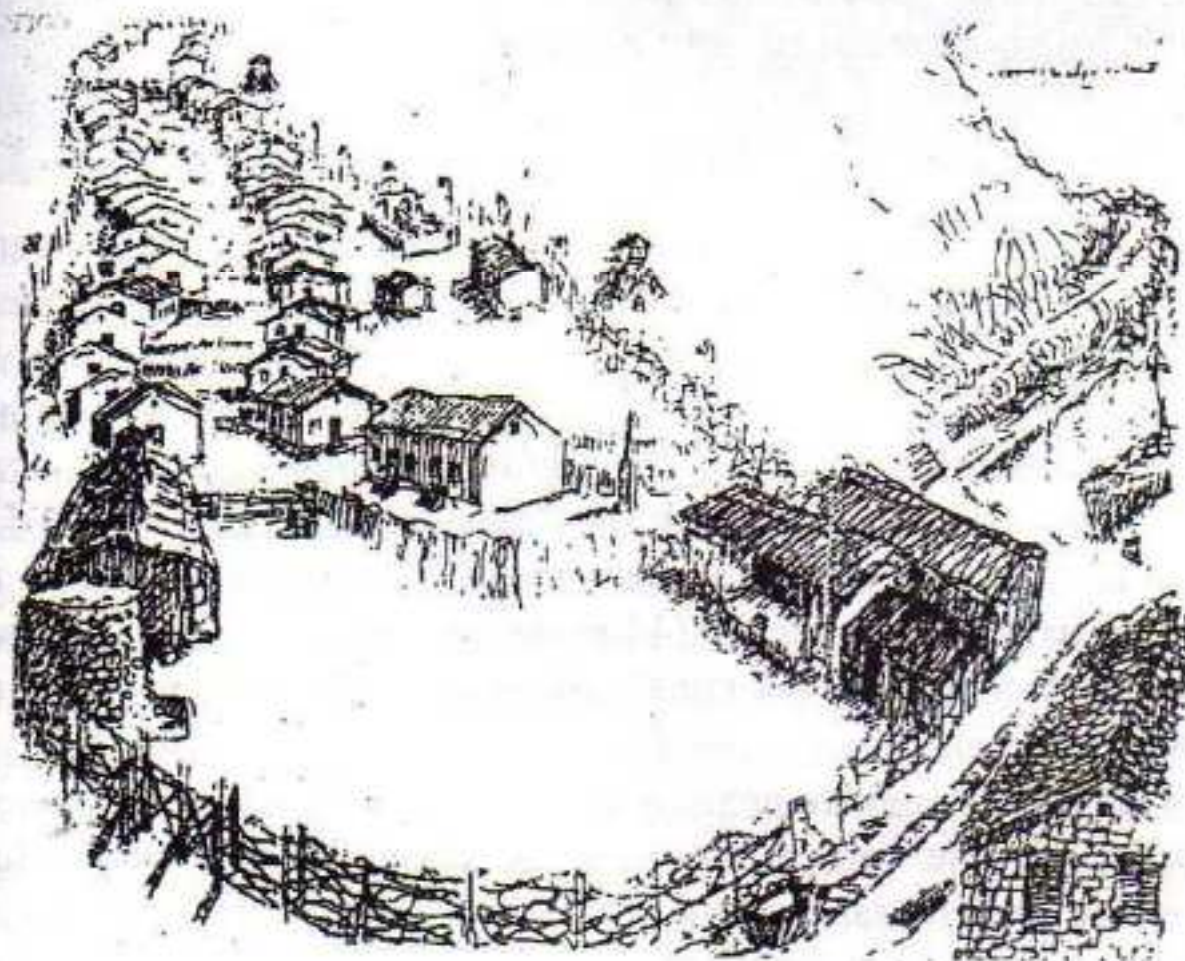
Код Индуса постоји вјеровање да је Будино стопало (прије двије и по хиљаде година) остављало траг у виду "свастике". Сама ријеч "свастика" проистиче "од свете ријечи "свастиках", што се може превести са "бити срећан". Њену основу чине двије ријечи: "су" - што значи добро и "асти" - што значи постојати. У слободном преводу би значило: дозволимо да буде добро. Најстарији цртеж "свастике" пронађен је у пећини из доба палеолита, прије десет хиљада година. Осим овога, пронађена је и "свастика" насликана на грнчарији и новчићима у древној Индији, Кини, Грчкој.

Симбол "свастике" откривен је у зидинама Троје. Наиме, када је Нијемац Шлиман вршио ископавање овога града у 19. вијеку, пронашао је многе предмете са овим знаком. Када је 1920. године у Салцбургу (Аустрији) основана Нацистичка партија, тада је зубар Ф. Крон нацртао и предложио, а Партија прихватила кукасти крст за свој грб и тако постаје симбол насиља и мржње. Под тим знаком ће Хитлерове јединице стићи 1941. године у ове крајеве и донијети са собом смрт и окупацију. Индуси не могу да прихвате да се њихов најомиљенији вјерски знак забрањује, да има тако нескривену мржњу, да је знак зла. Они се због тога не могу нити ће га се одрећи.

Два брата Гутаља на Голем отоку

"Ђорђо Гутаљ живио је на Понору, насељу сјеверно од Праче. У браку је имао троје дјеце: Јована, Риста и Савету, моју мајку", тако каже Савета Мاستило. Њих троје ће наставити да живе у Прачи.

Голи оток

Јован је рођен 1906. године у Прачи. Овдје је похађао основну школу, а потом наставио школовање у Сарајеву, на столарском занату. Мада је стекао звање столара, никад се није бавио тим занатом, већ је радио у дирекцији прачанске жељезнице. Једно вријеме је живио у Сарајеву, а потом се склонио (у току Другог свјетског рата) у Србију. Послије рата враћа се у свој родни крај, али се ту више не задржава, већ се запошљава у Јајцу. У овом граду 1949. године ухапшен је као информбироовац и без суда и суђења отпремљен на издржавање казне на Голи оток (Кварнерски залив).

Јованов брат Ристо такође завршава основну школу у своме родном мјесту, потом средњу школу у Сарајеву, а Правни факултет у Београду. Службовао је у Сарајеву, гдје је ухапшен, као и брат му, без суда и суђења, па на Голи оток. Овдје се налазе браћа на туцању мермера. Јован је био њежног здравља и тортуру која је тамо владала није могао издржати. Тамо је и убијен. Прије тога је оставио аманет своме брату да му припази породицу и да им буде при руци.

Ристо, физички јачи, успио је да не подлегне у овом мучилишту. Вратио се жив. Занимљиво је касније, било о чему да је говорио, све повезивао са овим гулагом Јадрана.

У клисури Дервенте

Простор између двију ријечних тераса, прачанске узводно и реновичке низводно, спријечио је да се споји клисура Дервенте. Има још име Међуград јер је с лијеве стране град Павловац, а са десне, на југоистоку, Градина (1154 метра). Ово купасто узвишење налази се између два села - Чељадинића на истоку и Комрана на западу. Ова два насеља раставља и дубоки поток Дервента. Планина Поглед је ограничена са два потока - Сушицом на западу, која извире са падина Црног врха (1406 метара) и Дервентом са истока. Сва ова узвишења су "до грла" покривена лишћарима и сва су у облику купе.

Из корита ријеке води пјешачка стаза према југу, до насеља Комрана. Сав је рељеф искасапљен бројним потоцима. Испод Погледа је, поред старопутине, хладна и чиста вода, која се послије неколико метара улијева у Прачу. Чесма је каптирана 1899. године, у вријеме када је грађен овај пут у долини Праче. Она је

касније služila и градитељима жељезничке пруге. Слична је и у
дјелу који се налази десетак километара узводно. Као да ју је иста
рука градила (што није искључено). Над чесмом је стијена звана
Соколина (што је чест назив, према познатој птици соколу, који је
у средњем вијеку служио за лов).

Чесма испод Соколине, каптирана 1899. године

У то вријеме није било властелина који није користио
соколове у лову. Он је симбол храбрости, брзине и љепоте, због
тога је на бројним државним грбовима. Лови углавном женка, чини
то у лету, никада на земљи. Обрушава се на другу птицу са 300 ки-
лометара на час. Од свих земаља, Јапан је данас први у соколар-
ству. Има више ових птица него сав остали свијет. У неким зем-
љама Блиског истока једна јединка сокола цијени се данас од не-
колико стотина хиљада до преко милион долара, под условом да је
добро обучен за лов, зато што је забрањен лов пушком.

Наш водич нам скреће пажњу на западни дио узвишења
Округлице, гдје је смјештен Павловац. Тамо су у непосредној бли-
зини четири јаме из којих стално струји хладан ваздух. Кад смо
чували стоку, пазили смо да нам какво неопрезно бравче не падне
у замку - то би било као да га је вук заклао. Бацали смо каменице и

забављали се дугим одјецима из дубина, док не умукну. Не чује се да тај камен доспијева до какве воде.

Кад је ријеч о води, водич продужава своју причу. Низводно одавде гдје смо поред ове хладне чесме налазе се, на око један километар, у селу Шајиновићима, занимљиви извори. Наиме, ту је 16 извора, чија се температура прилагођава годишњим добима, зато се називају Топлик. Љети су хладни, а зими топли. Мјештани се водом снабдијевају са тих извора.

Окомите литице у клисури Дервенте

У бетонском бункеру поред ријеке и новог моста, који потиче из периода Другог свјетског рата, ниједан војник за вријеме одбрамбеног отаџбинског рата 1992-1995. године није зашао нити је послужио за ону ранију сврху. Наш војник би радије погинуо, него да тамо зађе и да му послужи као заклон. То је нешто одвратно. Све је овдје везано за неке војничке замке, ратничке потребе, јер је клисура кроз вијекове била рељефни облик, који су све војске употребљавале за одбрану, стратешки веома важан. Овдје су и два моста, стари и нови, а између њих црвене табле с ликом мртвачке главе са укрштеним костима и натписом: "Пази мине!" Стално нас нешто плаши и држи у страху, уноси немир, а ми бисмо хтјели да се

одмарамо гледајући ријеку, уморна брда, окомите литице и лет орлова у борбеном залету на плијен.

Низводно од бункера, поред ријеке, омања зараван. Називају је Јакшића луке. Овдје су били домови ове породице, који су спаљени у току Другог свјетског рата и више нису обнављани, а данас се ни темељи не виде. На њихову несрећу, имали су лошег сусједа, који се није сустезао да им наноси неприлике, супротно овдашњим обичајима (комшија је пречи од брата).

Литице клисуре Дервенте између долина Праче и Реновице

ПАВЛОВАЦ - СРЕДЊЕВЈЕКОВНИ ШТИТ ПРАЧЕ

Пећина одметника Луке

Кад се од Праче крене према Реновици, не даље од километра и по од центра насеља, улази се у клисуру Дервенте. Назив Дервента дошао је у овај крај из далеких простора Персије, а значи кланац, клисура, тјеснац. Може да значи и гранична утврда. Оба назива у цијелости одговарају - овдје је клисура, али и тврђава Павловац. Прача је овдје стиснута између Градског кика сјеверно (или са лијеве обале ријеке) и Погледа (1119 метара) са јужне, односно десне обале. Ова два узвишења присилила су Прачу да се са сјеверног правца оштром окуком усмјери према истоку.

Лукина пећина у Дервенти

Западно од тврђаве Павловац, на стотињак метара растојања, стоји усамљена стијена, дио Градског кика. Као да је сабљом отесана над коритом, пркоси времену и људима. У овој сти-

љивија. Мјештани су је називали Јеринина пећина. Према легенди, Проклета Јерина (Ирина) у њој је сушила месо од волова, отуд је црна и чађава. За ову деспотицу (супругу Ђурађа Бранковића, за кога се удала 1414, а умрла 1457. године) вежу се бројне чудне приче. Она је кожом тих волова заустављала Прачу, за случај да покуљају туђинске војске од правца Реновице. Дизала би коже и језерска вода би подавила све те пљачкашке ратнике. (Узбудљива прича за дуга зимска сијела.) Разуздана народна машта иде још даље: ова проклетница имала је три хиљаде момака-војника које је сваку вече "користила", да их ујутру убије. Насеље Возница, дио Праче, названо је тако што се она возила у чамцу по том некадашњем језеру све тамо до Подграба, тако нас увјерава Асим Спаховић (12.7.2006).

Дио насеља Шајиновићи

Међутим, Лука је истјерао Јерину из пећине. Наиме, двадесетогодишњи Лука Божовић из сусједног села Шајиновићи добио је 1914. године позив да се јави аустроугарским властима за одлазак на ратиште против Србије. Лука је чврсто одлучио да не служи туђину, а против своје браће на ширењу Царства. Не и никако не у сивомаслинасту униформу! Блокирана је граница према Србији и

Црној Гори и тамо се не може умаћи. Било је важно само једно наћи сигуран заклон. Ту је Јерина пећина. Право мјесто да се у њу склони, да му то буде дом. Лука постаје те 1914. године њен станар, у цивилном одијелу. Тачније, у народној ношњи, са опутњацима на ногама и пушком о рамену. Донио је неколико пољава и сламе од родитељског дома, намјестио лежај и попут Старине Новака мотрио да му се когод непримијећено не прикраде. Потјера је почела. Као за бијесном звијери - да га сколесају или убију. Не да се вук самотњак - ни једно ни друго! Ко се пентра одоздо, дочекал је ројем каменица. Отуда се не може прићи. Одозго је окомита глатка стијена, па и отуда. Сви који су кидисали према комити у стијени, извјештавају претпостављеног: "Ниоткуда се не може прићи зликовцу".

Тунел Павловац, изнад је истоимени град

Под заштитом ноћи, помоћу конопца, Лука је силазио до својих јатака, добијао воду, храну, преобуку, и опет се исте ноћи враћао у свој зимовник, љетниковац, викендицу, у своју слободицу. Комита се не да изненадити. Спава као зец. Све четири године рата пркоси из стијене, на пушкомет војном гарнизону у Прачи. Из

свог "дворца" прати њихова кретања. Вријеме пролази, усамљени ратник се привикава на одметнички живот. Инати се са царем и ћесарем. Сам је себи старјешина и војник, домаћин, нерегуларни борац. Године Првог свјетског рата пролазе, а Лука још жив, што би Аустријанци рекли, "као Trotz", ужива слободу коју дијели са орловима. Пећина не прокишњава, а унутрашњост није хладна. С времена на вријеме наложи ватру, скуха храну, грије се, пјева, сам са собом разговара, слободно се дичи, окупатору иде "уз нос".

Кад су му јатаци дојавили да се застава у Прачи скида са јарбола испред касарне и да послје 40 година окрутне владавине аустроугарске трупе купе своје прњице, Лука излази из љетниковца на слободу. Оженио се, живио у Шајиновићима, доживио 92 године. У браку му се рађа пет синова. Народ његово четворогодишње станиште преименова у Лукину пећину.

Називи су овдје, али града нема

За ово поглавље о Павловцу наш водич је Драгомир Печеница (1941), родом из Шајиновића. Овдје су му живјели и отац Љубо и мајка Стоја. Радио је на жељезници. Сада живи у Јахоринском потоку, јер му је 1992. године кућа изгорјела. Каже да је само два пута ишао код љекара. Стално живи у природи, а она му узвраћа жилавим здрављем и снагом атлете. Као дјечак, често је залазио у шуму у којој је скривена тврђава Павловића, играо се "жандара" са својим вршњацима.

Након што смо прошли тунел Павловац и клисуру Дервенту, пред нама се отвори Шајиновићко поље, одјенуто у јунски декор. Пламте разноврсне цвјетне главице и њишу се на благом повјетарцу. Напуштамо асфалтни пут и поље. Нива, власништво ШГ "Јахорина", поче да гребе уза стране Градског кика (921, а према неким картама 926 метара). Страхујемо да ли може да нас узнесе уз овакву

Наш водич за град Павловац
Драгослав Печеница

стрмину и излокани земљани пут. Стење, застаје. Спретни возач Горан Вуковић додаје јој снагу да нас не остави на пола пута. После готово једног километра, чека нас омања лазина у лишњарској шуми. Заустављамо се. Нема више пута за ниву.

Нива ни корак даље; од ове заравни ваља пјешке кроз високу шуму према граду Павловцу

Наш водич нас упознаје гдје се налазимо - на око 500 метара сјевероисточно од утврђеног града Павловца. Он је затрпан високим стаблима букава, цера и којекаквог густиша. Ова лазина назива се нишани (у литератури "шехитско гробље"), али га нема. Гдје је? Нестало и потонуло од дуга чекања. Било их је безброј. То су они који су навојштили и изгинули пред зидинама утврђеног града Павловића средином 15. вијека. Дочекали су их пљусак стријела, плотун кремењача, оштра копља и сабље бранилаца града. Грунули су у таласима, али у снопљу падали, завршавајући своје салијетање, те бојације из Анадолије. Јесу ли вам иструле кржаве доламе, ратници? Шта вам би да запуцате у ове гудуре и одузмете слободу овом несрећном народу? Зар вам није било угодније да на обалама Мраморног мора испирате ноге, испијате шербе и "кахву"? Да избиркујете жене у харему. Него да пливате у крви својој и својих противника?! Нису Павловићи насрнули на вашу нејач и ва-

домове, него ви на њихово. Бог је дао слободу за човјека и право да се брани од било кога, било мачем било огњем. Да ли сте сметнули са ума да је боље немати, него отимати?

Овдје је Градска чесма и од ње настаје Градски поток

Изнад нас је узвишење Градски кик (921 метар), сав обрастао у лишћар. Поред нашег саоника провирују закрпе неког другог крчаника. Е то је Фелтринелијева путања, коју је овај италијански гроф раскрчио последије Првог свјетског рата да би "набиљушио" сировине за своју моћну пилану у Подграбу. Па зар је и овдје стигао да намлати богатство за своју компанију, поред оног што је намакнуо у горњопрачанском крају?

Лазина на којој стојимо назива се Градска зараван. Да ли је овдје био центар насеља? Залуду постављамо питање. Не уочавају се никакви трагови. Шума буја, далеки вијекови у измаглици ћуте. Природа се вратила отуда гдје ју је човјек отјерао. Из тла извирује кварц или, како га наш водич назива, кремен-камен. Он није за кречане и од њега се не може добити креч.

На неколико десетина метара према западу је дрвена стублина укопана у земљу и пуна воде. Вода отиче у мањим коли-

чинама и ствара Градски поток. Овдје су некада била корита издубљена у стаблу дрвета, која су се чесмом пунила и служила дрвосјечама и дивљачи да се напију и освјеже. То је Градска чесма. Све је под именом градско, али ни трага ни гласа о насеобини града, људског насеља.

Градску чесму чини стублина од издубљеног дебла

Стазама срне до Павловца

Водич нас усмјерава према југозападу, ка Павловцу. Пута више нема. Прелазимо преко препона од одваљених стабала која нису могла да се одупру снази јужних вјетрова. Остарјели цер лежи попут лешине. Водич каже да се у Њемачкој ово дрво тражи ради производње фурнира. Оно овдје служи само за огрев, ако није у распадању као овај. Показује нам поједине љековите траве. Ово је ницина, која служи за лијечење жлијезда на врату. Чупа кукуријек - то је и љековита и отровна трава. Папрат једино служи, због слатког коријена, дивљим и питомим свињама. Испод клековог стабла је јазбина јазавца, али је станар одсутан. Не, није то Кочићев јунак из драме - овај је плашљивко, нарочито у бјежанији пред вуком.

Овдје је Јово Мијатовић из Ђедоваца чешће залазио и брао траве за своју апотеку. Кида зечји купус и истиче да га има размноженог у већим количинама. У својој ливади је приликом косидбе наишао на тек рођене зечиће. Гајио их је млијеком помоћу цуцле за бебе. Лијепо су се развијали. Дивље свиње у великој мјери гину од чопора вукова. Они одвоје појединца од крда и сколесају га, па се госте свјежом и здравом крметином. Зато су тако снажни и крволочни, а не плаше се масноће у крви (холестерола).

Таман да заборавимо на рат и ратовање, јер нас је природа узела под своје, кад испред нас дугачки, укопани у земљу ровови из Другог свјетског рата. То су њемачко-ушашки бојовници копали да би се заштитили од изненадних насртаја. На неколико корака слика се понавља - још увијек стоје грудобрани од сложеног камења. Склањамо поглед, али са мислима не иде лако.

Насеље Дателји на истој надморској висини са Павловцем

Водич трга дивље јагоде и нуди нам свима на једнаке части. Види се, жеља му је да нам скрене мисли од ових чудовишта рата преко којих прескачемо. Савијамо се испод расцвјеталих зова, лијана, којекаквих пузавица - све се то испреплело на нашем непућу. Тачније, има стаза коју су прије кратког времена направиле срне. Оне су оставиле траг у уплаканим травама - изђикалим у овом

кишном прољећу. Све буја на све стране. Влажни смо од јутарње росе до кољена. Прицеподневно сунце пробија се кроз облаке и предии почиње да се суши. Ситно растиње букве, храста, цера, јасена, јавора. Све се то заплело са бријестом, клијеном, којекаквим травуљинама. У густошћу дивља крушка, необично висока, настоји да се дочепа ваздуха и сунца између својих големих другарица које су брже од њих израстале. Кукавица однекуд нариче, а наше срце јој даје пратњу у облику баса.

Водич нам скреће поглед према врховима големог стабла букве. Горе, урашљено међу гранама, пространо гнијездо, орлово станиште. Женка положи само два јаја из којих ће се излећи орлићи. Када одрасту, распон крила ће им бити дужи од једног метра. Не знамо му име, али народ вели да је дугог живота, дуже од 200 година. Из пристојности се не супротстављамо овом суду. Зато народ каже, ако неком жели дуг живот: "Живио орлова вијека!" Нека буде тако.

Изађосмо на још једну лазину. Видик нам се отвори, попут прозора, на другу обалу ријеке Праче, тамо на запад. Јунско сунце циједи паперјасту измаглицу из околних лугова. Тамо је насеље Датељи, које је крајем 19. вијека имало 23 домаћинства са 150 чељади. Након 15 година (1910. године), биле су 34 куће са 178 чељади (17 православних, 161 муслиман). Пописом становништва 1953. године, Датељи су имали 28 домаћинстава са 162 житеља, а 1981. године број се повећао на 195 особа и 48 домаћинстава. У саставу насеља налази се Паклама, топоним добијен од назива за цијепану јелову даску којом су покривене куће. Данас је ријетко наћи такав кров.

Унутар зидина града Павловца

Успентрали смо се уз Округлицу, чија је висина око 800 метара (у неким картама 816 м над морем), односно релативно од корита ријеке 184 метара, јер је Прача на 676 м. Прилазимо тврђави са сјеверозападне стране. Поред улазних врата и капије у град, опет узаслоњен уза зид тврђаве, дочекује нас њемачко-ушашки бункер са својим ситним очима. Одједном као да се појави кукасти крст, а пред њим латинично слово "U". Захвати нас блага

дрхтавица овог јунског топлог и сунчаног дана. Па зар си морао први да нам пожелиш добродошлицу у овај средњовјековни град?!

Добар дан, Павловићи! Не добијамо одговор! Све ћути. Ово је мртви град. Једино што у њему живи је природа. Она се вратила тамо гдје ју је човјек уклонио прије шест и по вијекова. Смита нам погледу, једва назиремо да смо унутар дворца. Он је смјештен на западу окомите стијене. Са те стране нема одбрамбених канала. Нису ни потребни. За то се побринула природа, а одабрао човјек. Оно што није срушио човјек, побринула се природа, та неумољива рушитељица људског неимарства. Она нема зубе, али све нагриза. ✓

Дио источног одбрамбеног зида развалина града Павловца

Овдје је црквина. Богомоље данас нема. Ова рупа је настала од археолошких ископавања 1965. године. Том приликом је нађено нешто керамике, све остало је опљачкано. Остало је име. Нема ни одбрамбених кула на улазу у град. Нема ни кључара ни почасне кнежеве гарде униформисане у црвену чоху. Не видимо ни оклопнике са својим копљима, а не чују се ни коњи да ржу. Ми нудимо краљевство, којег немамо, за једног ученог водича. Али њега нигдје нема - нема га ни међу научницима историчарима, нема га ни међу хроничарима. Остајемо без одговора науке. Реферат Мар-

ка Поповића под насловом "Утврђења земље Павловића" објављен на Симпозијуму у Рогатици није од велике помоћи. Више је то сажетак онога што је написао Иво Бојановски, па и то је саопштење, скица. Све у свему, Павловац чека свог истраживача.

Нешто више је остао недокрајчен источни и јужни одбрамбени зид. Висина му је данас неједнака и креће се од три до осам метара висине изнад тла. Горњи дијелови су порушени и преко њих се објесила пузавица која их постепено и упорно растаче. Са унутрашње стране ове развалине су рупе у зиду, онолико колико шака може ући у њих, дубине око петнаест, а пречника око десет сантиметара. Оне су служиле, то се да уочити, да се у њих стави грана, дио мотке дужине око пола метра. На те мотке стављане су даске и тако су се стварале помичне степенице. Оне су служиле зидарима као скеле, а касније браниоцима града да се попну на руб и одатле одбијају залијетање туђинске војске. Зид није имао нити сада има отворе (пушкарнице) који би служили да се кроз њих одупру наваљивању. Зид је удаљен од дворца, у облику неправилног шестоугаоника неједнаких страница, и чини двориште. Најдуже су странице на источном и јужном рубу. Јужни одбрамбени зид је са унутрашње стране засут земљом и отпадом до своје висине.

Још увијек одолијева ударима времена, дио јужног зида Павловца

Дуж најдужих страна одбрамбеног зида, са његове вањске стране, цијелом су дужином упоредо четири дубока канала, рова, без воде, данас без високе вегетације. Они су толико широки да их коњ није могао прескочити. Ако би покушао, морао се стрмоглавити у њих, а још их је чекао зид висок око десет метара. Није се могао нити прескочити нити срушити јер је дебео више од једног и по метра, солидно грађен од камена тесанца и укућен малтером од креча и пијеска. Овим правцем нема приступа граду јер је пет препрека (четири канала и висок зид). Једини пролаз за улазак у двор био је кроз његову једину капију на сјеверозападу. Тамо су насртљивце чекале четири куле пуне ратника, чије је оружје било усмјерено према капији. Све је саткано од невидљивих мрежа и исплетених предања историје.

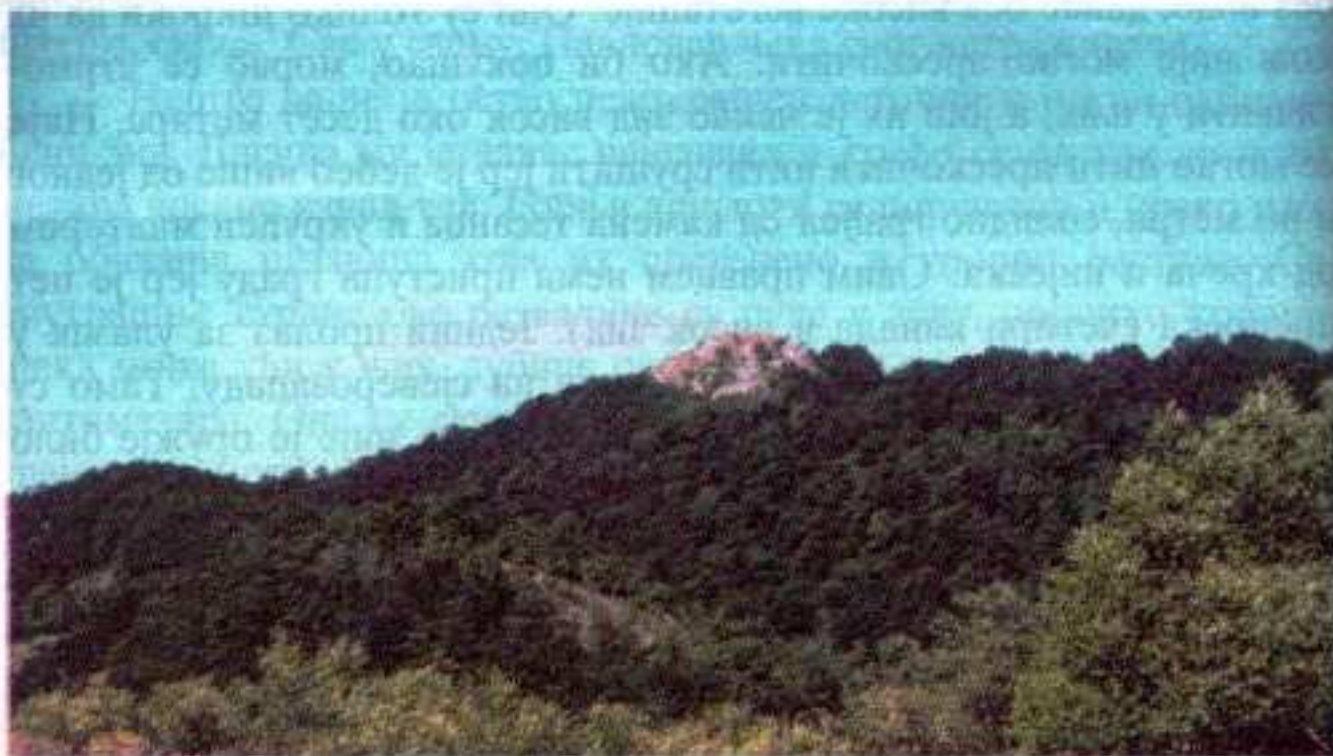
Са јужне и западне стране града није се могло прићи јер су ту стрме литице. Отуда је природа бранилац дворцу.

Не можемо поуздано одговорити како и одакле се дворац снабдијевао водом. Водич нас убјеђује да је то вршено водоводом који је пристизао са оне стране клисуре, са подножја Црног врха, који се види у измаглици, око пет-шест километара тамо на запад. Тешко је у то повјеровати јер нигдје нема остатака аквадукта. Истина, приликом вршења археолошких ископина пронађене су неке керамичке цијеви. Оближња Градска чесма је недовољна за овако моћну утврду и толики број људи који је у њој боравио. Исти проблем се појављује и за јужни град Борач. Тамо је то ријешено тако што је вода доношена на леђима уза стрме стране из корита ријеке Праче. Могуће је да је и овдје то вршено истим путем, јер је сличан рељеф и релативна висина. Међутим, овдје не налазимо базен, као у пријестоници Борач. Без воде није могао опстајати град.

На сјеверозападу од Павловца, на удаљености од око 250 метара ваздушне линије, већи је извор, на јужним падинама Градског кика. Овај безимени извор ствара безимени поточић који се великим падом (дијелом понире) улива са лијеве стране у Прачу. Нисмо могли да му приђемо, али на карти 1:25 000 је јасно уцртан (његога нема на карти 1:50 000). Разумљиво је да се количина воде мијења и са годишњим добима, а и са прошлошћу, јер се усљед земљотреса често извори поремете - неки нестану, да би се појавили на другом мјесту, а други добију или смање количину воде. Ми сма-

трамо да се град, барем једним дијелом, могао снабдијевати водом са овог безименог извора.

Поглед на Мاستилову стијену из града Павловца

Као испомоћ у одбрани дворца (неки облик предстраже), послужила су околна узвишења. На малом растојању налазе се утврде - обавјештајци или они који сигнализирају помоћу уговорених знакова да наилази опасност. Слично ћемо наћи и код Борча. На југоистоку од Павловца, источно од Погледа, на удаљености од 1500 метара ваздушне линије, налази се Градина (1154 метра). Ту се и данас налазе рушевине утврде. Друга градина је на сјевероистоку од Павловца, чија је апсолутна висина 1013 метара. Она је нешто удаљенија од прве, на 2 500 метара, али довољно близу за давање упозорења. Као што и име каже, овдје се налазе рушевине из истог времена с почетка 15. вијека. Трећа обавјештајна тачка се налази на Мاستиловој (Џаферовој или Влашкој) стијени, на источној страни насеља Праче. Ова је тачка на 956 метара над морем, сјевер-сјеверозападно, а удаљена је 1500 метара од Павловца. Осматрање је вршено из три правца - није могла ни птица прелетјети, а да се не уочи. То је био "мобилни" прије шест вијекова.

Са три тачке: Градине (кота 1154), Градине (кота 1013) и Мاستилове стијене (кота 956) у чијем се средишту налази Павловац (кота 860), могли су се међусобно споразумијевати звуком и

свјетлошћу. Звук трубе, ватреног оружја, ударање у бубњеве, а свјетлошћу помоћу огледала, ватре, дима. Могло је и на трећи начин - преко гласника, чије је растојање могао за кратко вријеме да пређе коњаник, чак и пјешак. Тако је насеље Прача са својим житељима и трговцима било безбједно да слободно живе и понашају се. Сматрамо да је Прача уживала у својој безбједности као ријетко који други град у Босни и Херцеговини. Отуда се дио долине Праче, између Погледа и Павловца, назива Међуград, што сасвим одговара намјени. Поглед је истурена тачка, чак и за савремену технику, јер је на њему постављен телевизијски репетитор.

Занимљиво је да сва три утврђења породице Павловић у долини Праче данас стоје изнад савремених тунела. То су овај Павловац, градина Борач и насеље Борач. На сјеверу је насеље Шајиновићи, топоним који подсјећа да је то простор сокола, гдје се ове птице обучавају за лов... Познато је да је таква забава омиљена међу средњовјековном властелом. "Какве су им Шаинове обрве, занијеше моју памет до мрве (Вук)". Овај се топоним доводи и у везу са Мехмед-пашом Соколовићем (о чему смо писали у "Подград између Јахорине и Романије 2"). На западу је планина Датељи (1050 м).

Из назначене литературе сазнајемо да је тврђава први пут поменута 1423. године под именом Noui in Praza (Нова Прача).

Као када је рушен Берлински зид

Богаташ стално мисли како да не изгуби своје изобиље. И пјесникиња тражи помиловање за оне којима се чини да су једнаки: сиромаша и богатог. Богатство није чувар главе. Без обзира колико су Павловићи били имућни и богатуни, и њима је дошао крај. Готово пола источне Босне брани њихову раскош и обиље, али оно је нестало те 1463. године. Према казивању Х. Шабановића, те године Турци су освојили Павловац. Што се могло спалити спалили су, а што се могло срушити срушили су. Историјски извори не дају одговор да ли су овај град и користили. Зна се да је нахија Прача (чаталца) насљедник истоимене средњовјековне жупе, још 1489. и да се посљедњи пут помиње 1516. године, кад је већ била спојена са нахијом Борач.

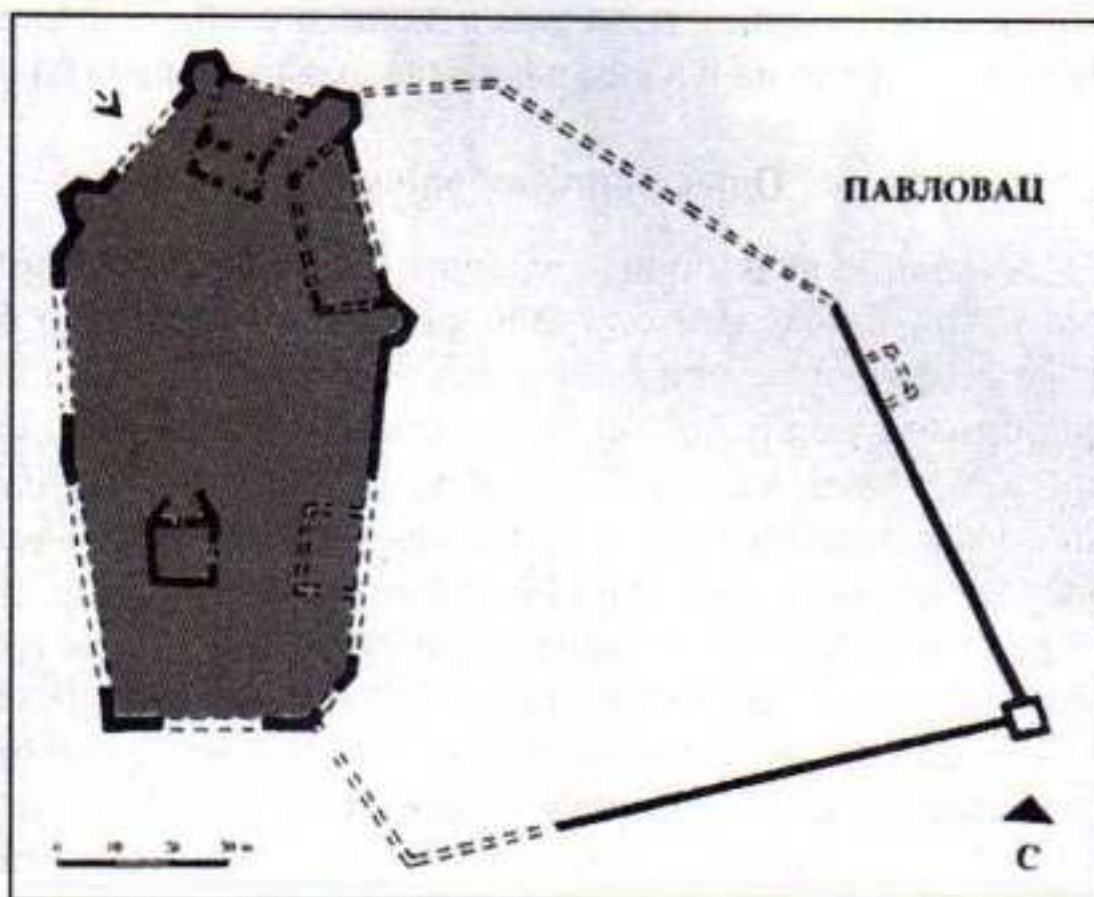

Шума са вањске стране утврде града

Те 1463. године коначно је пала и цијела Босна под турску власт. Ништа више није као што је до тада било. То је преокрет за цијелу Босну, управо онако како се десило са рушењем Берлинског зида 1989. године. Наиме, ова баријера око Западног Берлина, која је спречавала да Нијемци из Источне Њемачке уђу у Западни Берлин од 1961. до 1989, била је симбол подјеле на Источну и Западну Њемачку. Као и овај у долини Праче, тако је и Берлински зид био чуван осматрачницама, топовима, свим оружјем. Када се стропоштао, био је то почетак краја социјалистичког (комунистичког) система у Европи. Мада је временска разлика 526 година, сличност је уочљива. У Босни и знатном дијелу Европе рушењем Павловца дошло је до промјене у вјерском, друштвеном, културном, економском погледу. Дошло је до наглог преокрета у распореду народа и етничког састава при оба ова рушења утврда. То је био узрок миграције становништва, избјеглица, немира, буна и ратова, како у 15, тако и у 20. вијеку. Историја се у много чему поновила. У оба времена дошло је до распада бројних држава, пуцања по националним шавовима. Хроника тих ратова није ништа друго до попис несрећа и злочина, али ми се овдје и сада нећемо утапати у то живо блато.

Под Павловцем, на локацији Подграб, налази се некропола од 20 стећака (двије плоче, 15 сандука и три сљемена). Нема натписа нити украса. Они су поред пута који води према Граду и у његовом су посједу. Овдје има гробова и без стећака. Данас Павловац припада атару Шајиновића. Друга некропола налази се на Мраморју, сјеверно од Града, уз стари пут према Доњој Винчи. Овдје има осам стећака (пет сандука и три сљемена).

Нацрт града Павловца: пуне линије су дијелови зидина које још нису срушене, испрекидане линије, само се назиру темељи, тамни дио је дворац, а стрелица у десном доњем углу означава правац сјевера

Занимљиво је вертикално удубљење на источном одбрамбеном зиду, дубоко око три метра, а пречника 25 цм. Мјештани су сматрали да се у његовом дну налази скривено злато, зато је примјетно да је ту било истраживача овог драгоценог метала. Међутим, ако се детаљније разгледа, уочава се да је ту била облова греда, која је служила да се са једне и друге стране постави зид, као нека врста околчавања темеља Града. У овоме ужљебљењу види се да је везни материјал био креч и ријечни пијесак. На неким мјестима се уочавају примјесе дробљене цигле.

На фотографији бр. 6 написа "Павловац на Прачи" И. Бојановског примјетна је кућа покривена шиндром. Аутор овај објекат није поменуо у своме раду. Међутим, то је кућа Милојице Живковића, који се овдје доселио из Ораховица. Имао је и обрађивао имање, сијао жито и гајио воће. Како је син Милорад напустио 1992. године, то се после његовог одласка кућа од старости и неодржавања срушила, имање је захватила шума. Једино се од свега данас (јуни 2006. године) ту налази неколико стабала шљива. Ово се имање простирало на јужним падинама, изван зидина града.

Одјек минулих вијекова

Павловац је ипак болна величина прошлости. Гледајући ове крњатке руина, за час нам се учини да је то вријеме тако блиско, готово на дохват руке, али опет далеко као потонула Атлантида. Ожиљци брзо зарастају, али историја никог не заборавља. Овдје је историја у зидинама, настала као бедем одбране од неког насртаја. Окован љутим каменом, он је истрајавао пред ратним налетима, који нису могли да га мимоиђу. Многима је сметао. Зими је сељак носио бремена сијена из планина да нахрани стоку, а љети камен по камен да сазида ове моћне куле. Сељачка обавеза је била да повезе дио љетине за издржавање војске и набуситих племића. Од града и утврде остале су нејасне успомене, које се губе у измаглици прошлости. Све је овдје везано за прошлост, давну и тајанствену, преобраћену у нестварну причу и легенду о проклетој Јерини. Како отворити врата подземних и тајанствених свјетова, шта се овдје дешавало под овим рушевинама, које се данас растачу лагано и упорно у тишини.

Павловац је увијек био на неким границама, каткад просторним, каткад временским, на удару освајача са сјевера или истока, на удару вјера и вјерника, на ратничким границама од давнина. Смјењивале су се овдје цивилизације, краљевства и царства - од словенске, турске, угарске цивилизације. Павловац је увијек остајао као позорница или свједок преломних историјских збивања. Минули су у времену многи кнезови и племићи, многе војске и походи, прошле су битке за превласт.

Прошлости још одолијевају одбрамбене зидине, и данас не знамо од кога се бране и чему служе. Ех, да имамо какав велики

крамп, засигурно бисмо откопали сабље, ханџаре, буздоване, можда пушке кремењаче. За сада, све то нека чека нека будућа времена, неке заљубљенике прошлости. Ова тврђава је усамљена и напуштена, ником више није потребна. Чини се да нико не види њено умирање, њену безгласну сахрану. Некада је била крвава "до лаката", пустошена и притискивана од свакојаке војске. У овом нашем времену већ је готово сахрањена од људи и прошлости.

*Први канал, вањски, још увијек је без вегетације;
ово је човјеково дјело*

Кад је овај бастион пао, пала је и средњовјековна Босна. У овој долини хтјели су да им се роди неко ко би поновио славу Павловића - зато су бројна мушка дјеца називана по некоме из ове лозе. То је била потајна нада да ће тако дозвати дух мртвих предака да помогне живим потомцима. Нису имали среће. Све ово подсећа на потонула времена када се мислило да се земља може одбранили дебелим зидовима, дубоким каналима и срушеним мостовима. Старе калдрме које су водиле ка овом граду давно су изгубиле обиљежје и природа их је посакривала од наших очију. Покривене су огртачем ситног растиња и маховине. Ријека доље "тороче" и некуда хита, прескачући излизано камење. Шуми као вјечност, а крај стогова мирише сијено.

Вањски дио одбрамбеног зида дјелимично покривају маховина и лишајеви

Зар је из овако оскудног краја, из земље тврдице, из трња и глога, могло да се исциједи, да се од својих уста уштеди, да се нахрани ратник и хајдук, силедија и краљевска господа. Шума пушта, ливаде празне, тишина по висијама, нигдје људи. Зидине зјапе. Ко су били ти људи којима је пошло за руком да на овако стрмој стијени сложе, истешу зидове овог штита. Али гдје велика звона звоне, ту се мајушна не могу чути. Чему да се дивимо: градитељима који су стварали јаке утврде, моћне бедеме, исклесали брда камена и све то сложили - или сељацима кулучарима ове земље Павловића који су, као мрави, на својим плећима преносили и љети и зими брда камења; или да се дивимо ратницима који су мачем или копљем бранили земљу од грабљивих племена. Овдје више звона не звоне, коњи не ржу, не чује се звекет мачева и ломљава копаља. Нити кога видимо, нити шта чујемо, ником на путу не сметамо. Гуштер претрча преко гомиле рушевина и шмугну тамо гдје је био кнежев лежај. Трагови живота су сасвим ишчезли.

Павловац утонуо у море лиснате шуме. Ово није шума господара дворца, ово је младо растиње. Оно је само свједок како се зидине растачу и круне. Оне нису сјечене ратничким сјекирама ни рањаване коњским копитама. Испод њих нису почивали коњаници

и оклопници. Неумитно вријеме их је све заборавило, уништило њихове трагове, створило над њима своју патину. Ово није мјесто љубави и романтике, забаве и пјесме. Овдје се живјело да се умре, а умирало да би се живјело.

Човјек далеких времена, изгледа, није могао да створи краљевство које не би имало бедеме, оружје за убијање, гдје би све било намијењено раду и стваралаштву. Кад су дошли други људи и овладали овим простором, изгубио је сврху да се у њему живи и да се из њега брани, војнички је напуштен и остао без људи и живота, препуштен времену. Умирао је тешком смрћу. Скрхан тако, град је постао гола руина, сухи камени костур из којег само одјекује мукли ехо славе минулих вијекова. Сабље су поломљене, ланци покидани, а деспотски трон обгрљен пузавицом, том пратиљом свих старина. Овдје је некада пламтјело огњиште, а сада травуљина. Зидови се расукују и на њима коров ђика. Ни дивљач више овдје не залази одакле су побјегли људи, нема мјеста ни за звијери.

Дио одбрамбеног зида, чија је висина данас око пет до десет метара

Све је жртва времена, под слојевима хумуса. Природа се враћа одакле је човјек протјерао, нарастају утврде и ровови, војничке касарне и деспотске одаје. Мора да је овдје радило на хиљаде

људи, ондашњим средствима и помагалима, вукли камен, клесали, усправљали и слагали да направе град који ће одбранити земљу од војничких и освајачких поплава. Павловац је грађен са жељом да надвиси, да засјени и уплаши, да надмаши вријеме. Њиме се пред Босном и пред свијетом потврђивала земља Павловића. Колико напрегнутих мишица, колико снаге и труда, колико умијећа и мајсторлука је уграђено у овај град. Јединка није представљала ништа, уграђивала је себе у камени симбол моћи једне епохе. Павловац подстиче онога ко га посјети да покуша замислити како је изгледао живот у времену његове моћи. Али он и нехотице наводи на закључак да и грандиозна дјела људског стваралаштва подлијежу пролазности и забораву.

Грб за разликовање витезова

Грб је, као што је добро познато, симболичан знак државе, града, организације, племићке породице. Сви они носе ликовну представу. Њихов почетак се рачуна од 12. вијека, а све до данашњих дана они се појављују у несмањеном броју. Тачније, могло би се рећи да их је све више, јер поједине компаније, предузећа, па чак о мање радње настоје да су препознатљиве пред свијетом. Јавили су се у вријеме кад је на ратницима био метални оклоп и све на њима затворено изузев прореза за очи, а од осталог тијела прсти на руци. Ако витез нема грб (ознаку), неки знак, могло се у борбеном кркљанцу насрнути на свога друга, саборца. Да се то не би десило, неко је измислио ту биљегу. Најприје је био насликан на штиту ратника, а потом се пренио на шлем, капу, одјећу, оружје, опрему, заставу, на кућу, касарну, канцеларију.

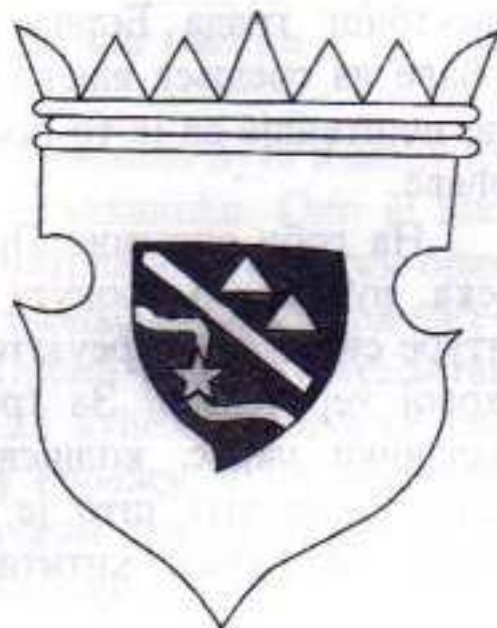
Павловићи, као владајућа породица источне Босне, имали су свој грб. Између грба и печата је мала разлика. Они су отиснути на 49 докумената и сви су сачувани у Дубровачком архиву. Ти отисци се виде на повељама, писмима, признаницама. Представа грба састоји се од високе куле са широким круништем и пет грудобрана на ободу. Са једне и са друге стране налазе се по двије ниже куле, такође са круништем и грудобранима. На средњој кули су улазна врата, која се у горњем дијелу завршавају у виду готичког лука. Око куле, у кружници је уписана легенда. Најстарији грб је писан

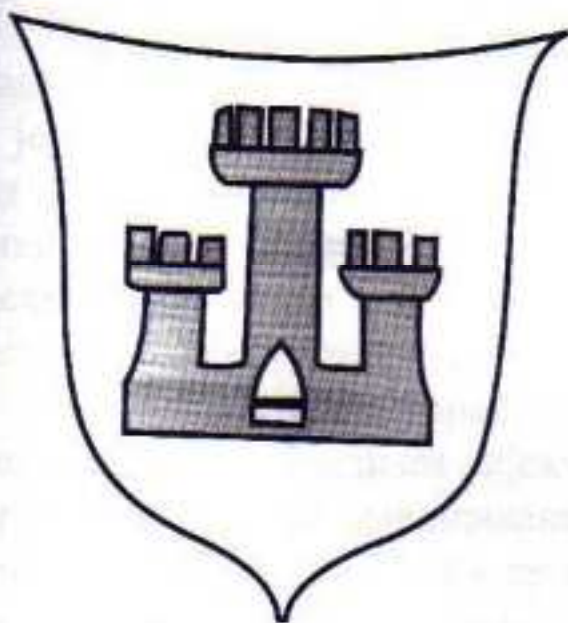
латинским језиком и латиницом, а сви остали, каснији, писани су средњовјековном српском ћирилицом. Дилема је да ли је у кружници "Павловић" или "Павловик", јер је грб на том мјесту делимично оштећен и није могуће то поуздано утврдити.

Печат земље Павловића

Грб општине Прача 2006. год.

Грб продице Павловића

Грб општине Пале 2006. год.

Основно је да грб или печат буду оригинални, непоновљиви, да се не могу наћи исти, барем не у детаљима. Он у таквом облику није јединствен, већ поновљив. Зато они који одлучују о томе избору морају бити добро обавијештени, да не преузму туђ грб односно печат. Чини нам се, барем на први поглед, да се о томе

није водило много рачуна. Грб општине Пале само је у ситним детаљима другачији од грба Павловића. Ту је некакав стилизовани крст, и то не православно, и натпис "Пале". Да тај грб припада општини Рогатица, на чијој се територији данас налазе рушевине пријестоног града Борча, па да и "прогутамо" такво нешто. Тврђаве из средњег вијека на тлу Пала немају овај облик, па је било поштеније да је то преузето, ако већ треба да буду овдашње тврђаве.

На грбу општине Прача унутар контура грба утиснути су ријека, пут и два трокута (вјероватно три мјесне заједнице), а контуре су дијелом преузете од града Павловац, који се налази на њиховој територији. За грб општине Пале више би одговарао хералдички украс: колијевка, стабло бора, јеле, смрче, цера, храста., било шта што је одраз ове средине, него ово што је преузето. Не ваља се китити туђим перјем.

НАСЕЉА, НАВИКЕ, ПРАЗНОВЈЕРИЦЕ

Чељадинићи породично насеље

Са десне стране ријеке Праче, а на пола пута између Реновице и Праче, смјештено је насеље Чељадинићи. Оно је високо горе, на око 750 метара над морем, а затрпано је бројним брдима: Градином, Вучјим брдима, Вишњом. Насеље чине четири засеока: Чељадинићи, Кути, Луње и Нахије. Према попису житељства из 1895. године, Чељадинићи су имали 23 куће. Дејтонским споразумом ово насеље је припало Кантону Горажде и БХ Федерацији. Данас је претежно насељено бошњачким живљем. Пописом из 1953. године, имало је 34 домаћинства у којима је живјело 165 становника. Занимљиво да се број људи повећао након тридесетак година, тако је 1981. године имало 43 домаћинства и у њима 161 житеља.

Истражујући назив (топоним) овог насеља, дошли смо до занимљивог историјског извора. На двору Радослава Павловића, који је столовао у граду Борчу (данас дворцац у рушевном стању изнад корита ријеке Праче), службовао је десет година Остоја Чељадинић. Он је имао звање логотете (титула којом је у средњевјековној Византији и на српским дворевима називан високи дворски чиновник, канцелар, владарев секретар).

Под логотетовом управом налазило се више дијака (писара). Канцеларима су у средњем вијеку повјераване и мање дипломатске мисије, које су они извршавали или самостално или у пратњи других личности. Павловићи су осим домаће канцеларије имали и латинског логотета за послове са иностранством. Данас се таква личност назива министар за вањске послове. На овој дужности Остоја је био од 1423. до 1442. године. Без сумње да је ово насеље на десној страни ријеке Праче по овом високом чиновнику и добило име и да је било у његовом посједу.

У овом времену Остоје Чељадинића, док је боравио на двору Павловића, произвођен је барут. Чак су га извозили у сусједне земље, нарочито у Дубровник. Постоје неке назнаке да су у ово

вријеме производили и топове (податак који се сусреће у дјелу "Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и сусједним земљама" од Динића). Рецимо још и да су се из овог пријестоног града зракасто разилазили путеви према Сребреници, Дубровнику, Олову и другим великим рударским и трговачким центрима предтурског периода. Није ни чудо што је то вријеме било златно доба за насеље Прачу, која се налазила у непосредној близини.

(Текст преузет из публикације "Између Јахорине и Романије 2").

Мастило - старосједилачка породица Праче

Истакнута стијена изнад Праче носи назив Мастилова стијена. То је дало подстицај да истражимо одакле овај хороним у овој долини. Мастила нема под тим презименом у литератури Херцеговине и Црне Горе. Међутим, ова породица се тамо у селу Гарева на рубу Гатачког поља (Гацко) називала Зимоњић. Аустроугарске власти, када су вршиле попис становништва у 19. вијеку, чешће су то чиниле према неком надимку. Један од Зимоњића носио је такав надимак и они су га уписали као Мастило. Ове власти су настојеле да буде што мање оних који имају презиме на -ић или -вић. Зато су у Херцеговини из овог раздобља бројна презимена која збуњују, као да нису српска.

Прапредак се насељава на узвишење које се назива тројако: Цафербегова, Влашка и Мастилова стијена. Двојица су браће Мастила: Тодор живи на овој стијени, а Марко у Шајиновићима. Марко се преселио са својом породицом у Прачу. Отац им Мирко, а мајка Савка, рођена Каблар, живјели су на Мастиловој стијени. Као и Зимоњићи, они су наставили да славе Лазареву суботу.

Марко Мастило

Марко је један од познатих мјештана Праче. О њему смо писали у књизи "Необјашњиви Д. Јевђевић". Нове информације су нам дале повода да се мало више задржимо на овој личности. У младости је радио као шумарски радник код Фелтринелија на рижи Сјетлине, послѣ Првог свјетског рата. Након одслужења војске запослио се као биљежник у општини Прача, гдје га је затекао Други свјетски рат. Чим је дошла усташка власт, Марко је, као Србин, постао сумњив, па је два пута хапшен. Први пут га је од сигурне смрти спасио бискуп Шарић, а други пут један муслиман. Маца Тутековић, учитељица, послѣ рата је предала Марку нека партизанска ратна документа, а он их је доставио Архиву у Сарајеву. Марко је, колико год је могао, помагао становништво долине Праче. Сматра се да његовом заслугом Прачани нису дошљели у усташки логор у Крушчици код Витеза у љето 1941. године.

Марко се послѣ Другог свјетског рата запослио у Министарству шума, а потом у Извршном вијећу БиХ. Био је шеф Архива и шеф опште службе. Занимљиво је да је предосјетио када ће умријети и погријешо само два дана. Наиме, рођен је 25. јануара 1902. године, а умро 22. јануара 1986. године. Сахрањен је у прачанском православном гробљу.

Према исказу његове кћерке Савете Мاستило, датом 5. 7. 2006. године, Марко је у току Другог свјетског рата са породицом прешао да живи у Сарајеву.

Прва Прачанка професор универзитета

О професору др Наталији - Нати Мاستило писали смо у студији "Пале и Паљани", али не довољно. Ова изузетна личност прачанске долине рођена је овдје 1930. године и завршила основно образовање. Учитељску школу завршава у Сарајеву. Враћа се родној Прачи, гдје у школи коју је претходно похађала ради као учитељица. Не слуги ништа што би могло пореметити њену наставу са малишанима, кад на вратима учионице кожне кабанице мрка погледа, са оружјем, па окове на руке. Мирно, као да се ништа не дешава, између два "ђевера", окреће се својим мајушним невиним збуњеним ученицима и каже им: "Дјецо. Запамтите, сунце излази на истоку." Кад су се уплакана дјеца вратила родитељским домо-

вима, неко је прокоментарисао: "Наша Ната је неки тешки преступник." Била је то вијест која је долином прошла попут муње.

Ова "тешка криминалка", без суда и суђења, без икакве кривице, па на робијање. Најприје у Ђемалушу - та је улица касније названа Шалома Албахарија, која повезује Титову (данас Мула Мустафе Башескије) и ЈНА, сада улица Зелених беретки у Сарајеву. Одатле, па ову "окорјелу криминалку" за Пожаревац, у женски затвор. У Србији је остала пола године, а како је била тек дјевојчурак, без икакве кривице, то су је демократске власти ослободиле и све младе упутиле кућама.

Проф. др Наталија Мاستило

Вратила се Ната, али више никад у своју Прачу, већ у Сарајево, гдје је била "под наљепницом" политичког противника, али се у том замршеном плетиву добро сналазила. Власти су је држале цијелог живота на тихој ватри. Тек изашла из пеленица, а хоће да руши најдемократскију власт на планети, каква дрскост. Кратко вријеме је радила у Министарству просвјете, али се предомислила и уписује се као редован студент на Природноматематички факултет у Сарајеву. Мијења статус са редовног на ванредно студирање. За то вријеме је одржавала наставу у Школи ученика у привреди, па у основној школи, а потом у Првој гимназији.

Након што је дипломирала, била је једно вријеме предавач, а одбраном докторске тезе стиче право да се укључи међу наставнике. Њено напредовање је стално "под ручном кочницом", успореније од других мање способних, али подобних. У пркос властима, ипак је ишла према врху - од доцента, ванредног, до редовног професора 1985. године. Рат 1992-1996. године затекао ју је у Сарајеву, у свом стану у центру града. Тог кобног 20. октобра 1992. године граната која је пала на бочни зид сусједне зграде рас-

прскала се лепезасто на све стране. Кроз прозор је улетио снап тих гелера и Наталију и њену сусједу Милку Попадић тешко ранио. Обје су пребачене на клинику и оперисане, али је Ната након два и по часа умрла, а Милка у страшним мукама нешто касније. Сахрањена је на гробљу Лав, гдје и данас почива.

Знањем, радом, самодисциплином, уредношћу, била је јача од моћи власти. У списку научних и стручних радова има 39 наслова, од којих су неки: "Рјечник термилошких вишеструкости", "Прача", "Настава географије у БиХ у доба аустроугарске окупације", "Методe научног истраживања у дидактици и методици географије". Спадају у сам врх наше литературе. На бројним конгресима и стручним симпозијумима Ната је доминирала међу својим колегама. Рецензирала је десетак уџбеника, приручника. Објавила је на десетине чланака у научно-популарним и стручним часописима. У свим тим пословима је била темељна, неподмитљива, студиозна, одређена, прецизна, објективна. Њени судови су били врхунски. Као да је пјесник Натин живот имао у мислима: "Све препоне на пут бјеху, к циљу доспје великоме".

Ната не само што је прва жена Праче која је досегла да буде професор универзитета већ је и у научном раду и стваралаштву достигла врхунац.

Лов ракова - уносан посао

Многима су познате ове водене животиње (у свијету их има око 500 врста), чије је тијело жуте, зелене, црвене или тамносмеђе боје. Живе у слаткој и морској води. Имају главу спојену са трупом, а на глави оштру њушку. Очи су им смјештене на покретним дршкама. Ракови су обично дугачки око десет сантиметара. Размножавају се три-четири пута годишње: могу имати стотињак младих. На предњем пару ногу имају велика клијешта. То су водени зглавкари или љускари, дишу шкргама или кроз кожу. У устима имају три пара вилица. Тијело им је покривено оклопом, који мијењају више пута у току раста. Живе само у чистим водама.

У Прачи их је некад било у изобиљу. Тамносмеђе су боје. Брзо пливају, веслају репом, понекад иду натрашке. Ловљени су помоћу специјалних мрежа, које су израђивали сами мјештани тако каже наш саговорник Драган Срдановић. Те мреже се састоје

од два метална обруча пречника око пола метра, на којима је разапета мрежа. На ту мрежу се стави комадић меса, најчешће цигерице. Они се крију испод каквих стијена и када осјете мирис меса (имају веома развијен орган њуха), допливају до тих комадића и госте се.

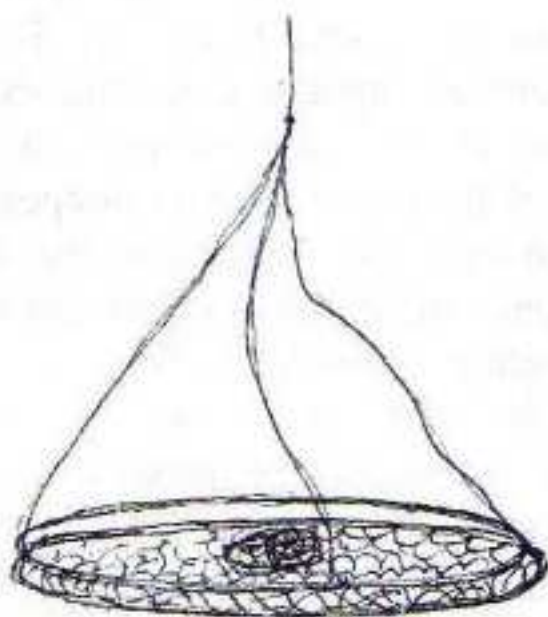

Водени рак

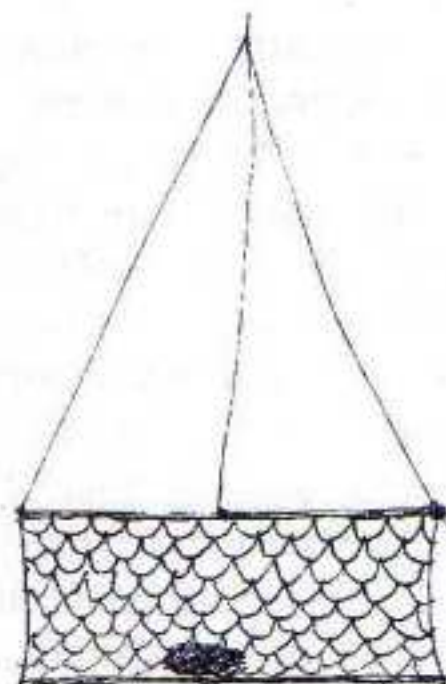

Клијешта којима хвата жртву

На мрежу их дође просјечно пет-шест и када се помоћу канапе мрежа подигне из воде, они су уловљени. Спремају се у прилагођене вреће, тако живи. Кад се напобирчи издашна количина, товар се носи на жељезничку станицу у Реновицу, гдје је био специјални вагон за транспорт ових животиња. Задруга за откуп, која врши исплату, извага товар, а кад се сакупи довољна количина, вагон се прикопча на композицију и правац Загреб. Тамо је то права посластица, како ријечни, тако и морски, које они називају јастогом. Рак и јастог када се скухају поцрвене, без обзира какве су боје били.

*Спуштена мрежа у води
Цртежи Д. Срдановић*

Дигнута мрежа из воде

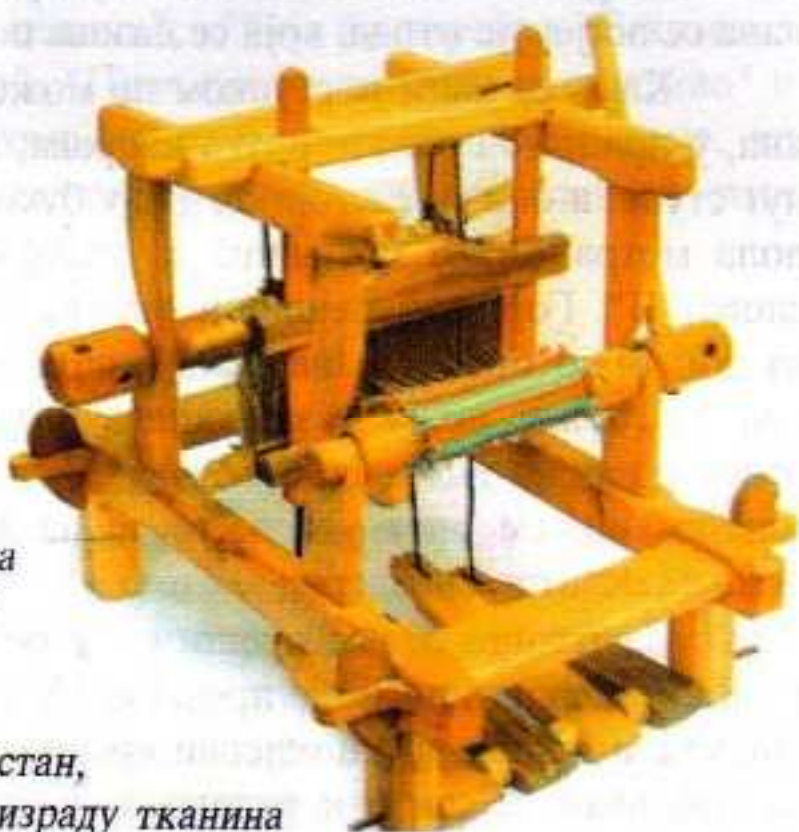
Данас је све напуштено. Ријека је дијелом загађена, нико их не откупљује, а они који су се тиме бавили, или су се раселили или више нису међу живима. Тако је замрло једно занимање које је пружала овдашња природа, било каква-таква добит, тако истиче Драган Срдановић (29. марта 2006).

Трла баба лан...

Лан је једногодишња биљка из чије се стабљике добива влакно, а из сјемена уље. Сматра се једном од најстаријих култивисаних биљака из које се добијало предиво. Због своје драгоцјености и разноврсне употребе, готово да га је свако домаћинство гајило. Данас је скоро немогуће видјети башту засађену ланом. Од свега су остали топоними и хидроними. Један од њих је јужно од Реновице, поток ћетениште, који се са десне стране улива у Прачу.

Четири типа
резбарених
преслица
(лијево)
Разбој или стан,
направа за израду тканина
(десно)

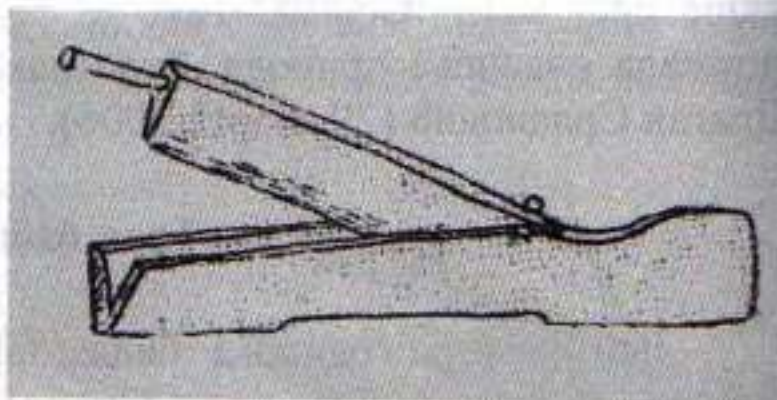

Ова биљка се сијала у јесен, као озима, а као јара у прољеће. Тај се лан сматрао бољим и квалитетнијим. У току раста мора се бар два пута плијевити. Стабљике се чупају, не жању. Онај домаћин који има веће површине, сазивао је мобу. Када се почупа, стоји неколико дана на њиви, а да би био бијел, стабљике се потопе у

текућу воду и држе се по десетак дана. Након тога се растури по ливади да би се осушио, а потом се веже у снопиће или дењице.

За скидање сјемена служе гребене које се окрену зупцима нагоре и снопићима се млати по њима и вуче према себи како би плод отпао. Влакно из стабљике извлачи се помоћу ступе. Ова направа израђена је од двије букове цјепанице.

Трлица за лан

Када се ступа стави на земљу, на доњу цјепаницу се метне снопић. Работница стане на ступу, тако да јој осовиница стоји између стопала. Гибајући се преношењем тежине час на дебљу, час на тању страну, горња цјепаница се ставља у покрет издизањем и наглим спуштањем. Тако снажним ударцем по снопићу из стабљика лана се истјерује отпад, који се назива поздер.

Како се овим поступком не може одстранити отпад од влакна, у припомоћ долази друга направа, која се назива трлица. Попут ступе, и она се састоји од двију бикових цјепаница, дужине око пола метра. Доња цјепаница је издубљена у облику латиничног слова "В". Горња цјепаница је такође у облику тањег слова "В" и са доњом је опет везана осовиницом око које се окреће. "Оштрица" горњег ножа је заштићена металним дијелом да се не би брзо трошила. Работница ставља снопић на жлијеп и горњим помичним ножем опет удара, те се на тај начин ослобађа и последњих остатака поздера.

Са трлице се рад преноси на гребене, на којима се извлачи влакно. Завршни посао је предење. Од овог предива праве се гаће, кошуље и бројни други одјевни предмети. На овај начин се ради и са конопљом и сви ови радови су везани за жену. Мушкарци се нису мијешали у овај рад.

Слично овоме, раније је сијан броћ, који је служио за бојадисање. Успијевао је у црвеној и жутој боји, а начин обраде је сличан лану. Стабљике су преко зиме остајале на тавану, а у прољеће је обрађиван, дробљен у ступу и тек тада се боје тканине, у лијепој природној боји.

Можда савременом урбаном читаоцу ове ситне приче о неким минулим временима дјелују досадно, без смисла и окренуте наглавачке. У таквом размишљању ми ћемо се разићи. Ако желимо да се боље упознамо са животом људи минулих времена, неопходно је то чинити и овим путем. Један гоблен или мозаик састоји се од неколико хиљада убода и кончића, односно каменчића. Када их гледате на зиду, они вам дочаравају лијеп пејзаж. Исто је и са сликом наше долине која је у наслову. О времену кад се производила преобука од грубе козје длаке кострети, народ је рекао кратко и сажето (попут Лаконаца): "Мајстор је коза што од шуме прави кошуље". Данашњи читалац ће свему томе дати оцјену: "Трла баба лан да јој прође дан". При овом, заборавља да су миленијуми прошли у овом "мајсторском раду".

Савременици радије читају оно што је сада и данас: "Разумије се ко сврака у мобилни", "Нисмо ми сестрићи Паје патка", "Није жвака за сељака", "Тај би продао Ескимима фрижидер", "Касно паљење", "Пуче лопта, растури се друштво" и све у том облику. Ми о томе нећемо, то препуштамо вама, ви млади људи. Наше су теме из времена "шест браће голаћа, а само два пара гаћа".

Матори курјак - пасја спрдачина

Са старошћу се губе некадашња моћ, углед, утицај отуда ова пословица у наслову. На рачун курјака (вука) у овдашњем народу су бројне пословице. Ми смо чули само неке, али је више оних које нисмо. "Тјерао лисицу, па истјерао курјака"; "На курјака вика, а лисице месо једу"; "Мртвом се курјаку реп мјери"; "Ми о курјаку, а курјак на врата"; "Кад се пашче одметне у курјаке, не пуштај га више у овце"; "Ко се овцом учини, курјаци га изједу"; "Курјак кожом плаћа"... Све су ове изреке јасне, као све што од народа потиче, да им наше објашњење није потребно. Оне су дате у пренесеном, алегоричном значењу.

Толико су намножене да се овдашњи људи бране у облику бајалица: да се у петак ништа не даје из куће (нарочито бијели смок), да би се сачувала стока од насртаја курјака. Готово не прође

година да курјак не уграби какво бравче, без обзира на опрезност. Зна да уђе у тор и закоље половину стада. О њима се мало, мало, па причају веома узбудљиве приче. Једну од њих чули смо од Тајиба Каљанца из Каљана, учитеља у пензији, а односи се на његовог оца Адила Каљанца.

Десило се то близу Табаковог гумна, заравни гдје се ријека Чемерница са десне стране улива у Прачу. Била је зима и нападао повисок снијег. Мркла ноћ, нигдје куће нити пса нити људског гласа. Адил се по таквом невремену упутио да обиђе као чувар пруге своју дионицу од Реновице до Бања Стијене. Упалио ручни фењер и греже колосијеком. Кад изненада, два курјака. И они газе дубоки снијег и јуришају према Адилу. Од свег оружја, има само упаљен фењер. Он му служи да се брани од гладних звјерова. Да трчи не може од висока снијега, а ова је дивљач много бржа од њега. Одмиче, али фењером успијева да га не савладају.

Лишћарска шума испод Хојданове стијене

У том бунилу чује се локомотива којом управља Бранко Чолић. Адил окреће црвени дио фењера као знак да треба да заустави локомотиву. Чолић је примијетио знак, прикочио машину. Адил је успио да се ухвати за рукохват и једну ногу убаци на

степеницу, а друга је заостала у зраку. Један од курјака је искористио тај трен и хвата га чељустима за ногу. Чолић је био присебан и у том моменту нагло пустио из машине водену пару, прикључио сирену и звијер је у том моменту пустила ногу. Адил је успио да је отме и убаци у возило. Срећна околност Адил је остао неповријеђен захваљујући наиласку Бранка Чолића са машином.

Каљани

У прошлости се удруживало по неколико села - дизали су хајке на вукове, међеде, јазавце и дивље свиње. Под вођством ловаца, у хајке су одлазили сви одрасли мушкарци. Ко убије вука или међеда, сматрало се срећом. Убица вука огрне на себе кожу звијери и иде од куће до куће; дарују га вуном, јер стока највише страда од њега. Кад дође пред чију кућу, пјева: "О, домаћине, роде мој! Ево вука пред дом твој. Подај вуку вунице да не коље јагњице". На овај начин је наплаћиван труд ловца, који се кући враћао с кожом пуном вуне.

Овим бајалицама додајмо још неке. На Андријевдан, чобани су некад празновали да ништа не раде због вукова. Ако жене работају уочи Божића, а вук се задеси у селу, остаће цијеле године. Такође, на дан св. Антонија, чобани посте због вукова. Да се не би множили вуци, није се смјела избацивати луч на буњиште у току

јануара. Ако је гост у кући, не треба мести собу непосредно пред и послије његовог одласка да га у путу не нападну вуци. Пас је имао брзину, а вук способност да све нањуши, па га је пас преварио, те су замијенили те особине.

Кад људи иду куда гдје има вукова, отпашу појас да се вуче за њима да вук мисли да је замка. Кад се вучица окоти близу села, неће ништа однијети да јој ко не би дирао вучиће. Кад нападне чељаде, вук репом удара по снијегу и тим снијегом заспе човјеку очи, па га лакше савлада.

Долина потока Драгосин

Изван села виђа се један матори курјак који је изгубио зубе и избачен је из чопора. У вучјем друштву владају строги закони. Зна се ко је вођа, ко у лову дави, а ко први једе. Када вук остари, чопор га напушта - то је по вучјим прописима. Не знамо ко је од кога овај ред ствари преузео - вуци од човјека или човјек од њих. Углавном су исти.

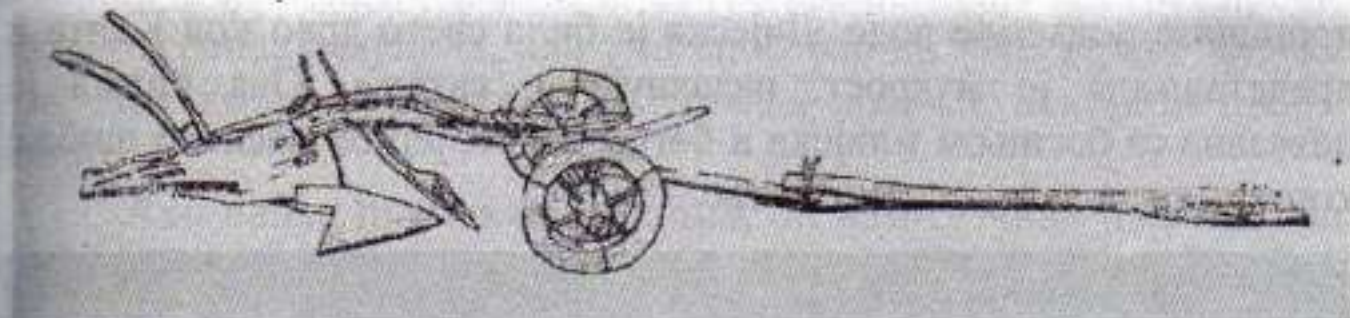
У првим љетним мјесецима вучица изводи младе из јазбине. Они иду за њом, она их подучава лову и опстанку. Сваког дана потребно је све више меса. До њега се долази само отимачином. "Очигледну наставу" изводи вучица-мајка. Она својим мајушнима

показује гдје су резервне јазбине у случају опасности, било од људи или јачих животиња. Вучићи расту, тегле чељусти. Ако им ловци открију брлог, па их случајно задесе без вучице, зазидају их каменом; чим се вучица врати, по мирису утврђује да је то урадио човјек. Руши зид и премјешта заробљене у другу, резервну јазбину.

Чудне моћи неких биљака

У нарочитом поштовању код овдашњих људи су тисовина, орах и липа. Осим ових су цијењене биљке: љесковина, трешња и оскоруша. "Јасика је проклета и није ни за шта". Она се није уклонила кад је Богомајка тражила сина - трептала је зато, то и сада чини. Храст је благословен и зато је најтврђи. Трешњево дрво се не смије ложити да не би ударио гром.

Рало са гвозденом ралицом

Када смо крајем марта мјесеца пролазили овим простором, прво што је било напупило био је дријен. Овдје смо чули причу о овој биљки. Наишао међед и легао под дријен с намјером да сачека док плод сазри. Кад су плодови сазрели, међед их поједе и пође даље, али не нађе другог воћа, јер је њихова берба прошла. Љут од ове преваре, сатрије дријен - зато ово дрвеће не може да израсте као остала стабла.

Бијели лук, према вјеровању, посједује велику моћ заштите и стога су многи носили уза се покоји чешњак да им ништа не би нашкодило. Под глог се добро сколонити у вријеме невремена јер у њега неће гром. Због тога што је проклета, врба је трула унутра. Ову биљку је устријелио св. Сисоје кад је тјерао ђавола (сотону), зато она не даје плода. Овом приликом је благословио маслину. Грехота је посјећи храст, дивљу крушку, трешњу и оскорушу. Онај који је сијече, биће осакаћен.

Вјерује се да тисовина има моћ заштите човјека, зато се од ње израђују амајлије, разни предмети (бројанице), крстови који се носе око врата. Добро је имати кашику од овог стабла, муштиклу. Канапом се завеже парче тисовине волу око рога или се заврти у њега. Када крава не може да застеони под воловима, потребно је парче тисовине завртјети у рог, па је придржати под волем.

Када дивљи кестен сазри и испада из своје љуске, покупи неколико плодова и стави у џеп. Носи то цијеле године и нећеш боловати од реуме.

Лијеска са љешницима представља, као и остали коштуњави плодови, симбол скривене мудрости, код разних народа повезана са Богињом мајком. Љешници такође представљају мир и љубав. Још и данас постоји вјеровање да љесков прут има магијске моћи. Тамо гдје има змија, можеш слободно залазити, али са љесковим прutom, а помоћу њега рашљари (они који посједују биоенергију) проналазе подземне воде. Лијеска је била свето дрво код Келта и представљала је мудрост, надахнуће и гатање. Ова биљка је повезана са богињом млијека и богом ватре, јер се љесково шибље користило за вађење свете ватре.

Прача

Ко посади орахово стабло, када оно одрасте и добије у појасу дебљину особе која га је узгојила, тај ће тада умријети. Због овог вјеровања, у неким селима са ових простора нема ове биљке, иако би могла успијевати. Настрадаће онај који заспи под стаблом ораха.

За разлику од ораха, према народном вјеровању, липа има другачија својства. Зато се ово стабло сади поред џамија, на гробљима, испред кућа. Под липом је лијепо заспати у току лета. ("Чудно како не окрилати Смајо кад пола лета спава под липом".)

Споро се човјек мијења, невјероватно споро, а његове старе мане јављају се у новом облику, под новом маском. Све то треба поново разоткрити и демаскирати. У овом сукобу и беспошtedном обрачуну између старог и новог не знамо ко је побједник. Старо се маскира у ново рухо, навлачи злаћано јагђеће руно. Лете око нас вампири и вјештице, извлачи се из гробља историје крезуба прошлост, отрцана, смијешна, али још способна да пије здраву људску крв. Никако да се прекине та пупчана врпца с покојном прошлошћу.

Ако палац примакнемо очима, он нам се чини највећим на свијету. Одмакнемо ли га, одвојимо ли се од личних заблуда, оптичка варка нестаје. Ствари и појаве, сагледавамо ли поузданије, укажу нам се прави путеви. Занимљиво је, будете ли вјеровали у чуда, нека ће се заиста обистинити у вашем животу. То је према оном принципу вјероватноће.

Товар дрва за школовање дјетета у мектебу

Више је назива - мектеп, мејтеф, мехтеф, мектеби-иптида-ија, али се сви свде на то да су вјерске муслиманске основне школе. Таквих школа било је у Горњим Палама, Прачи код Дјевојачке џамије (Стара чаршија). Оне су једно вријеме биле занемарене. У овим школама посебно су учена мушка, а посебно женска дјеца. Наставу је изводио хоџа.

Кад је дијете први пут одлазило у школу, боље се обуче, да је све чисто и уредно, и отац га води. Хоџи се носила глава шећера или чевре. У прошлости је лоптасти облик називан глава шећера. Бијели танки пешкир називао се чевра, чеврма и чевре. Хоџи се

слао и новац или дуван. У току школске године хоџи се слао товар-
два дрва или одговарајућа сума новца.

Савремени мост преко ријеке у клисури Дервенте

У школи се учио Куран и други вјерски предмети. На крају године одређиван је неки облик јавног испита да се провјери шта је дијете научило. Пред родитељима су полазници мектеба читали из Курана по два до три ајета (реченице, пасус) или једну суру (поглавље) наглас. За то вријеме, сва дјеца клече на кољенима, устану и љубе хоџу у руку, а он их при том благосиља. При изласку из џамије, присутнима, као и дјеци, дарује се сомун.

Родитељима се послије овог свечаног испита долази на честитање. При овом се чаште шербетом или лимунадом, кафом, слатким, дуваном.

Обичај ношења неког дара учитељу у грађанским школама дуго се задржао, све до Другог свјетског рата. Послије њега, то је прешло у навику у вријеме Осмог марта - на Дан жена - да се неки поклони, цвијеће и сл. доносе учитељицама.

У овим школама дјеца су учена астрономији, математици, географији. Циљ је да сутра одрастао човјек може да се усмјерава према Меки помоћу звијезда, сналази се у вјерским календарима, утврђује часове молитве. Географија је потребна да би се знали

оријентисати према ћаби, на хаџилук. Науке имају примијењену улогу за вјерске потребе и циљеве.

На средини реновичког поља видимо ознаку која усмјерава путнике десно у правцу Горажда. У првим километрима води поред рјечице Ћетеновиште и даље, преко насеља Баре. Ми тамо не идемо, наш циљ је проћи кроз кањон Праче. Реновичко поље је најпространија равница на цијелом току ријеке Праче.

Некада је било познато по узгоју поврћа, нарочито купуса и кромпира. То је наплавна равница, а около распаднута црвеница, боје чоколаде, која даје велику плодност. Измађу два велика рата овдје су однекуда дошли Бугари, изградили долап на ријечи и избацивали воду на већу висину, те тиме плавили поље у вријеме суше. Своје производе усмјеравали су према Дубровнику. Утовар је вршен на жељезничкој станици, па правац на пијацу задње станице на Јадрану. Све је то данас прошлост - нити пруге, нити купуса, нити Бугара. Дрвени долап давно је ријека однијела. Нема оних баштована који су се у врту налазили од звијезде до звијезде. Данас су се мјештани претежно латили неког другог посла. Имања укоровили, а поред друма поставили какав склепани кућерак и ту отворили продавницу чипса и карамела.

Новоизграђена џамија у Реновици

Двије мјесне заједнице - једна осмогодишња школа

У Прачи је отворена четвороразредна основна школа 1895. године. То је била прва школа у долини Праче и она ће дуже вријеме то и остати. Тако су у њу долазила дјеца из данашњих мјесних заједнице Реновице, Праче, па и дијела Подграба. Димитрије Јевђевић, свештеник, био је у овој школи вјероучитељ.

Послије Другог свјетског рата најпрече је од свега било да се негдје смјесте ратна сирочад, којих је тада у овој долини био по-замашан број. Рјешење је нађено у згради поред данашње полицијске станице и у близини зграде Општине Прача, гдје су смјештена дјеца која су остала без једног или оба родитеља. Та зграда се данас (јули 2006) налази у рушевном стању. Након што је престала потреба да ту буде дом, препуштена је станарима.

Зграда Мјесне заједнице и Основне школе у Реновици 1978. године

Бивша касарна аустроугарске војске, у коју се последије Првог свјетског рата уселио Димитрије Јевђевић са својом породицом, спаљена је 1943. године. Послије Другог великог рата држава је преузела за своје потребе, обновила објекат и прилагодила га за потребе школе. Тако су се у тзв. Добров лагер уселили малишани

1953. године и имала је кадрове само за шесторазредну наставу. Једно вријеме је бивша ученица, као завршена учитељица, Наталија Мاستило држала наставу основцима. Зграда која је служила за основну школу између два велика рата послужила је касније за потребе амбуланте. Међутим, она није задовољавала потребе, па је напуштена и потпуно срушена. Данас се не зна ни гдје су јој темељи.

Тајиб Каљанац са ученицима 4. разреда школе у Прачи 2000. године

Школа која је смјештена на темељима Добровог лагера названа је "Душан Батинић", по имену овдашњег мјештанина и ратника Другог свјетског рата. Испред школе у дијелу цвијетњака била је постављена биста овог ратника, али је она данас уклоњена. Постепено, када су придошли нови кадрови, 1957 године прерасла је у осмогодишњу школу. Дјеца која су у подручним школама завршавала четири разреда, а припадала су мјесној заједници Реновица и Прача, настављала су даље школовање у Осмогодиш-њој школи "Д. Батинић" у Прачи. Дуже вријеме је овдје био наставник ликовног васпитања, а потом и њен директор Слободан Савић, данас начелник општине Пале. Претходно је био учитељ у школи на Добрим Водама.

Између два велика рата у прачанској школи био је Барјак-таревих, Црногорац, као учитељ. У исто то вријеме била је и Јелисавета, учитељица родом од Невесиња. Наш се саговорник не сјећа пуног имена ово двоје просветних радника.

На простору мјесних заједница после Другог свјетског рата појављују се као просвјетни радници: Хасиб Муховић, Ехлима Ехлимановић, Јакуб Џанановић, Кемал Берберовић и Иванка Берберовић, Раифа Пошковић, Ранка Самарџић, Стојан Томић. Хасиб Муховић је прешао из просвјете у привреду и завршио правни факултет. Једно вријеме је био директор "Алхоса" у Прачи. Поред школе у Прачи, радио је једно вријеме и у школи у селу Датељи.

Школа без младалачких порока

Ово саопштење је сачињено без личног контакта са руководиоцем, већ на основу Годишњег извјештаја о успјеху у школској 2004/05. години, датог на 11 куцаних страница, потписаног од директора школе Џеваде Агановић. Овакви документи имају устаљену форму и језик саопштавања, који ћемо за ову прилику прилагодити читаоцима. Школа припада Босанско-подрињском кантону Горажде, опћина Пале - Прача, а пуни назив јој је ОШ "Фадил - Фако Ћозо" Прача, и са подграпском је данас једина образовна институција у долини Праче.

Школа је деветоразредна. У првом разреду ученици се не оцјењују, а унутар ње је укупно девет одјељења: четири разредне, а четири одјељења предметне наставе. У тој школској години наставу је похађало 128 ученика, и то 73 дјевојчице и 55 дјечака. Просјечно, у једном одјељењу било је по 12 ученика. Школа у Подграбу у овој истој школској години имала је само два ученика више (130). Далеко су остала она времена када се женска дјеца нису школовала јер то нису дозвољавали родитељи, па су се звале "мушке" школе. Први пут су уписана дјеца у припремни разред, и то њих деветоро (осам дјевојчица, а само један дјечак), мада у овој школској години (2005/06) већима четворо дјеце више (13).

Настава се одвија у једној смјени и почиње у 8,30, а завршава у 14,30 часова. Њих 119 има оба родитеља, а девет ученика је без једног. Више од половине је из социјално угрожених породица. Ово је школа без неписмених родитеља! Један родитељ је са

четири разреда ОШ, 119 је са осморазредном, 33 квалификовани, а 18 висококвалификовани радници. Њих 68 родитеља је са средњом, а један са вишом школском спремом. Са високом стручном спремом нема ниједан родитељ.

Зграда Основне школе у Прачи

Сваки трећи ученик је ђак пјешак (48) по три и више километара. Њих 80 служи се обезбијеђеним аутобуским превозом. Школа посједује физкултурну дворану. Од значајнијих помагала у Извјештају се помиње музичка линија, фотокопир-апарат, графоскоп и 40 књига за лектуру. Њемачка је била донатор школског намјештаја, писаће машине (електричне), Шведска за радионице, а избјеглице у Данској и Шведској за екскурзије ученика.

Ученици су школску 2003/04. завршили са врлодобром оцјеном (средња оцјена заокружена је на четири). Њих 36 одсто је одлично, врлодобро 31, добрих 26, довољних седам одсто (бројеви су заокружени). Нико не полаже поправни испит и нико не понавља разред. образовање је успјешно окончало 100 одсто ученика. Занимљиво је да је и успјех на крају школске 2004/05. године био за незнатне нијансе готово исти, што значи да нема одступања нити осцилација у оцјењивању. Сви су прошли, нико није полагао поправни, нико не понавља разред. У појединим такмичењима на

нивоу кантона, ученици су заузели завидно мјесто: у бициклизму прво, друго и треће, треће мјесто у физици, а у слободном одијевању младих прво мјесто.

Оно што је значајније од успјеха у учењу, то је владање ученика. Само их је пет у току године усмено опоменуто од стране разредног старјешине због неких готово занемарљивих дјечјих несташлука. Са наставе се изостало 1328 часова оправдано, а само 24 часа неоправдано. Готово да не можемо да вјерујемо, јер се путује са простора од 130 квадратних километара, из бројних села повезаних само пјешачким стазама, надморске висине од 639 до 1344 метра.

Школа посједује кабинет за информатику, стадион на отвореном, салу с 500 мјеста и парним гријањем. Имају и кухињу, али се из Извјештаја не види да ли служи и за ученике. У школској години наставу је изводило укупно 13 наставника: пет разредну и осам предметну. Један наставник је са вишом, а четири са средњом стручном спремом у разредној настави. Седам наставника је стручно, а само један нестручан у предметној настави. Шест предмета је нестручно заступљено: енглески, ликовно, музичко, информатика, техничко и историја.

Основна школа "Фадил - Фако Ђозо" у Прачи (улаз у зграду)

Након завршетка школовања у Прачи, наставак је у Сарајеву, а не у кантону Горажде. Чак се мислило и на оне будуће ученике, од три до пет година, и за њих су организиране неке играонице у склопу пројекта подршке породици. Вјерском наставом у новоизграђеној џамији у Реновици обухваћено је више од 120 полазника. Нешто прибора и одјеће ученици добијају на поклон од ОШ "Исак Самоковлија" из Сарајева.

Школске екскурзије су усмјерене према Брчком и Трогиру, а трошкове сnose избјеглице из нордијских земаља, на челу са Фаруком Пашићем. У овом извјештају је занимљив податак гдје се тврди да у школи од 128 ученика нико не пуши, не пије алкохол, не користи се дрогом. Нема ничега што се може подвести под порок. Све се то одвија без стално запосленог педагога. Из овога проистиче да најуспјешније васпитавају лаици, родитељи који никад нису чули за педагогију. Школа се оријентисала према невладиним организацијама и не устручавају се да од њих затраже помоћ. У Извјештају налазимо податак да су "код ученика створене навике да саслушају другог док говори". Ох, како би та настава ваљала нашим суграђанима!

Почелица - знак за удају

Прије кидања врпце за свечано отворење макадамског пута Реновица - Месићи, обављеног 3. маја 2006. године, наступила је фолклорна група дјевојака и младића. То је Ансамбл народних игара и пјесама Центра за културу Горажде. Свих осам дјевојака биле су одјевене у народну ношњу, а на глави су носиле златне почелице. Све је одговарало њиховим годинама, чак и накит.

Наиме, древни знак који су дјевојке носиле на глави кад се крећу изван свога дома биле су почелице. То је упозорење момцима да та особа жели да се уда. Другим ријечима, тражи момка. У прошлости, ако дјевојка нема овог накита, она ће га позајмити од родбине, пријатеља, сусједа и тиме се окитити. ("Око врата много злата, / Биће моја она Фата.")

(За калпаком од злата челенка, / О њој златни' триста трепетљика / Свака ваља два дуката, / чини ми се да није удата). Код имућних дјевојака фес је био покривен дукатима или извезен

бисером. ("Сретна глава, готови дукати" / Увезла сам три дуката, / Три дуката чистог злата, / И четири сваке свиле". / Гледајући ове дјевојке, окићене и веселе, сјетисмо се готово заборављене сл-агалице: "Ето иду момци, / Њихову им мамицу, / Да ти крадну ка-пицу, / На капицу аспицу, / На аспици дукаче, / Ти ћеш бити моје маче."

Дјевојке које су имале доста дуката називане су дукатар-кама: "То је мамина дукатарка, ех каква је, кукала јој мајка, да ми ју је бар за мог рођака". Ове дјевојке имале су на себи хаљине са златним шарама, "дукатлије". Колико само емоција изазивају те народне ношње, у овом времену данашњем, покривеном којекак-вим најлонима, перлонима, у којима се губи сва женственост овог свијета.

*Играчице у народној ношњи приликом отварања пута
Реновица - Месићи*

Занимљиво да смо имали прилику да 27. маја 2006. године, овдје на Палама, видимо сличан накит. Наиме, овог дана гостовала је група московског ансамбла "Руска душа", коју је предводила примадона Људмила Николајевна. Група дјевојака и младића изводила је народне игре Русије. Свака игра је извођена са различитом

народном ношњом, а њих је било око петнаест. Поједине од тих игара и пјесама извођене су са народном ношњом и накитом почелица од злата, као и огрлица. Готово исте као оне које смо видјели у Реновици, са истим распоредом тих златника, како на челу, тако и око врата. Значи да су их народи Европе и Азије међусобно преузимали једни од других.

Свечано прекидање траке 3. маја 2006. године: Батинић. Уручи и Зец

У име живота, смрти и части

Одавно се кроз стар чула пјесма: "Три пољупца хоћу ја, нећу један нећу два..." Обичај је приликом сусрета поздрав у виду три пољупца. То исто приликом саучешћа, честитања, сусрета драге и миле особе, код српског живља не може да прође а да се три пута не цмокне. У бројним контактима и присутности било "уживо" или на средствима јавног информисања, молили смо објашњење зашто три пољупца? Зашто нису, као код осталих народа, два? Одакле та разлика?

Најчешћи одговори су да три пута Бог помаже, да је Свето тројство, да су три прста приликом крштења састављена заједно. Пошто нисмо могли да добијемо ваљан одговор, били смо присиљени да "подучимо". То је: први пољубац у име живота (или добро здравље, за живљење), други је намијењен смрти (жеља за спокојем, миром, животом у рају), а трећи пољубац је у име части (поштења, неокаљаног образа). Поједини православни Срби, бар из нашег окружења, требало би да се уздрже од овог трећег пољупца.

Сусрели смо брачни пар како весело и раздрагано носи крсни колач у славу крсне славе цркве посвећене Светим апостолима Петру и Павлу. Зауоставили смо их разговора ради, а уз то и фотографисали. Нису знали одговор колико је храм којем хитају стар. Дали смо им одговор да је из 1913. године. Упадају у још веће незнање одговором да ће убрзо промијенити име црква у манастир, када буде навршена стогодишњица постојања. Сада смо морали да преузмемо улогу вјероучитеља, да је то погрешно мишљење, није услов да се напуни један вијек да би црква добила назив манастира, већ је услов да има конак поред себе. Данас има тек саграђених цркава, као што је на Бјеласици у Црној Гори, а води се под именом манастир јер има објекте за живљење бескућника и изнемоглих лица. Сарајевска црква на Башчаршији стара је неколико вијекова, али се назива Стара црква, а не манастир.

Наше је запажање да се бројни вјерници, богомољци, када их упитате "абецеду обиљежја вјере", исказују као незналице. Тако не умију описати и наћи разлику између православног и католичког крста и Христовог распећа. Исказују невјерицу да је православни крст са четири крстића на крају, а да је Исусово распеће са два метална клина на ногама, један поред другог. Код католика је крст без крстића, а код распећа су прекрштене ноге са једним клином. Положај главе овога мученика на крсту је код једних на десну страну, а код других је нагнута напријед. Нико од наших саговорника не уочава ове разлике, што оставља утисак мале моћи запажања.

Претежно свака православна породица има свога заштитника или крсну славу, која се прославља једном годишње. Бројне слављенике смо питали зашто славе тога свеца, а не неког другог? Сви дају погрешан одговор. Опет невјерица када им се да одговор

да је тога дана њихов далеки предак примио хришћанство, да се на дан тога светитеља први пут прекрстио.

Све нас ово подсјети на разговор са једним чуваром у једном од бројних музеја и галерија Париза. Готово 33 године непрестано чува слике на зиду, међу којима је најпознатија она на којој Исус избацује трговце из храма, чији је творац Ел Греко, шпански сликар. Наш земљак из велике Југе упитан шта представља та слика на зиду, није знао да каже ни једне ријечи. Сваког дана поред њега су текле ријеке радозналих туриста са свих страна свијета, предвођене кустосом. Бројне деценије су пролазиле, али га поступак зачетника хришћанства није ни дотакао. Из тога можемо закључити: вријеме није то које учи људе, већ нешто друго - знатижеља.

Ко о чему, баба о вретену

Ех, младићи, "Ко о чему, баба о вретену", народна је узречица кад се понавља нешто што нам је стално на памети. Знамо поуздано да је у нека минута времена свако дијете знало шта је вретено, а данас (без увреде), то не знају ни одрасли. Зато смо се упустили у ову причу.

А вретено је једна танка, лако и лијепо обрађена врбова грана, зашиљена на обје стране. Који сантиметар при дну израђен је дебљи прстен, чија је

Копче на народној ношњи

улога да пређа при врћењу не спадне и не замрси се. Помоћу њега работница преде вуну са преслице и на њега намотава пређу. Шиљаста дио служи да се лакше врти и држи међу прстима.

Ова направа је послужила да "говори и о људима": "Видиш ли ти каква је Неђо момчина!; Ко би рекао да је био ка' вретено". Нека се добије утисак да се ради, па ма какав успјех био: "Оли танко, ол' дебело, теке да је на вретено; Она сјела на сточицу, зађенула за појасом преслицу" и "звркали" својим вретенцетом на

преслицу. Ако преља добро направи пређу, онда јој захваљују: "Прела свилу на златном вретену". Пјесници би рекли овако: "Врти се вретено снова и намотава танку и бесконачну нит времена, година успомена".

Дружица је "другарица" вретена, само мало дужа. Вретеном работница вуну преде, а дружицом пређу препреда, као и кучину. Вретеном се преду тање, а дружицом дебље жице. Вретено се држи и врти у једној руци, а дружица у објема рукама, у крилу или неком чанку. Све остало је исто. "Е каква је Тарса са дружицом у руци, да ми је довести мојој кљорици." Да није било вретена, дружице, преслице, разбоја (стана), наши преци ишли би голе стражњице. Све оне љепоте што видимо једино на телевизији или каквим фестивалима фолклора, а што чини богатство и понос једног народа, створено је на таквим "машинама" и вриједним, спретним рукама наших бака, којима смо и имена заборавили.

Чекрлија за премотавање пређе, фрула, свијећњак, дрвена кашика и три дрвена трonoшца (Фото Д. Срдановић)

Кад говоримо о бабама, на ум нам пада и једно запажање овдашње старице која нас је сјетовала да се чувамо прољећа. Ми-слимо - то она говори онако, да нешто каже, да нас уплаши нај-

љепшим годишњим добом. Нехајно је питамо зашто? "Свој живот сам проживјела у 20. вијеку", одговара баба. "Запамтила сам бројне буне, ратове, велика људска колебања. Колико ме памет држи, сви су они почињали у то ваше најљепше годишње доба. Све се тада пробуди, природа, а богме и зла ћуд код свијета. Почиње неко комешање. Моје сјећање сеже до балканских ратова, који су почели у најљепшем мјесецу године, мају. Оба велика рата вежу се за прољеће. Тјерајте, најновије ратове у Босни, бомбардовање Србије 1999. године. У доколици гледам ову кутију која се назива телевизор, што нисам имала прилике у својој младости. Чим почне развиграц, знам, нешто ће букнути, било код нас, било у свијету. Свуда се нешто таласа у ово годишње доба. Ко преживи прољеће, може бити спокојнији све до сљедећег."

"Када о томе говорите, у колико сте држава у животу живјели, бако?" "Нисам се помјерала из свог села, ни преко брда," настави бака без предаха. Ви их саберите, а ја ћу вам говорити: Аустроугарска, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Краљевина Југославија, Независна Држава Хрватска, Демократска Федеративна Југославија, Босна и Херцеговина, Република Српска. Колико их је? Осам. За мојих нешто више од осамдесет година, просјечно сваких десет година, па нова држава, а ја се не помјерам с мјеста. То исто чека и моје потомство, које не може да избјегне такву судбину на овом уклетом Балкану, како га називају." Не смијемо баку ништа више да питамо и, чини нам се, и ово смо погријешили.

Шест генерација Срдановића

Када смо ауто-путем кренули од Праче и стигли до Реновице, до села Каљани, застали смо ради малог предаха, преко пута ријеке Праче, њене десне обале, гдје су њени највећи меандри. Ту ријека, када јој дође снага, мијења корито, час лијево, час десно. Испод узвишења Михаљ (911 метара) смјештено је село Турковићи, а ближе ријечи је његов заселак Јелах.

Из обзира према ријечи, куће су некада биле у једном низу, испод самог подножја Михаља. Било их је десетак домаћинстава: Срдановића, Соколовића, Павловића и Новаковића. Куће су 1992. године попаљене, а становници се бестрагали. Данас се виде само

патрљци некадашњих богатих домаћина. Од Јелаха је водио мост преко ријеке Праче, који се састојао из два дијела. Један рукавац ријеке био је одвојен од матице, па је преко њега изграђен мањи, а преко матице већи мост. Он је повезивао ово насеље са путем, жељезницом, насељем Реновицом и даље.... у свијет.

Дио насеља Реновице 2006. године

Средином 19. вијека долази младић наочит, окретан, брз, не-наметљив - звани Мићо. Не зна се баш да ли се презивао Ср-дановић, а ни да ли му је име било Мићо, као што му се не зна мје-сто одакле је отишао. Пријавио се код аге у Реновици да му буде на услузи. Примео га је да чува стоку и обавља, у доколици, кућне послове. Мићо је то завршавао без шале, брзо, тачно, без гунђања и замора. Није то могло промаћи аги, па је одлучио да га намјести на дио свога повеликог имања, са десне стране ријеке, у засеоку Јелах. Мића је то прихватио и оженио се својом колегиницом, чобаницом из сусједства. Направио је кошару од прућа, облијепио је блатом, покрио лубом и заогњио своје домаћинство.

Од Мића је до данас пет нараштаја или кољена. Наброја-ћемо само линију нашег саговорника Драгана: Од Миће је Ми-лован, па унук Мића, праунук Гојко, чукунунук Драган и бијела пчела Љубица. Сви они славе Аранђеловдан и, ако би се могло

рачунати по тој крсној слави, далеко потомство вуку од Васојевића. Из Јелаха су се растурили на многе стране. У току Другог свјетског рата погинула су три Срдановића: Лука, Владо и Ђоле. Заселак је паљен и данас га нема на томе мјесту.

Одмјеравање снага на гигаљама

Мало је младих који не желе да буду велики, већи од осталих својих другара. Према грчкој митологији, гиганти су силна чудовишта, чак су водили рат са боговима који су стајали на Олимпу. Касније се то пренијело и на људе високог раста и размјера. У човјековој тежњи је да надвиси друге, да их у нечему претекне. Све се то протегло до наших дана.

Драган Срдановић прича да су се његови преци у Јелаху надметали у гигантизму, мада га они нису тако називали. То је надметање моткама (названим гигаље или штуле, а каткад и ракља). То су мотке од граба или јасена, дуге око два метра са ракљама, издигнуте од тла око 80 цм, које служе за ходање и лакше прелажење преко бара, блата, потока, па чак и плићих ријека. Прецима су служиле за одмјеравање снаге и вјештине. Попне се на гигаље (ракље) и иде према своме противнику са истуреним прсима. Судар је жесток, раменом и дијелом прсију. Онај који при том падне поражена је страна, а ако има још противника, борба се наставља. Онај који посљедњи остане на гигаљама, тога је дана првак ракљаша или гигаљана.

Позив на надметање врши се дозивањем: "О, Петре! Ој! Ајде на мегдан, ако жена нијеси! Ако не дођеш на мегдан, спреми ми гаће и кошуљу, да ја знадем да си покоран!" Ко да се не одазове на такав понижавајући позив и зачикавање. Тако се позивају и други млади момци. Сакупи се на

Гигаље (штуле)

ливади по њих десетак и настане борба прсимице један на другог. Бити побједник тога дана не значи да ће то бити и сљедећег, зато је то једнократан период - бити на трону. Поражени су нарочито кивни на побједника, сву ноћ вјежбају надувавање прсију. Е ето сутра гласа за излазак на бојиште са истим пецкањем. Гаће ти бране да се женом зовеш! Од ријечи "гигаље" изведене су ријечи "гигант" и "гигантизам", које потичу од старих времена, од доба старих Грка.

Касније су млађи људи то примјењивали у корисне сврхе. Прача мало, мало, па у својој лудости односи мостове. Да се не би обилазило према Реновици и жељезничкој станици, ријека је прелажена при ниском водостају, на рачвама или гигаљама. Оставе се у жбун и при повратку поново послуже у исту сврху за прелазак до свога села. Домаћини нису благонаклоно гледали на ову борбу на рачвама, поготово не на својој ливади, јер се штাকে забадају у земљу, утабају траву и направе небројене рупе. Као да су је разровале бројне кртице и учиниле је бесплодном. Ипак је она служила за тачно вагање - тачно мјерење снаге и умјешности. Данас су те ливаде заузели коров и ситно жбуње. Момака тамо више нема.

"Потомак" бога Пана на Палама

Позната је легенда о грчком богу плодности Пану, који је приказан као получовјек, полуживотиња, син бога Хермеса. Сродан је римском богу Фауну. Често је приказиван као створење пуно жестине, са роговима, ногама и ушима јарца. У каснијим умјетничким дјелима наглашеније су његове људске особине. Хришћанске представе о ђаволу веома су сличне онима о Пану. Пан је ловио по високим брдима, гдје се бавио гајењем живине и стоке. Као чобанин, он је свирао у фрулу. Уливао је страх људима и ријеч паника води поријекло од његовог имена. Легенда даље каже да се Пан загледао у своју колегиницу, чобаницу Сирингу. Она је била охола и одбила је Панову љубав. При покушају да јој се Пан приближи, љепотица Сиринга бјежи у ријеку и претвара се у трску. Кад је Пан загазио у ријеку, умјесто Сиринге је ухватио трску. Одсијече је и поче у њу дувати. Она пружи дивне звуке и он је назва сирингом. Од тада се Пан није одвајао од своје сиринге

(основа за свиралу), свирајући по планинама њежне звуке (опширније у публикацији "Легенде и митови старе Грчке" од Н. А. Кун).

Е, и на Палама живи, ради, свира у сирингу (али се зове свирала), није бог нити је полуживотиња, већ наочит мушкарац, али се не зове Пан већ Драган Срдановић. Многе особине су сличне: и наш Пан воли природу и њен је заљубљеник. Као дјечак је био пастир, воли да обилази пећине, да се пење уз високе планине, али је рођен 1955. године у Реновици. Данас је наставник ликовног васпитања у ОШ "Пале". Није ожењен нимфом, већ обичном грађанком, са којом има кћерку и за сада не знамо да ли ће поћи очевим путем. Драган је завршио школу примијењених умјетности у Сарајеву. За то вријеме становао је у Јелаху, са десне стране ријеке Праче, и путовао возом.

Прве његове играчке нису биле пиштољ, пушка, медо или кликери, већ фрула и свирала. Било му је тада око четири године и он се са том малом направом, ишараном, са прстеновима, почео забављати, и све тако до данашњих дана. Готово пола вијека то му је "играчка" од које се не раставља ни ноћу ни дању. Лако се носи у џепу и нама је, док смо правили забиљешке овога текста, одсвирао једну лијепу мелодију и за час нам промијенио расположење. То нас је навело да га назовемо потомком бога Пана, нашим Јеремићем.

Драган Срдановић)

Панов "потомак" први пут је јавно наступио у бившем Дому културе у Подграбу 1974. године, кад му је било 19. година. Потом прелази на Пале, гдје се учлањује у КУД "Младост" 1978. године.

Прво телевизијско наступање које је директно преношено било је у емисији "Знање имање" у Сивцу, Бачка. Његов далеки "предак" Пан није имао такву срећу да га гледају на ТВ-екранима.

Драгану се од тада отварају врата Европе и другог свијета. Заједно са својим друштвом из "Младости" наступа у бројним државама Европе: Аустрија, Њемачка (десетак пута), Данска, Чехословачка, Мађарска, Румунија, Турска. Чак прелази са својом сирингом на афрички континент. Тамо се 1987. године, на фестивалу фолклора у Алжиру, разлијежу звуци Драганове фруле. Наступа у Грчкој (домовини свога "претка"), Паризу, и гдје се све још није чуо. Послије наступа дуготрајно аплаудирање и усхићење публике. Гдје - гдје публика пожели да устане и заигра, као што су Панове нимфе играле под свирком и звуцима фруле.

На фестивалу "Златна фрула српског Балкана", чији је утемељивач Бора Дугић, први фрулаш свијета, Драган је добио у два наступа, у јакој конкуренцији, двије треће награде. На фестивалу Прва фрула Србије, 1993. године, Драгану је додијељен сребрни пехар. Заједно са Слободаном Ковачевићем, директором Културног центра Пале, Драган је оснивач и утемељивач фестивала Сабор фрулаша. То је веома допадљив културни догађај и наишао је на омиљен програм ове средине, којој звуци фруле све кажу и дочаравају сјећање на напуштени завичај. Већ шест година (од 2000. године) публика жељно очекује да ужива у такмичењу чувара фолклора овог поднебља. Хвала Вам на овом подухвату и желимо Вам да се та лијепа традиција никада не угаси. Живјели Ви нама!

Спасао бројне животе, али не и свој!

Дуготрајне падавине у другој половини децембра 1968. године донијеле су људима у долини Праче бројне невоље. Прача је нагло надошла; носила је све чега се дочепала, и све то окретала, обртала: откинута стабла, жбуње, покоје неопрезно живинче, стоку, пољске нужнике, кокошињце. Све је то јурило према кањону и најужем дијелу тока. На мјесту званом Одрон 1, низводно од Каљана, водостај ријеке био је толики да се попео до висине железничког колосијека. Том приликом успијева да однесе насип у дужини од око 200 метара, а тиме је колосијек остао да виси на таласима.

Терезина на ножни погон кретања на колосијеку (експонат Г. Росића)

Било је то око 22 часа тога 20. децембра. Радислав Срдановић, чувар пруге на том Одрону 1, изашао је у мрклу ноћ да преконтролише своју дионицу. Имао је шта да види: нестало је дијела пруге и насипа, а путнички воз из правца Сарајева само што није наишао. Радислав је успио да се преко стрме стране пребаци на супротну и дочепа се колосијека. Стуштио се возу у сусрет. Није прелетио ни педесетак корака, кад ето јури воз. Упаљеним фењером даје знак машиновођи да стане. Воз је уз шкрипу кочница закочио, на неколико метара испред откинуте пруге. Дремљиви путници излазе да виде зашто се воз задржао. Имали су шта и видјети: захваљујући Радиславу, око три стотине живота били су спашени сигурне смрти.

Радислав Срдановић био је у то вријеме, 1971. године, млад. Ванредно је похађао (у вечерњим сатима) средњу школу у Сарајеву. Носио је потребне књиге под пазухом и ишао поред колосијека, недалеко од мјеста гдје је прије три године спасио пун воз путника од трагедије. Машиновођа га је примијетио, успорио композицију како би Радислав ушао. Књиге под пазухом су му засметале да се слободно и безбједно ухвати за шипку вагона. Губи

равнотежу, пада између вагона и при том повређује кичму. Пренесен је у болницу, али је помоћ била незнатна. Радислав остаје парализован у обје ноге и обје руке. Будућих 27 година живио је прикован за постељу. Умро је 1997. године. Остала су му два сина и супруга. Убрзо му је један од синова, несрећним случајем погинуо.

И Нерон је запалио Рим...

Непитан, Асим Спаховић звани Баћо у хладовини свога хладњака поред властите куће поче да нам открива оно што сви овдје избјегавају да причају. Ако причају, онда се то шапуће на ухо. Каже да је машински техничар, а сада пензионер што је за радио на жељезници.

Зграда полиције у Прачи у вријеме реконструкције

За зар каже Асим да им је то Озна односно Удба присилно својевремено укинула. Наиме, у овај женски завитак у који су муслиманке замотаване и покриване излазиле на улицу којекаква банда се послуже Другог свјетског рата маскирала. Понегдје се погрешно зар назива ферецом. Зар се кроји од басме, штофа или сви-

ле, а фереџа само од чохе. Да би се то сузбило, ова народна ношња је укинута.

Зграда Опћине у вријеме реконструкције

"На простору Старе чаршије", каже Асим, "данас живе породице Лигата, Бећиревића, Муховића, Мутапчића, Шеховића, а од српских Вукадини, Цвјетановићи, Форцани. Раније су овдје живјели Мијановићи, Чворе, Божовићи, које су се одселили. Највише је овдје бошњачких породица досељених из Ораховице. Породице Белкића и Ахметбеговића сада су овдје викендаши, а живе у Сарајеву.

На почетку рата 1992-1995. године, тачније у јулу 1992. године муслиманско становништво из Праче одселило се у Сарајево. Тадашње власти обезбиједиле су нам аутобусе и ми смо се без икаквих испада мирно одселили, а своју имовину дали на аманет појединим сусједима Србима. Тада од цивила нико није страдао, али јесте у току рата - двије жене Лагумџија и Бујак, као и њен син Бујак, те Смајо Ферхатовић. Више цивилних жртава на простору двије мјесне заједнице није било, што укупно чини њих четверо. У Сарајеву је на разним бојиштима погинуло 11 људи под униформом. Ратнички је погинуло, и то на Брдарићима, седам муслимана, у Реновици шест, а на Прешпици три. Из овога проистиче да је погинуло 16 војника и 4 цивила - укупно 20 људи за све четири године рата. У Прачи нико није погинуо од војника. На ратној линији

била су моја три сина, као и ја", тако истиче Асим - Баћо Спаховић, данас са повеликом кућом поред игралишта ФК "Јахорина" Прача.

Овај педесетогодишњи Прачанин даље вели да су Прачу запалили српски војници 15. и 16. марта 1996. године, када су према Дејтонском споразуму морали да одступе из овог насеља. "Тада су они палили и своје и наше куће, као и јавне објекте у овом насељу. Све је то снимано скривеном камером", тако тврди Асим. Овом је разговору присуствовао и мр Саво Живковић. Кроз нашу свијест прострујаше попут муње велике паљевине у историји које су имале судбински обрт. Наполеон је 1812. запалио Москву и убрзо је морао да је напусти. Хитлер је ракетама запалио добар дио Лондона, као и бројне градове широм Европе у вријеме када је био стиснут да мора из њих да бјежи. И Нерон, римски император, дао је налог да се добар дио града Рима претвори у згариште средином првога вијека. Прача је само мрва од свих тих градова и великих историјских збивања, али се нека сличност сама намеће. Није наше да судимо и пресуђујемо, већ да се држимо научно-истраживачке етике - писати само истину и ништа друго. Пресуду ће доносити неко мимо нас, на основу валидних докумената.

Сједиште опћинске скупштине Прача

Људе, попут пијеска вјетар разноси

За ову тему користићемо званичне податке који су резултат пописа становништва за период од стотину година. Аустроугарска је након 17 година пошто је окупирала Босну и Херцеговину извршила први попис. Он је познат под називом "Попис житељства у Босни и Херцеговини" који је извршен 1895. године. Њиме је обухваћено 11 насељених мјеста: Чељадинићи, Чемерница, Датељи, Реновица, Прача (доња), Брдарићи, Бројнићи, Стране, Шајиновићи, Турковићи и Доња Винча.

У свих 11 насеља пописивачи су нашли те 1895. године 1 527 житеља, који су живјели у 283 домаћинства или, како их у попису именују, кућама. Ако се упореди са незваничним исказом штаба цивилне заштите опћине Прача за 2005. годину, након протока времена од 110 година готово да је непромијењен број. Наиме, у овој процјени је 1572 становника на територији општине за исти број насеља. За више од једног вијека број чељади повећао се само за 45 људи.

*На јавним окупљањима виде се готово само мушкарци
(протестни скуп 8. априла 2006. године у Петибору)*

Међутим, са вјерском и националном структуром слика се знатно измијенила. Број мухамеданаца (како је тада званично називано муслиманско становништво) на истом простору износио је 1045 људи, а источноправославних (такође термин узет из пописа) износио је 479 житеља. Након дуже од једног вијека, број Бошњака (како се сада именују) је 1549, а број православних Срба 23 чељадета, према истом исказу Цивилне заштите.

Унутар овог 20. вијека, у којем су се одиграла три велика рата, дошло је до знатног таласања житеља на овом простору општине Прача. Мијењале су се и њене границе: једно вријеме је општина, па мјесна заједница, па опет "опћина", да и у Другом свјетском рату све то нестало. Зато је истраживачу веома отежано да дође до валидних показатеља. Тако је према попису становништва извршеном 1948. године на територији општине Прача (у саставу среза Рогатица) живјело укупно 3744 становника. У тај простор је укључен и добар дио данашњег Подграба. Од тога броја било је 63,88 одсто Срба, а муслимана 35,47 одсто. Број насеља је увећан, под истим називом и надлежношћу Општине. Читаоце упућујемо на студију "Пале и Паљани", гдје су анализирани подаци о кретању људи на овом простору.

Људи и рад

Штаб цивилне заштите опћине Прача дао је 2005. године процјену угрожености од елементарних непогода на своме подручју, који нам је послужио за ову прилику.

Упоређујући два извјештаја за исту годину, Основне школе и овај Цивилне заштите, уочава се занимљива појава подмлатка кад се посматра полна структура. Наиме, како у школи, тако и у статистици, присутна је необјашњива појава да је знатан број женске дјеце. Од 196 дјечака и дјевојчица, више је 40 дјевојчица од дјечака старих до седам година (78 мушкарчића:118 дјевојчица). Зашто је дошло до овог неуравнотеженог положаја, за нас је остала тајна. Полна структура за становништво изнад 60 година готово је уједначена: мушкараца је незнатно више (228) од жена (224). Унутар ових распона од седам до 60 година готово је исти број мушкараца и жена.

Занимљива је и национална структура становништва. Постигнута је готово идеална мононационалност, тако да износи око 99 одсто Бошњака. Једина је српска националност, којих има само 23 старијих особа је занемарљив. Остали народи у овим исказима се не појављују што значи да их и нема.

Од укупног броја незапослених (95), претежно су неквалификована и квалификована лица. Ниједно лице са вишом и високом школском спремом није незапослено. Од укупног броја становништва општине, само је око десет одсто запослено. Слика се још више погоршава када се узме да само 33 стиче хљеб својим радом и производњом, а осталих 137 запослени су ван производње. "Највећа концентрација радних мјеста је у ванпривредним дјелатностима (органи управе, МУП-а итд), а најмањи лични доходак нето износи 215, док је највећи око 670 КМ." (страна 9 поменутог извјештаја Цивилне заштите).

Фудбалско игралиште ФК "Јахорина" у Возући (Прача)

У Дому здравља ради 12 запослених, од којих су три љекара, пет медицинских сестара, један стоматолог. Они подмирују потребе и у двије амбуланте које су смјештене у Барама и Реновици. Посједују возило хитне помоћи. Пошта у Прачи има два запослена радника. Простор општине је покривен непокретним и покретним

телефонима. Овдје је у раду и радио-станица, у којој је шест упо-слених. У мјесту не постоји банка, а те потребе обављају се у Го-ражду као сједишту кантона.

Младе окупља ногометни клуб "Јахорина", Културно-ум-јетничко друштво "Расим Имширевић", Ловачко друштво "Расо-ха". Превоз путника врши "Центротранс" из Сарајева и "Центро-превоз" Горажде. У општини је 48 путничких аутомобила, пет те-ретних и два минибуса. Теоретски исказано, сви запослени могу се смјестити у особне аутомобиле. Овом броју припомаже пет ками-она, шест пољопривредних и једна радна машина. Сви се они снаб-дијевају на једној бензинској пумпи "Енергопетрола". Крећу се на 54 километра саобраћајница различите категорије. Пут од Дра-госина мирише на свјеж асфалт. Кажу да је према Датељима.

Пролазећи овим просторима, примијетили смо да бројна стада оваца колективно шепа, као да се једна другој ругају. Питамо начелника општине господина Зеца зашто је то тако? "То нам је дошло од поклона међународних организација. Сиротињи се може свашта подвалити." О овој појави писали смо у листу "Замбал", односно "Подграб између Јахорине и Романије 2". Осим овог, мо-гућа је појава куге код домаћих животиња и пчелињег друштва. Није искључена метиљавост, трихинелоза, грозница, бјеснило код појединих врста домаће стоке.

Готово да се заборавило да постоји мотика, ралица, лопата, срп и друге пољопривредне алатке. Од укупне пољопривредне по-вршине, само око 25 одсто или сваки четврти квадратни метар се обрађује. Она три остала метра су укоровљена и на њима ћика па-прат. На овом мајушном дијелу гаји се вјештачка трава, кромпир, лук, раж и јечам. Добрим дијелом и ова обрада земље обавља се са-временим помагалима: косачицама (15), пољопривредним машина-ма (6) и једном радном машином. Нису усаглашени подаци када се ради о пољопривредној дјелатности. Наиме, на другом мјесту овог извјештаја појављује се осам трактора и 84 мотокултиватора. Не знамо којем податку да вјерујемо. Вјероватно се још увијек води да је државно, а тек нешто приватно. Годишње се произведе просјеч-но за сваког житеља општине по један литар млијека дневно, што би се рекло, у границама сношљивости.

За насеље Прачу у извјештају се наводи да је урбано насеље. Међутим, у том истом извјештају сусреће се податак да у овом на-

сељу није ријешена канализација, већ да постоје септичке јаме. Да ли се у таквом стању може назвати и урбаним? То се не да покривати са доскочицом: "Прача шехер, а Сарајево касаба!". Та су времена далеко за нама. То је лијепо за чути, али не и за савремено живљење. То вам је исто када данас сусретнете човјека са опанцима на ногама и у закрпљеној одјећи сва у дроњцима. Он вам почне причати како му је чукундеда носио лаковане ципеле, одијело од енглеског штофа, шешир на глави и богато живио у беговској кући.

Руска породица у Прачи

Фјодор Михајлович Котелњиков (1887) из мјеста Болотове, Московска губернија, имао је 27 година када је почео Први свјетски рат. Млад, неожењен, снажан, наочит добија позив од цара да брани земљу од насртаја германске поплаве са запада. Радо се одазива позиву да брани мајку родну са оружјем у руци. Обукао је војну униформу и право на фронт на западу земље, у област Буковину (данас Украјина). Брани се оружјем колико може, али Фјодорова јединица је опкољена са свих страна. Нашла се уклијештена међу ћесарском региментом, која је насрнула са свих страна. Командант заповиједа престани са паљбом, узалудна одбрана, положите оружје, ратовање је завршено. Ни Фјодор не може мимо свијета и он диже руке и, заједно са својим товаришима, пада у ропство. Са ратовањем је готово - што је ту је, ланце на руке и тамо гдје моћни заповиједа.

Лик Фјодора Котелњикова утиснут на мермерној спомен-плочи на православном гробљу у Прачи

А јачи намјерава да те 1914. године, када се Фјодор нашао у ланцима, ојача линију напада куда је Јанко Вукотић са својим Црногорцима пробио (меки трбух Царства), а то је долина Праче. Било је то вријеме септембар - октобар 1914. године. Тамо сердар алаче са својим ђетићима и хоће да уграби и отме Босну, ту златну коку најмоћнијег царства Европе. Каква дрскост! Све руске робове, па у том смјеру. Није чврста вјера у Фјодора, не дај му оружје у руке јер ће га окренути у свога робовласника. Ако је одјећу промијенио, није ћуд. Ако је у ланцима, раскинуће их, и ето тарапане и гужве. Дај му неке цивилне послове који нису везани за оружје: одржавање пруге од ломљаве, превијање рањеника у амбуланти, било шта, само без пушке у рукама. Неки Фјодорови другари упућени су на копање водовода од падина Јахорине према Сарајеву. Углавном, не смију три Руса бити заједно, јер ће удружени направити русвај.

Фјодор је по неком случајном одбиру припао Прачи. Радио је на цивилним пословима, али под сталном тихом ватром и присмотром. Ничија није горјела до зоре, па ни ћесарска. Фјодор ради све што му се заповиједа. Дошао је крај моћном Царству под ударом српског опанка са југа. Бјежи колико те ноге носе! Фјодор не жели да икуда бјежи. Овдје у Прачи је његов свијет. Отежано се споразумијева, али довољно да им буде пријатељ. У насељу је црнокоса Гроздана (1900). Грозда како јој родитељи тепају, млада, наочита, тек се удјевојчила, осамнаест јој година. Презива се Батинић. Фјодор шаље сигнале и Грозда их хвата на своме "радару". Пред олтар у цркву светих апостола Петра и Павла у Прачи стали су на луди камен, пред свештеника Димитрија Јевђевића, који их је вјенчао.

За 23 године у овом браку Фјодора Котелњикова рађају се два сина: Михајло и Фетко. Михајло, када буде одрастао, ожениће Раду, а Фетко Ксенију Куреш са Стамбулчића. Живјела је породица Котелњикових срећним животом у овом насељу и били су поносни што су их познавали и били њихови суграђани.

Родоначелник Фјодор сметао је по свом поријеклу Независној Држави Хрватској јер у тој земљи морају живјети само они народи који имају католичку вјеру и лојални су квислиншкој држави Павелића. То Фјодор ни по којем основу није могао бити. Јед-

ног дана 1942. године дошле су усташе и одвеле га на пут без повратка. Правац је био логор Јасеновац, одакле се никад није вратио. Негдје у то вријеме усташе хватају сина Фетка. Привезали су га за запрежна кола и возили кроз насеље да би га што више понизили.

Ликови још шесторо Котелњикових на спомен-плочи породичне гробнице на православном гробљу у Прачи

Фетко излази из рата жив, доспијева до високог чина у ЈНА, пуковника. Дуже вријеме био је војни командант града Сарајева. Његова супруга Ксенија (1926) завршила је Медицински факултет и докторила на специјализацији ухо-грло-нос и пела се љествицом наставника, те доспјела да буде редовни професор Медицинског факултета Универзитета у Сарајеву. Тако су двије Прачанке, Наталија Мاستило и Ксенија Котелњиков, биле прве жене професори универзитета из долине ријеке Праче. Ксенија данас живи у Сарајеву.

У браку Фетка и Ксеније рађа се син Бранислав - Бране (1955), који је кренуо стопама своје мајке. Након завршетка Прве гимназије дипломирао је на Медицинском факултету у Сарајеву. Специјализирао је хирургију и данас је примаријус хирургије на Клиници у Сарајеву. У слободном времену бавио се подводним

риболовом и у том спорту доспио у сами врх свијета, освајајући бројне медаље.

У средини православног гробља у Прачи, са десне стране насеља, тамо гдје се поток Драгосин улива у Прачу, налази се породична гробница Котелникових. Овдје је сахрањен само један дио потомака Фјодора, овог изузетног грађанина Подмосковља и долине Праче. Нажалост, његово тијело не зна се гдје почива, јер је без гроба и укопа.

Реновица - сједиште мјесне заједнице

Реновица је насеље смјештено са лијеве стране ријеке Праче. Овдје је раскрсница путева према Горажду, преко Јабуке. Насеље се јавља као Реновица и као Хреновица. У званичном имену насељених мјеста Народне Републике Босне и Херцеговине, Сарајево 1955. године, топоним је Реновица, као и на свим топографским картама: 1:10 000, 1:25 000, 1:50 000. Тако смо га и ми регистровали у овој публикацији, а и у ранијим је под овим називом. На страници ове публикације бр. 163 стоји као Реновица. Истовремено, у њеном саставу су засеоци (несамостална насеља): Јеллах, Каљани, Новаковићи, Реновица, Сиколи, Треске и Улица. Са свим засеоцима је пописом становништва 1953. године имала 53 домаћинства, у којима је живјело 287 чељади.

Дио насеља Реновице

Јеллах је тим пописом (1953) имао 46 становника у шест домаћинстава. У Босни и Херцеговини има још 14 имењака. Каљани су тада имали 74 житеља и 18 домаћинстава, Новаковићи су најмањи, са осам људи у два домаћинства, а својих имењака има још 15 у БиХ. Реновица није тада и највеће насеље у својој мјесној заједници - она има 47 људи у девет домаћинстава. Није имала своје имењакиње у БиХ. Сиколи, пописом становништва од 1953. године, имају осам домова, у којима живи 63 чељади. Ни ово насеље нема имењака у БиХ. Треске тим пописом имају 31 житеља у пет домаћинстава, а имају имењака код Високог. Реновица је пописом становништва 1981. године имала 62 домаћинства, у којима је живјело 183 становника. Од 1977. године постаје сједиште мјесне заједнице у саставу општине Пале. Данас је у саставу Праче, кантона Горажде.

Дио Реновичког поља

У средишту насеља је подигнут омањи парк у којем је засађено 88 ружа у вријеме када је Ј. Броз имао 88 година, те 1980. године. Убрзо послје тога ће он и умријети, па су мјештани одлучили да на томе мјесту подигну прву џамију. Она је почела да служи својој намјени око 2000. године и за сада је друга богомоља муслимана у долини Праче (једна се налази у Устипрачи). У брду из-

над насеља је од бијелих облутака утиснута у тло звијезда петокрака.

Мјештани који именују своје насеље као Хреновица то правдају тиме да су њени први становници носили такво презиме и по њима је добијен топоним. Данас су до сваког насеља изграђени макадамски путеви у времену 1978-1990. године, у чему им је пружио помоћ Саво Живковић, дипл. инж. шумарства, као управник РЈ "Шумарства" и предсједник Скупштине општине Пале. Тада је дошло и до шумљавања голети, у чему су поред инжињера Живковића били ангажовани и Есад Нуминовић, Тајиб Каљанац, а у томе је учествовало око хиљаду људи. У истој акцији су ова тројица активних људи радила раније на изградњи мостова у овој мјесној заједници.

Реновичко поље, поред ријеке Праче, било је познато по узгоју поврћа: паприке, парадајза, кромпира. Ријека је тада служила за наводњавање. Како је кроз насеље пролазила жељезничка пруга то је било једноставно наћи тржиште за те производе. Била је и задруга која је производила сир, млијеко, имала савремене стале. Краве су добијане донацијама из иностранства. Електрична енергија је добијана преко Пала 1963. године. Пољопривредна производња данас је готово замрла.

Бивша жељезничка станица у Реновици, данас у рушевном стању

Насеље Реновица имало је пописом становништва од 1991. године од 84 житеља 50 муслимана и 34 православна. Данас, према незваничним подацима, има четири православне душе.

Превањање због смјештаја зграде

Насеље Чемерница смјештено је на југу Реновице. Кроз њега води пут према Горажду. Овдје је извориште истоимене ријеке десне притоке Праче, која низводно понире и развалила је околна брда у дубоку клисуру. Затрпана је бројним планинама: Вучијим брдима, Дугим брдима, Плећима. Село се састоји од шест несамосталних насеља: Богуна, Доње Чемернице, Доњих Бара, Горње Чемерница, Горњих Бара и Средњих Бара. Чемерница је пописом становништва 1948. и 1953. године имала 44 дома у којима је живјело 218, потом 237 житеља. У Богунима су овим пописом била четири дома са 21 чељадетом. Немају свога имењака у БиХ. У званичним називима мјеста појављују се и као Богунци.

Тајиб Каљанац са ученицима Основне школе у Чемерници 1963. год.

Доња Чемерница такође је имала четири дома са 25 чељадета, има имењакињу код Приједора. Доње Баре, као и претходна насеља,

имају четири дома и у њима је живјело 27 житеља. Горња Чемерница је највеће насеље свога села, у којем је била 23 дома и у њима 121 становник. Горње Баре - пет домова и 23 житеља, а средње Баре четири дома и 20 душа. Пописом 1981. године стање се незнатно промијенило: Чемерница има 46 домаћинстава и у њима 183 житеља. Долази до наглог опадања порема попису становништва 1991. године и спала је на укупно 82 житеља.

Душанка Вучићевић из Мокрог и Тајиб Каљанац са својим ученицима у Чемерници 1966. године

Према замисли власти тог послјератног периода, требало је у овом крају изградити објекат основне школе. Како је одабир мјеста препуштен мјештанима, они су се прегањали цијеле 1957. године. Када су се изморили, тада се морала и власт умијешати. Онда је одлучено да то буде Чемерница. Градња је почела 1958. и објекат је типизиран, завршен за годину дана. Прве ученике примила је 1959. године у згради гдје је била учионица, зборница и стан за учитеља. У њу су придошла дјеца из Чемернице, као и сусједних насеља Колибе, Трешњица и Љубљевићи општине Горажде. На почетку било је 30, а потом и до 75 ученика различитог узраста. У школи су се као учитељи смјењивали: Тајиб Каљанац,

Рамо Чиндрак, Мустафа Радовић и Душанка Вучичевић из Мо-
крог.

Школа у Чемерници није имала струју цијелих 15 година. Тек 1974. уведена је електрична енергија. "Прво моје учитељевање било је у Ступњу на Требевићу, а према мом избору била је четвороразредна школа у Чемерници и овдје сам радио све до 1972. године. Потом сам прешао у Скупштину општине Пале, а затим у Туристички биро такође у Палама", тако истиче наш саговорник Тајиб Каљанац.

Каљани безводно, али здраво насеље

Наш саговорник за насеље Каљани је Тајиб Каљанац, старосједилац и добар познавалац свог завичаја. Он заступа своје село у опћинској скупштини и жесток је борац да своју средину извуче из загрљаја заосталости.

Поред древне породице Каљанаца у овом насељу живе још Османовићи, Агановићи (поријеклом из Горажда), Хоџићи, такође из Горажда, и имају овдје своје викендице. Дио насеља који је смјештен на десној обали Праче назива се Толовићи, гдје је пет домаћинстава. Вјечити проблем је како овај дио села повезати са лијевом страном насеља. Постављене су двије металне греде преко ријеке, али то није сигурно за прелаз јер је конструкција несигурна и све то није стручно изведено. У вријеме владавине аустроугарске власти, била су постављена брвна, али их је ријека понијела при великом поводњу. Једном приликом је једна жена носила жито у млин и том приликом је и погинула.

У вријеме док се гајило поврће, земља је била веома плодна и давала је радишама довољно да се прехране. Исто то је са шљивама, којима ова средина обилује. Данас је нешто наглашеније занимање пчеларење, које има завидну традицију. У вријеме док су се пчеле гајиле у вршњама или трнкама (а то је плетена посуда у облику купе, облијепљена балегом), било је домаћина који су имали и по њих стотињак. Међутим, пристигла је нека болест на та друштва, па је причињена знатна штета.

Сви виши дијелови насеља су на кречњачкој подлози. Људи који живе на том појасу имају нерјешив проблем како обезбиједити довољно воде за домаћинство. Вода се појављује на додиру креч-

њака и шкриљаца као вододржног слоја. Тако се једно врело звано Топлик налази изнад куће нашег саговорника. Питали смо га како је могуће бити жедан код оволике количине воде која неискоришћена отиче поред куће у Прачу?

"Поодавно сам то врело каптирао, јер је удаљено од моје куће око осамдесет метара. Сусједи су се одупрли том мом подухвату јер су мислили да ћу им врело присвојити, мада није на мом имању, и они су га сутридан порушили. Мени није преостало ништа друго већ да га на своме имању уредим и тако неискориштено тече од тада и пролива се у ријеку. Данашњим техничким уређајима могло би се то лако ријешити, али је тешко у нама побиједити примитивизам", тако каже Тајиб Каљанац у јулу 2006. године.

Део насеља Каљани

Врело се налази на имању Адема Каљанца, који је био познат као сеоски видар. Адем је многим помогао да не подлегну opakим болестима прије времена. Сакупљао је околу траве и тиме помагао онима који су му се обратили. Своје услуге није наплаћивао, али је услов био да се не обраћају лекару. У томе је био успјешан. Живио је у једној плетари облијепљеној блатом, а покривеној шиндром, а потом у кући брвнари од тесаног дрвета званог дизма. Био је угледан и зато су га сељани бирали за свога кмета. Умро је прије 30 година", истиче Тајиб о свом рођаку. Нажа-

лост, Адем није никоме оставио упутство како и од чега је спремао те своје мелеме и са његовом смрћу је и то лијечење нестало.

На прагу кањона

Ко се занима за дубљим упознавањем са насељем Реновица, препоручујемо му штиво од 580. до 585. странице студије "Пале и Паљани". У ову групу насеља спадају и Каљани.

Каљане налазимо међу старим насељима, још из периода 14. вијека. У то вријеме Реновица није ни постојала као насељено мјесто. Ово насеље источно од Реновице, на улазу у кањон, имало је пописом становништва из 1953. године 18 домаћинстава у којима су живјела 74 житеља. То је знатно више, у то вријеме, од сједишта мјесне заједнице Реновица.

Каљани немају свога имењака у БиХ. Топоним је изведен из неколико извора: Каља се назива зуб звијери којим коље жртву. Како Вук Караџић објашњава, то је очни (пасји) или велики зуб. Слично је име код прве траве која се појави у прољеће, одмах по копњењу снијега - млада трава. Срне се најлакше лове у прољеће, када удари каљац. Овај топоним могао се извести од извора који брзо пресуши у току љета, као и од врсте јела од купуса. Поготово што је овај крај познат по гајењу овог поврћа.

Каљани су смјештени са лијеве стране ријеке Праче, на падинама Вијенца (960 метара), на југу, на супротној страни ријеке Дуго брдо (772 метара), а још даље Сиколи (1038 метара). Испод самих литица Вијенца, на сјеверозападу од Каљана, смјестило се попут гнијезда село Стране, на 835 метара.

Налазимо се још увијек у Каљанима, посљедњем насељу шире долине Праче. Овдје нам се придружују два водича: Ђамил Каљанац, који је четрдесет година овуда управљао локомотивом и на том послу зарадио пензију. Други је водич, такође Каљанац Тајиб, учитељ у пензији. Прво их питамо ко је коме дао име - ви насељу или насеље вама? Углас одговарају да је то остало неразјашњено. Без сумње - насеље је под овим именом постојало прије доласка Турака. Знамо да су Каљани, смјештени на 599 метара надморске висине, били у саставу општине Пале. То је њена најнижа апсолутна висина, сем оне која се налази на саставима двију ријека, Паљанске и Мокрањске Миљацке - тамо гдје здружене чине Ми-

љацку. Каљани су били најудаљеније насеље од општинског средишта.

Насеље Каљани поред ријеке Праче

Каљани се рашчепили са обију страна пута, односно бившег колосијека некадашње жељезничке пруге Сарајево - Вишеград. Према истоку рашчеврљене чељусти кањона, из којих вире крњи зуби. Захвати нас немир од ових зјала.

Кањон се отвара пред нама као дубоки расцјеп земље, као да је нека циновска сабља расјекла планину. Кроз ту посјекотину кречњака тече ријека Прача. Ваља нам проћи око осамнаест километара низводно низ кањон, све тамо до Месића.

Прва опомена која нас сусреће (вјероватно да нам утјера мало страха, а то није на одмет да бисмо били опрезни), то је одрон. Овдје је 20. децембра 1968. године ријека однијела 250 метара жељезничког насипа, и са њиме колосијек. Водостај се толико подигао да је изненадио све предрачунае и мјерења која су вршена прије приступања изградњи пруге. Поуздано се зна да за 100 година никада нити је записан нити је запамћен већи водостај ријеке. Шест мјесеци у зимском периоду вршено је усијецање колосијека. За све то вријеме, композиције су долазиле из два правца: Реновице довдје, као и оне из правца Месића. Путници су пјешке прелазили преко узане стазе. Ноћу, жељезничари су упаљеним бакљама и карби-тушама освјетљавали прелаз путницима са једне и друге стране.

Том поплавом нестале су двије водјенице на овом мјесту, а нешто низводније још двије, које су мљеле жито и на једној и на другој страни ријеке. Оне нису обнављане и данас се не може установити ни гдје су биле смјештене. Од тада је на овом мјесту, ради сваке сигурности, постављана стража из које су стално мотриле будне очи - да ријека поново не похманита. Да би подзида била што сигурнија, донесен је гранит из Јабланице и ребрасто постављен низ насип, и тако је добила чвршће зубе. Ријека је на овом мјесту дубље укопала своје корито, тако да је данас аутомобилски пут који је наслиједио колосијек сасвим сигуран. Горе изнад нас је Сргајна стијена и Јакшин камен, као посљедњи изданци висоравни Госине. Даље од њих је голема зараван на око 760 м над морем, да би се могао изградити аеродром. Напуштамо и посљедње насеље, и за сљедећих осамнаестак километара кроз кањон нема ни куће ни људи.

Виши дијелови насеља Каљани који су смјештени на кречњачкој подлози су безводан дио

Први сусрет први тунел, као опомена да улазимо у простор гдје је прије стотину година изграђено 29 тунела дуж трасе кањона.

Водичи нас упозоравају да они немају имена, већ су обиљежени бројевима. Сви су сачувани, ниједног није старац-вријеме зграбио. Сви су проходни и готово сви сухи и не прокишњавају. Идемо да видимо и да се у то увјеримо. Нажалост, данашњи градитељи то никако не могу да постигну: што млађе, све слабије, несигурније, све већи немар, све краћег вијека.

КАЊОН ДЈЕЛО ПРАЧЕ

На табаковом гумну

Поред нас мину врело Џиновац, бистра вода сјури се према ријеци и изгуби у њеној прљавомутној води. Некад су овдје биле двије воденице, сада се не види ни трага. Када би и биле, не би имале шта нити за кога мљети.

Тријаски кречњак под ударом ерозије

Ево и првог проширења у кањону. Зову га Табаково гумно. Могло би се протумачити и као кожарска зараван. Мјесто сакупљања вјештица. Застајемо. Водиче тешко чујемо од чудних звукова. Као да смо ушли у какво џиновско звоно. Тако се осјећамо. Испод нас се доље спајају двије воде: Прача и, са десне, Чемерница. И она је сва запјенушала и намигује нам искрама, да ли од умора или тјескобе између планина Мелац (1132 метара) са десне и Сикола (1086 м) са лијеве стране. Даље се гомилају узвишења Палика

(1095 м), још даље Плеће, Дреџун и Чемерница, која је ријеци дала име. Она у средњем току тоне и тече као понорница. Сиколи и Црвена земља уздижу се у узвишење које се назива Боровац. Све је то покривено лишћарима: буквом, грабом, брезом и црним грабом. Низ Боровац је између два свјетска рата била изграђена рижа за транспорт посјечених балвана, који су одозго стизали до близу ушћа, а одатле пребацивани преко Праче и на жељезнички коло-сијек. Одавде на разне стране према свијету. У току Другог свјетског рата захватио га је пожар и сва шума је изгорјела, такође и село Брезовице близу Булога. Тиме је дошло до измјене вегетације.

Све је овдје високо и осјећамо као да је нешто започето, али још није приведено крају. Граде је и дограђују вјетрови, дубе кише и потоци, крше мразеви и лавине, поткопавају жиле, па се стијене круне и ломе у овом безљудном крају. Поред корита Чемернице види се ту и тамо неки облик пута. Водичи кажу да је то шумски пут за искориштавање дрвета, као и према удаљеним насељима истоимених села Чемернице, Бара, Богуна, а тамо преко Мелаца према Вражалицама и другим насељима.

Траса пута замијењена макадамским путем

Овдје гдје стојимо изнад става ријека Праче и Чемернице налази се повећа зараван, која је некад служила као складиште посјечене грађе са околних брда и оне која је инерцијом сишла низ рижу и овдје припремљена за утовар у вагоне. Чемерница овдје губи своје име и наставља даље под именом Прача. Попут какве грабљивице, све што у њу уђе, ријека прогута. Дуж тока Чемернице је повучена дејтонска међа између Републике Српске и Федерације БиХ. Од става ових двију ријека, та граница иде средином тока Праче, низводно око 500 метара и прелази у правој линији према сјеверу, од коте на коту, до Грабовца, и сијече лијеву обалу ријеке, уз окомите литице.

*Након обилних киша,
за раднике на одржавању пруге
пуне руке посла*

Ове воде данас протичу јалове, нестало је бројних воденица. Међутим, на њиховим мјестима планирано је шест мањих хидроцентрала, које ће умјесто жита мљети киловате. Двије ће бити на Чемерници и четири на ријеци Прачи. У троуглу ушћа била је некада кућа, као и мост, али је све "очишћено" високом водом децембра 1968. године. Кад је велика суша, ова сада моћна ријека, која ваља дрвље и камење, сведе се на повећи поток. Али је и она те исте године однијела двије воденице: Ђуров и Бабин млин.

Горе на Сиколима је плодна земља и тамо се налази простор која се назива Руска барака. Овдје су при крају Првог свјетског рата живјели Руси, вјероватно они који су побјегли од Лењинове револуције 1917. године, када су батинама тјерани да живе "у рају". Нашли су у овом беспућу топли кутак, да би се склонили од комунистичког "благостања". Направили су себи неки облик зе-

муница, гдје су боравили, а да би се прехранили обрађивали су земљу, они и њихове породице.

У децембру 1968. године одрон, који се ни након четири деценије није примирио нити га је овладао вегетација

На овом Табаковом гумну је стаза дивљачи, гдје прелазе с једне на другу обалу ријеке. На омањој табли пише Ловиште "Расоха" (тако је названо по једном узвишењу које се уздиже изнад Реновице). Иста таква ознака налази се у Прачи, на граничном прелазу дејтонске међе, и она овдје има исту улогу да се прелази из једног у други ентитет. Био је ту и рудник барита, који је коришћен десетак година. Има га и данас. Понијели смо грумен и предали га Завичајном музеју у Подграбу.

Преко Клискиног моста

Десетак километара од тунела и стијене над којима је стари град Павловац, па рубом реновичког поља, насеља Шајиновића, Реновице, преко Каљана, до коте 594 пут нас је водио лијевом страном ријеке Праче. На томе путу с лијеве стране нашег усмјерења издиже се планина Грабовац (1025 метара), што нам говори да су над нашим главама литице од 431 метра. Много.

Каткад нека дођу они који умију да сањају о прошлости, јер је она овдје неким дијелом конзервисана, патина је видљива ту и тамо. Стално је неко од неког бјежао или од људи или од звијери или од зле ћуди природе (суше, великих сњегова, усова, јаких вјетрова). У ове дане (28. март 2006.) када се отапају сњегови са Јахорине, Равне планине, Романије, Госине и небројених брда, ријека прави невиђене лудости: ломи, чупа, разара и носи све што спречава њен ток. Сњегови ошинути и омекшани првим јужним вјетровима. Сада се ваљају таласи, стијене, жбуње, балвани, и све то јури, на махове је прегради. Али је то ријеци само као предах, да застане и створи уставу, да то све опет пукне у огромној ломљави, као земљотрес кад руши којекакве страћаре. Та се слика понавља све док ријека тече под овим именом. Ријеке су као људско друштво - без смећа и муља не постоје. У кањону не може никуда да одлута она је овдје у процјепу, ни десно ни лијево. Сада је од отопљеног снијега, па јој је боја жутозелена. Кад јој нестане сњежнице, онда ће добити плавкасту боју и бити мирнија, уморнија. Она никада није иста нити бојом, нити снагом, баш онако како је стари Грк Хераклит говорио да се купач никад не може окупати у истој води: *panta rei* (све тече).

Клисков мост над Прачом

Клисков мост - на крају је бункер из Другог свјетског рата

При сваком кораку, идући низводно кањоном, промијени се нова слика, другачији видици, другачија природа, ничега претходно виђеног. У томе и јесте задовољство путовања. Није то једнолична равница ништа се не дешава, сатима иста слика, исти људи, исти предии. Понекад нека наврате они који воле дивљу, недирнуту природу, гдје се вјечно обнавља снага ријеке. Доље испод нас увија се Прача, бљешти сунце над њом, обале без људи и кућа. Вир под стијеном прелива се под ударом свјетлости.

Доље испод је кућа, називају је Рибарски дом. То је једини објекат такве намјене у цијелој долини ријеке. Служи рибарима да се склоне од невремена, да се одморе, презалобаје, а богме и да испричају коју причу, мало дремну, да испеку на жару какву пастрмку (којима ријека обилује). То је Коњска зараван, коју је ријека изградила и поклонила човјеку. На неколико корака даље модри се врело Јавор, бистре, хладне и чисте воде. Она понире горе на висоравни Госини и незнатим путевима стиже овдје да човјеку и животињи буде на услузи, да га окријепи. Након десетак метара тока губи се у брзацима ријеке.

У сусрет нас чека Клискин мост (594 м над морем), именован тако што је на њему погинуо његов градитељ Клиско, 1904. године, у вријеме када је грађена траса пруге. Прелазимо на десну обалу ријеке. Изнад моста је јазбина истог имена Клиска пећина (Аустријанци су је називали Grotte), која је градитељима пруге служила као склониште при невремену, да предахну, да штогод и презалобаје, а ноћу као остава алата. Зато су ово удубљење у стијени називали "раднички дом". Она ће у немирним временима служити и као стражара (ко ли се то шуња да сломи и растури мост, пругу, да направи какву тарапану. Тако се десило 1952. године: неко је покушао да направи трагедију, да се путнички воз стрмоглави у воде ријеке. Срећна околност да је раскинути колосијек уочен прије наиласка воза претрпаног путницима. Осјећамо да ће нам попуцати капилари на сљепоочницама.

За чување кроз ово уско грло кањона није била довољна само Клиска пећина. Њој је са десне стране обале, поред самога моста, додат у току Другог свјетског рата армиранобетонски бункер. Његова улога је, зна се, била да припази од оних који се прикрадају у тмуши и нешто хоће да развале. Било је то вријеме када се мишја рупа плаћала дукатом.

Коњска зараван са врелом, преко кога је мостић (у првом плану) и рибарска кућа

Пећина "Раднички дом" у вријеме градње пруге почетком 20. вијека

Напуштамо лијеву обалу ријеке и преко моста прелазимо на њену десну страну. Њу нећемо мијењати све до испод Месића. Кажу да је за пројектанте мостова на овој прузи као узор послужио Француз Ајфел. Овај преко ког смо ми прешли може да издржи терет од 40 тона. Вријеме као да је стало, претопивши се у успорени сан, а цијели се предио претворио у камен. Измаглица се лагано извлачи и бистри нам поглед, за који не знамо куда прије да га усмјеримо. Оштар мартовски ваздух шибао је кроз сурлу кањона.

Гдје је трава, ту је крава

Путујемо дуж загрљаја кањона, кроз дивљу игру природе. Плаше нас блиске литице и потајно се јавља жеља да што прије побјегнемо. Изнад наших глава забодени у небо оштри шиљци стијена којима не знамо име, а кањон кривудавао усјечен у планински масив. Нестварни призори рађају се пред нама. У полу-мрачној пукотини одлијеже непрекинута симфонија ријеке, а горе се још више наткриљују стијене, које су се толико приближиле као да ће се спојити. Сада нема чуперака магле да се ковитлају међу

њима, а када се за тренутак разиђу, поглед пада на сиве и мрке камените засторе, раширене на обје стране. Овдје су се сусрели посљедњи вијенци Јахорине са запада и Госине са истока, и ријека их је размакла да се између њих провуче.

Брат нас је заболио од толиког гледања у висине, а ужас нас је хватао да не побијесни природа која нас је дочекала у овом дивљем и најдубљем кањону источне Босне. Колико је овдје љепоте и страха! Колико шума и тишине! Колико сунца и колико хлада! Колико бјелине и зеленила! Свуда жут и модар, љубичаст и рујни пожар цвјетова.

Водичи нас наводе на размишљање својом причом у којој су толико живјели, чували стоку, возили машине, живјели животом кањона. "Погледајте оне литице. Вама се чини да ту не може ни дивокоза да прође, а туда сам пролазио са кравама и воловима", каже нам Тајиб Каљанац. Гдје је трава, ту је крава. "Човјек и животиња прилагоде се овој природи које се ви ужасавате. Али са њом треба живјети и разумјети је. Кад се спусте облаци у кањон, а киша пада као пруће, кањон је тада таман као тамна прошлост; чини вам се да је непроходан, страшан и тијесан. Ми смо се као

Лишћари и црногорица су пратиоци читавог кањона

чобани придржавали проласка возова јер нисмо имали часовнике. Био је један путнички воз који је овуда клопарао равно у 12 часова. Нама почну да раде пљувачке, убрзо ће нам стићи ручак, јер ми стоку нисмо напуштали ни под којим условима. И заиста, ето, неко се пентра уз ове стране и носи завежљај. Какво задовољство ногама се одупријети о какав бор, а леђима о стијену и ту се гостити пројом, луком, сиром, и све то залити хладном изворском водом. Какви су то укусни залогаци. Да ми се само данас, послје тих минулих деценија, повратити у то вријеме, волио бих од ишта. Када хоћу у полусну да се сјетим нечега лијепог и угодног, управо је тај оброк који се једе у укљештењу међу двије стијене. Испод нас дубоко доље је ријека која, као увијек, прави своје лудорије, а горе изнад наших глава види се само закрпа неба, онолико широка колико је широко корито ријеке. Наше су друштво поскоци и орлови."

Управо насути шљунак на трасу пруге

Са друге стране ријеке пропињу се камени таласи ка безданима висина. Понеки су високи и шиљасти као копља, као мачеви исукани. Све је овдје љуто и опорно, тврдо. Љуте су зиме кад завијају вјетрови, а сметови затрпају дубине. Тада је кањон оп-

сједнут усковитланим таласима вјетра, јер јуре као кроз неку широку цијев и све добија други и другачији живот, истичу наши водичи. Има нечега страшног, покаткад и тужног у дивљој самоћи његовој. "Зими преко литица нема пролаза нити за човјека нити за звијер. Кањон је заносна поема природе. Овдје као да је природа хтјела да покаже све што може и умије. Ово је капија Подрјења кроз коју се пролазило око седам деценија од 1905. до 1978. године. У супротном смјеру, дуж долине Праче и према средњој Босни, а одатле у свијет. Путовали су трговци и луталице, ратници и бјегунци, здрави и болесни. Што мајка роди, војска обуче и воз повуче, то нико не може. Све је њих гарави воз преносио и сваком био на услузи", каже Ђамил Каљанац.

Литице се окитиле разноврсним биљем

Кањон пећина и врела

Још увијек смо у каменој чељусти кањона. Види се узана трака празног неба. Сада знамо како изгледа дубљи дио Земљине коре када се на њеном површинском тијелу зареже дубља рана. Прача је засјекла око 500 метара дубок зарез, па се кости земље бјеласају, а ријека их глође, ломи и рашчлањује. Над нама небо

широко толико колико је над нама широк отвор кањона, а то је нешто мало шире од ријеке, па нам се чини да је на небу друга ријека, небеска, обје плавкасте и обје мутне. Љекар лијечи тјелесне, а природа душевне ране

Пећине гледају на нас тамним очима, стијене се бјеласају од снијегне до румене, огледајући то своје лице у вировима Праче. Љубоморни смо на орлове и њихову слободу. Извијају се над овим природним гобленом, као да чекају да га људска рука копира. Али узалуд. Нигдје људског гласа. Замукле су одавно чобанске фруле, само Прача гргуће и некуда одлази. Узалудна јој је љепота ако није рођена са зубима. Птице међу гранама дају знаке да им смета наше присуство. Попци увјежбавају свој оркестар. Да ли је неко избројао колико је

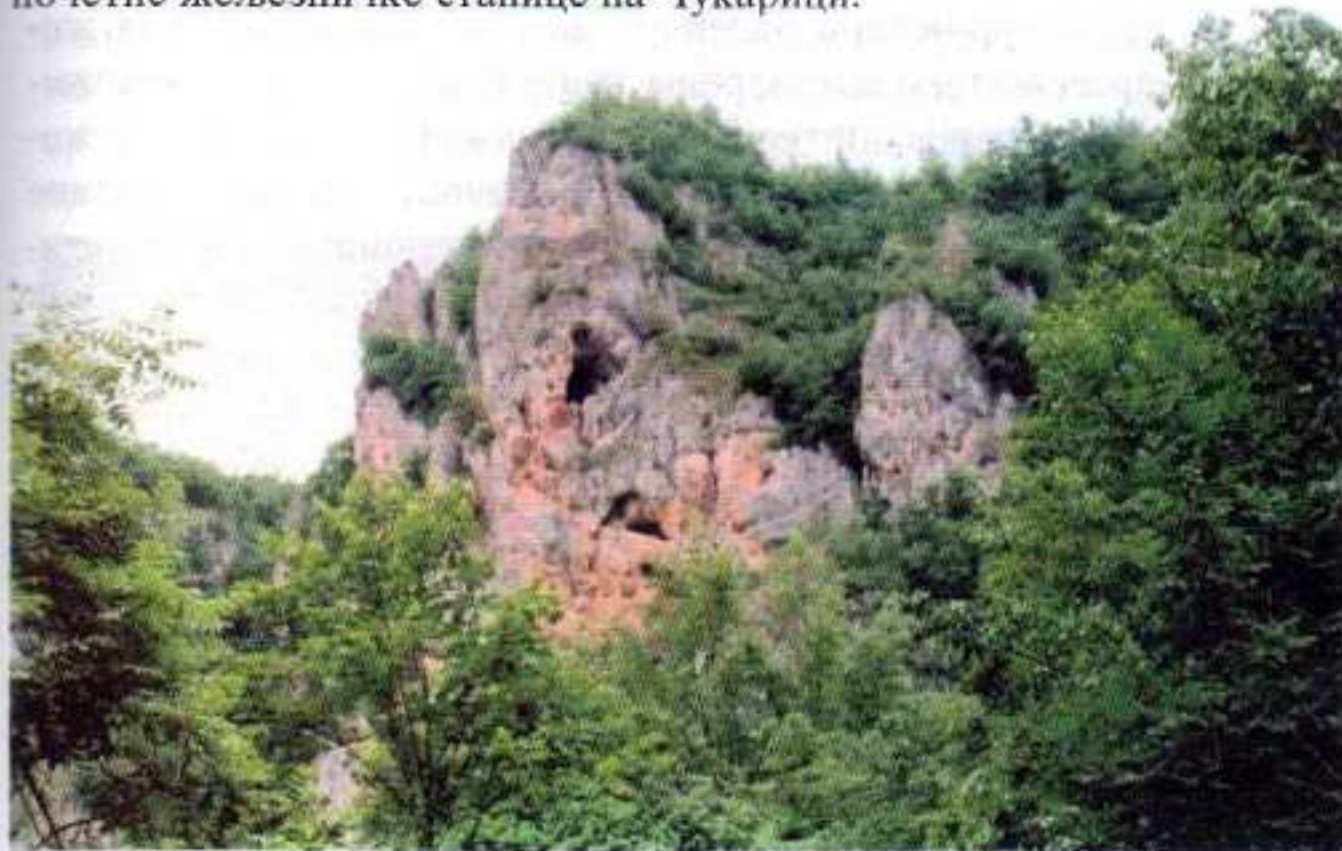
Борови се "пентрају" уз стрме литице

биљних, а колико животињских врста нашло свој дом у овом тјеснацу? Називају га природним резерватом, вјерујемо с разлогом. Наш смјер је још увијек према истоку. Десно или јужно су зуби Мелаца (1132 м), а источно су Равнице (961 м). Лијево или сјеверно Сочице, Јаровићи, а на сваком узвишењу је Градина или Градац. Зна се, то је земља Илира и Грка, некадашњих господара источне Босне и средњег Подриња. Све је њих од пљачкашких племена са југа чувао дубоки кањон. Свак ко је долазио из тога правца, могао се каменицама тући и онемогућити његово надирање из овога смјера. Кањон је дуго времена у предтурском периоду служио као најсигурнија граница.

На омањој каменој пирамиди утиснута је бројка 347. Наши водичи нам објашњавају да је толико километара догде растојање идући некадашњом пругом уског колосијека од Чукарице (Београд). Лијево и десно од трасе пруге били су постављени мањи

миљокази на сваких 100 метара; десно су били парни, а лијево непарни и све тако дуж читаве трасе, попут бројева кућа. То су били основни оријентир за жељезничаре на цијелом дијелу трасе. Слично су означавани и тунели, пошто нису имали имена, опет од почетне жељезничке станице на Чукарици.

Готово да је немогуће утврдити колико је пећина у долини Праче

Испод нас сијевну Бијела вода. То је јако врело изнад пута. Након два-три метра губи се испод колосијека, да се на доњој страни појави попут млијека и послије десетак метара сручи своје хладне бистре чисте воде у ријеку Прачу. Она је још увијек јаловица, али вјерујемо да ће убрзо нестати, јер ће се над њоме наћи какве машине које ће је паковати и одашиљати у бијели свијет. А томе свијету треба оваква вода, поготово у овом 21. вијеку, који ће бити вијек воде, јер свијету пријети "водена глад". Исто као што је 19. вијек био вијек дрвета, 20. вијек нафте, овај у којем живимо без двоумљења биће раздобље воде, које је у свијету све мање, зна се, чисте и ничим незагађене. Напријед бизнисмени, добар дио кањона је управо такав: мало-мало, па са једне или друге обале забјеласају врела. Зна се, и једна и друга страна су грађене од кречњачких стијена мезозојске старости, које су изукрштане бројним каналима створеним хемијским разарањем ових таложних стијена тријаса.

И мостови су крадени

Поред пута гомиле дробљеног габра. Одакле је овдје залутала ова вулканска стијена? То је на ову трасу превезено из Јабланице, прије три-четири деценије, да буде постављен под железничке прагове тако одговорише наши водичи. Дуж цијеле железничке пруге становништво је претежно живјело од рада на железници. Свака три мјесеца дијељен је вишак, а на крају године тринаеста плата приде. Такву хранитељицу овдашњег народа власти прогласише некорисном. "Њу издржава држава", било је оправдање тадашњег руководства да је укине. У своме пркосу, народ је тада испјевао многе слагалице. Ево неких: "Ти си, ћиро, био сиротињска мајка, /зато тебе жали породица свака"; "Чађава машино, пусти дима доста, /да не видим гдје ми драга оста"; "Ти си, ћиро, добар био, /јер си многе љубави саставио"; "Како ћу сада код тебе драга доћи, /кад нам ћиро овуда неће проћи"; "Драга моја, не могу ти више доћи, /јер нам ћиро кроз моје село више неће проћи"; "Укину се пруга преко Пала, /чиме ћу ти долазити мала?".

Бијеле воде нестају у мутној води Праче

У вријеме укидања жељезничке пруге, генерални директор био је Анте Сучић. За успјешно обављени посао добио је већа унапређења у служби. Било је те 1978. године много обећања како би се гњев народа утишао. На њихово остварење чекало се око три деценије, да се тадашњи "гробари" пруге нађу под мермерним плочама, да дођу нове генерације и да ту трасу преправе у аутомобилски пут, ако не може ћиро. Још увијек се ту и тамо поред пута виде мрки жељезнички прагови, још употребљиви јер их је хростовина добро натопљена катраном конзервирала.

Дио жељезничке пруге у кањону

Омања зараван назива се Вехтерауз, што би се дало превести као мјесто кућице чувара пруге. Прве локомотиве послије Другог свјетског рата биле су "Унрине", дате на поклон од међународне организације за помоћ земљама порушеним у рату. У вријеме када је између 1902. и 1905. године на овом дијелу грађена траса жељезничке пруге, било је мноштво несрећних случајева. жртве које су чинили мјештани нису ни забиљежене. Конструктор више металних мостова био је Греф, на кога је, то је очито, велики утицај имао Француз Ајфел (творца познате конструкције у Паризу). Очито да их је било лако растурити, када су два моста

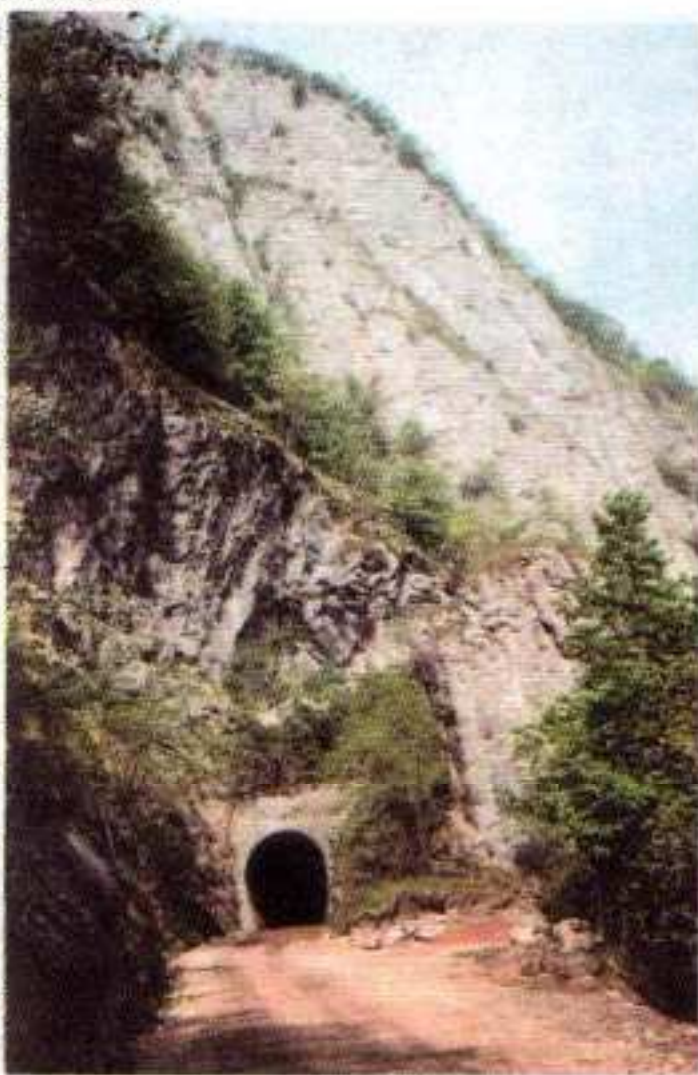

нестала крађом. На обје стране ријеке виде се темељи. "Сви у дому поштени, а Неђу нема капе." То је и натјерало Стефана Душана да енергичним мјерама брзо искоријени крађу и разбојништво. Зато је средином 14. вијека у своме Законику прописао: "Да се разбојник објеси главом наопачке, а крадљивац да се ослијепи". Ишао је још и даље: "Да се господар села има довести окован пред цара и казнити једнако строго, а криво село биће конфисковано". О, да ли би данас имао ко да води слијепце када би такав закон био на снази, а колико би села било слободно?

И поред овог моста је бункер. На њему још увијек свјеже, масном бијелом бојом исписани текстови: "Сви на изборе! Нећемо краља хоћемо Тита!" Зна се већ то вријеме, када је 11. 11. 1945. године на "демократски начин" одлучивано који ће систем бити у Југославији. И бункер је добро послужио у пропагандне сврхе. Право мјесто, нема шта.

Потпорни зид узела је маховина под своје. За пуни вијек урастао је у природу, нестао. Ово нас подсјети на причу о стварању бисера: наиме, познато је да када зрнце пијеска продре у осјетљиво тијело шкољке, како би се повреда избјегла или умањила, око те мрве почне да се ства-

ра савршени округли бисерни облик. Слично је и са овдашњим боровима ако их дивокоза повриједи својим роговима, на површини коре се излучује смола која зацјељује рану. На "рањеном" камену кроз извјесно вријеме настаниће се лишажеви, како би "преболио" ране. Чобани с прољећа скидају кору са буковог стабла да би се сладили мезгром. Рана ће за коју годину зарастати и

Жељезничке тунеле наслиједио је макадамски пут

ожиљка више неће бити. Тако природа прикрива прљаве трагове оних који је не воле.

Мезгра, та течна хранљива материја која се у прољеће ствара испод коре дрвета и кружи кроз ткиво биљака, веома је слична лимфи код човјека, која протиче кроз тијело, и исто је тако безбојна као и мезгра. Лимфа или мезгра испуњава међуткивне просторе. У гладним годинама, хајдуци поготово, не треба им друга храна, већ узми какво сјечиво и запарај млада букова стабла. чак су мезгру стављали на ране и то им је био "пеницилин" прошлих вијекова. С јесени је скупљан жир храста или букве и то је био "кикирики" овдашњих људи. Природа не допушта да се у њој буде гладан, а и сваку озљеду залијечи. Али и њу треба разумјети, од ње се учи, ко то жели.

Ријека је овдје, али нема моста

Физичку радну снагу за изградњу ове источне пруге чинили су овдашњи мјештани, а кад је требало обрађивати камен, ту су били незамјенљиви далматински мајстори. Да смо тих година, од 1902. до 1905, пролазили овим правцем, чули би се бројни европски језици: чешки, пољски, њемачки, мађарски, словеначки, "а госпе ти" и далматински. Нема околног села из којег у то вријеме

нису овдје радили сви одрасли мушкарци. Алатке су биле: мацолe, лопате, динамит, крампови, вагонети на људску погонску снагу. Сваког дана по неколико десетина повреда. Ту су биле и приручне амбуланте, љекари и медицинске сестре, да би пружили прву помоћ. На све стране се подвикује, дозива, упозорава: "Пази доље! чувај! Вежи кола за бивола!". То је слика на цијелој траси од Сарајева до Вишеграда, а са оне стране Дрине од Вардишта у смјеру Вишеграда. На босанској страни саграђена је укупно 21 жељезничка станица: Ченгић вила, Бистрик, Довлићи, Пале, Коран, Стамбулчић, Сјетлина, Прача, Реновица, Бања Стијена, Судићи, Месићи, Дуб, Устипрача, Шип, Међеђе, Љућево, Вишеград, Босанска Јагодина, Добрун, Вардиште.

Зграда бивше жељезничке станице Судићи у кањону

Раскрсница путева Бања Стијена

Гледамо сунцем обасјане стране кањона. Све се прелива у спектар боја од ћилибара, до тамних закрпа борова. Иста се слика понавља и на супротној страни исте боје и готово на истој висини. Као да све овдје има свога двојника и стијене и дрвеће и птице.

Првобитно је, прије десетак милиона година, на овом мјесту постојала висораван (што смо претходно рекли). У њу се зарила Прача са својим притокама попут циновске тестере, чији су зупци дубили кањон. Данас је затичемо гдје је свој посао обавила (Просјек 961, а ријека 569 м). Просјечна дубина је око 500 метара, те тако спада у дубоке кањоне. Јасно се види та симетрија: и жбун, и просјек, и састав стијена, па чак и њихов облик.

Ријека не може никуда из кањона

Идемо тако од понора до понора, док се све расипа простором и сједињава са свјетлошћу. Ту и тамо свјетлуцају зрачне искре у ројевима једне се гасе, друге се пале, играју и плове међу понорима. Овдје се од искона живот одвија далеко од људског утицаја. Борови умиру стојећи, спаљени муњом или оборени усовима. Точила се осипају од дугих киша, слане и иња, које предводе вјетрови са мећавама.

Опет нови бук, нове стијене, ново узбуђење. Већ смо заборавили оно што је иза нас, као лијепи дани прошлости. Предајмо се природи, која нам заузврат нуди мир и бескрајно спокојство. Слапови падају и бурукћу у дубоке камене лонце, у којима се Прача игра и размеће. Чују се далеки крици, збрка кликтаја и

цвилежа измијешана са хујањем. Бљескају воде, које у себи носе слику изврнутих оштрих врхова. Све мирише на природу. Ништа човјек није, срећом, срушио ни ранио, изузев ове бивше трасе жељезничке пруге, а данас нема пута тамо куда је хтио он сам. Траса је на висини од око осамнаест метара изнад ријечног тока; веома добро пази да јој се сувише не приближи, јер она зна да кажњава.

Литице се одупиру расипању, па и бору

Дрвеће засукано вјетром изгледа као да укосо стоји јер су се стабла при дну извила у лукове. Другачије се не би могло усправити. У стабла која су ближе ријечи и већој влази увио се и успузао бршљан све до самог врха. Горе према небу, ивице кањона пуне крњих кречњачких зуба. При јачем вјетру, то даје посебну збрку звукова, које је народна машта испредала у којекакве страшне приче о вукодлацима и вјештицама. Ово је презрена и ничија земља. Или су њени власници Прача, орлови и звијери.

Све нас узнемири на стабло прикована црвена табла, а на њој слика мртвачке лобање са укрштеним костима и натпис: Пази мене! С једне и са друге стране полицијска жута најлонска трака као упозорење да је тај простор још увијек опасан. Све је то из

времена посљедњег рата. Овуда је била линија раздвајања закрвљених народа. Данас је називају дејтонска граница. Она је повучена средином ријеке (куда се креће матица). Десна обала, куда ми идемо, у зони је Федерације, а она супротна Републике Српске. На ону страну је и позната пећина Дуговјештица или Бања стијена.

Послије два краћа тунела и оштре окуке, ево нас у бившој жељезничкој станици Бања стијена. Тако је названа јер се високо уз Голе стране, горе изнад наших глава, на висини од око 500 метара налази насеље Бања Стијена, у саставу већег насеља Сочице. Бивша станица се састоји од два камена зидана објекта, данас руине. У првој су пребивали жељезничари и њихове породице, а друга је зграда жељезничка станица, гдје су службовали шеф станице и отправник возова. Укрштали су се возови, снабдијевали водом, вршена је контрола исправности композиције. Испред још стоји бетонска чесма за жедне путнике, али данас без воде.

Бивша зграда жељезничке станице Бања Стијена

Одавде су, уз нешто блаже стране, водила два пута: један према Бања Стијени и Сочицама, лијево, а десно уз Просјек (947 метара). Тамо се стизало у Вражалице и скупине насеља.

Занимљиво је да је на овом тридесетак година ненасељеном простору, ником потребном, данас, након што се сазнало о градњи пута, цијена земљишта порасла и настала је права трка ко ће се

дочепати ове омање равнице. Зна се, да се изгради какав угоститељски објекат, тако кажу наши водичи.

Зграда жељезничке станице Бијела Стијена 1980. године

Судар вагонета и локомотиве

Гојко (Мићо) Срдановић (1927) из Јелаха (Турковићи) био је чувар пруге, а потом и десетар на одржавању жељезничке пруге Реновица - Бања Стијена. Живио је до 16. априла 2004. године. Тога истог дана у вријеме његове сахране био је спровод Рибиха, али је случај хтио да се башу то вријеме пред црквом у Подграбу двије поворке сусретну са трећом, која је била сватовска. Сватови као сватови, зна се, весели, поднапити, шенлуче, али преко двије погребне поворке. Тако је то у животу - некоме се кука, а неком пјева; једни умиру, а други се рађају; "Коло среће уколики вртећи се не престаје..."

Није нам то био повод да пишемо о Гојку, већ нешто друго, из времена кад је био на пословима одржавања пруге у кањону. Гојко је са својом групом од седам радника обављао ове послове на Клиском мосту. Сви су сједили на малом вагонету који им је служио за пренос алата, материјала, радне одјеће, ужине. На тој

малој направи, неопходној при овом послу, погонску снагу чини човјек, који се ногама, попут весала на чамцу, одупире о тло и то покреће овај вагонет. Цјела група премјешта се на други простор и креће се, на ножни погон или инерцијом, низа страну. Ту је окука, и радници су били изненађени доласком локомотиве која је ишла од Реновице према Бања Стијени. Муњевито су одскочили са свога возила на обје стране и ухватили се за ограду моста. Сви су успјели да избјегну судар са локомотивом, али нису могли да

склоне своје возило. *Гојко Срдановић са групом радника на одржавању пруге 1973. године*

Дошло је до судара локомотиве и вагонета. Настао је тресак. Нешто од алата при томе је одбачено са вагонета, али је локомотива наставила свој пут без застоја. Међутим, и вагонет је убрзао свој ход низводно према Бања Стијени, а локомотива за њим. Вагонет је био бржи и пролази кроз три омања тунела, прелази око два километра и приближава се жељезничкој станици Бања Стијени. Отправник возова, који је стајао пред станицом, умјесто локомотиве види празан вагонет, без радника. Није се дао збунити. Улијеће у станицу, нагло мијења колосијек, односно смјер кретања "махнитог" вагонета. При тој промјени правца вагон је излетио са шина и у луку "скочио", попут пливача, у ријеку Прачу. Тамо су му отпали и точкови. Мало потом, ето и локомотиве. На предњој страни стоји нешто од радничке одјеће. Дуго времена је овај догађај из 1978. године служио жељезничарима као узбудљива прича. Срећна је околност да се све завршило без повреда и без жртава, али ће остати поука за будуће. Убрзо је на овом дијелу пруге дошло и до прекида саобраћаја за свагда.

Овим су простором прије једног вијека закорачиле прве горосјече, копачи, минери, маштари и неимари да кроз ова беспућа праве пругу над понорима ћуприје.

Путујемо дном кањона, застајемо и гледамо доље како ова хидра која се назива Прача, чије име не знамо другачије растумачити, у неком лудом ритму раздире ове стијене. Овуда куда ми идемо, човјек је висио на конопцу и заривао крамп у љуту литицу да би створио удубљење за своју стопу. На леђима је носио први алат, а све тако док није урадио простор за свог камарада. Они су тако кидали дио по дио овог монолита, стварали трасу за жељезницу, па чак и за двије жељезничке станице. Све је то урезано у окомитој стијени, гдје ни дивокозе нису могле да прођу. Човјек је створио стазу за чудо технике тога времена, које је "јурило стрмоглавом брзином" од 15 километара на час. У првим годинама, погонску снагу су добијали од храстовине овдашњих шума.

Зграда жељезничке станице Судићи 1980. године

Градитељи су напредовали педаљ по педаљ, долазиле су и одлазиле зиме тога почетка двадесетог вијека. На њих су насртали сњегови, подземне и надземне воде, безводица и љути вјетрови. Човјек је опробавао снагу над овим громадама. Живјело се у беспућу и градило по невремену, отимало од времена и пљачкашке стихије, која је преко ноћи односила човјеков труд и зној. О њој вам данас причамо, о тој прузи које нема, али је остала зарезана

бразда боковима кањона, куда нас данас носе октани. "Вози, Ђурђа, док си луђа!"

Дуговјештица у средини кањона

Црвена табла прикуцана на стабло, негдје приближно у средини кањона Праче, упозори нас да се зауставимо. Табла са два натписа, латиничним и ћириличним, на којој је бијелим словима исписано: "Пази, мине!", а између људска лобања са укрштеним костима, знак је који пријети. То је наслијеђе из посљедњег рата. Около је жута трака која упозорава да су ту негдје расуте нагазне мине. Овдје смо се зауставили и због једног много важнијег разлога, а то је да видимо неимарско дјело природе, познату, али не и виђену пећину коју називају: Дуговјештица, Мрачна пећина, Бања стијена, Говјештица.

Три препреке нас онемогућавају да јој ближе приђемо и омиришемо подземну мемлу и влагу: набујала Прача, мине, лијева страна обале, као и тунел који заклања видик. Зато смо се одлучили да, са допуштењем, пренесемо текст из књиге "Пећине и јаме Републике Српске" аутора Горана Дујаковића:

Макадамски пут у кањону

Композиција воза кроз кањон

"Улаз у пећину се налази на лијевој страни кањона ријеке Праче, испод села Бања Стијена, по коме носи назив. Локално становништво је назива и Мрачна пећина. Улаз се налази на око 590 метара апсолутне висине, двадесетак метара изнад корита ријеке Праче.

Пећина је постала позната почетком двадесетог вијека када је Аустроугарска започела градњу ускотрачне пруге кроз кањон Праче. Први подаци о пећини у литератури потичу од ентомолошких истраживања Виктора Алфебека. Примјерке на обраду је добио од аустријског официра Ота Каула, које је прикупио 1907. године за вријеме посјете пећини. У литератури се пећина спомиње и као пећина коју су прије Првог свјетског рата посјећивали туристи из Сарајева (Данеш, Ј. 1921).

Прва спелеолошка истраживања Бање стијене предузео је чех Јиржи Данеш, који је био у служби у аустроугарској војсци. Истраживање је предузео из војних разлога, јер се у пећинама Босне и Херцеговине трагало за коштаном остацима од којих је Аустрија намјеравала да прави састојке за барут.

Током периода 1917-1918. године, Данеш је прегледао и истражио велики број пећина на подручју Гласиначке висоравни и

лијевој страни кањона ријеке Праче. У свом раду 'Пећине у кањону ријеке Праче и околини Гласиначког поља', објављеном у Гласнику Географског друштва у Београду 1921. године, даје оскудне податке спелеолошких истраживања пећине: 'да има од једног километра испитаних ходника, а пронашао је и остатке костију пећинских медвједа у узаној галерији'.

Између Првог и Другог свјетског рата обављени су мањи радови о пећини. Поред Вјетренице у Поповом пољу, Бања стијена је постала друга пећина БиХ у којој су бетонирани степенице и постављена капија на улазу.

Детаљна спелеолошка истраживања и геодетска мјерења пећине предузета су 1957. године због њеног великог значаја у спелеолошком и туристичком смислу. Мјерењима је руководио Алија Салиховић, виши стручни сарадник Филозофског факултета у Сарајеву. Завршетком премјера направљен је детаљан план и профил Бање стијене, као и пећине Говјештице, за коју се претпостављало да је у физичкој вези са крајњим каналима Бање стијене.

На другој обали од пећине Дуговјештица смјештен је бункер

Од резултата истраживања и мјерења (прво геодетско мјерење пећине на територији БиХ) објављен је само један нејасан план и профил без података о укупној дужини подземних канала (по реконструкцији објављеног цртежа, око 1200 метара).

Последња истраживања у пећини, палеонтолошка, предузета су шездесетих или седамдесетих година прошлог вијека (у литератури постоје веома оскудни подаци о овим истраживањима, у сарадњи Земаљског музеја у Сарајеву и Завода за палеонтологију и геологију квартара ЈАЗУ из Загреба под водством Мирка Малеза. Према доступним подацима, палеонтолошка сонда је ископана на 200 метара од улаза на мјесту гдје се на стијени налази доста медвјеђих брушења. У сонди су пронађени остаци зуба и костију пећинских медвједа, који припадају, на основу литолошког састава и остатака пећинских медвједа, периоду горњег плеистоцена.

Спелеоморфолошки, паћина Бања стијена је сложен разгранат подземни систем. Главни улаз се налази двадесетак метара изнад корита ријеке Праче. Улаз је уски канал који је вјештачки проширен ради лакшег приступа. Други, старији улаз у пећину је отрпао Јиржи Данеш за вријеме својих истраживања, али је током времена поново затворен наносима тла и дробине.

На крају уског улазног канала који прелази и 'Улазну галерију', налазе се ријетки, љепљиви, бјеличасти облици пећинског накита пећинско млијеко. Познато је да је ова интересантна акумулативна форма током историје коришћена у медицини за лијечење разних болести и заустављање крварења.

Унутрашњост пећине је изузетно богата разним облицима пећинског накита: сталактитима, сталагмитима, саливима, великим пећинским стубовима, травертинским кадама и драперијама. Највећа концентрација пећинског накита налази се у средњем, разгранатом дијелу пећине. Овдје се налазе и бројни аустријски потписи, који потичу с почетка двадесетог вијека.

Због ратне ситуације почетком деведесетих година прошлог вијека, околину пећине сада окружују минска поља, па је сигуран приступ до ње могућ само уз присуство локалних водича."

Топоними насеља према презимену житеља

Овдје се називају медвјеђи мостови. Представљају неку врсту ступице или кљусе за ове звијери. Постављају се преко каквог потока, с циљем да у процјеп између њих упадну међеду ноге. Међед, кад наиђе на поток који има дубоко и стрмено корито, тражи да пређе с једне стране на другу краћим путем. Зато му ловци намјесте два врло јака дрвета, али тако да му најприје упадну ноге између њих кад дође на средину и послије јако стегну, те га лако савладају.

Није нам била намјера да пишемо о овом, већ о онима који служе за људе, у које не упадају ноге, али су овдје увијек служили да се на њих намјести каква клопка за човјека. Они у свим ратовима имају посебну улогу и зато свака војска у њих веома много полаже наду, али и страх да им когод не намјести какву ступицу. Зато су у Другом свјетском рату сви обезбјеђивани бункерским стражама и за њих су везане посебне приче и догађаји.

Код обију жељезничких станица у кањону Праче Бање Стијене и Судића, били су изграђени висећи мостови за прелаз путника од ових станица на супротну обалу, према селима која се налазе високо горе на ивицама кањона. Грађени су да могу поред човјека примити и коњски товар, ради преноса терета до жељезничке станице и обратно. У посљедњем рату оба су моста нестала, да ли краћом конструкције или на неки други начин (о чему је већ говорено).

Називи жељезничких станица у кањону Праче навели су нас да зађемо мало горе, више, на ободу кањона. И са једне и са друге стране ове долине сва су насеља у беспућу. То су она села чије се становништво склањало даље од долина и путева јер је тамо несигуран живот, од пљачкашких чета, колере, куге, све у свему, повлачило се у горске предјеле и шуме. Њихове топониме Турци нису мијењали. Називана су по појединим породицама које су у њима живјеле, односно које су се ту населиле. С лијеве стране, близу обода су Сочице, Радовићи, Јаворићи, Хршуми, Вучковићи, Коњокради, Голубовићи, Карачићи, Гладановићи, Лађевине, Маљевићи, Кујунџијевићи и на крају - Варошиште.

Ова насеља нису била погодна за живот турских спахија и осталих исламских господара. То је било резервисано за кметове, рају. Спахија је тамо залазио једном годишње, кад је требало да

покупи харач, трећину са свога посједа. Ово је претежно кршевит и безводан крај, без површинских вода. Ако се и нађе врело, оно брзо потоне, као да настоји да човјеку не послужи у корисне сврхе. Сва муслиманска села, као и у осталом дијелу Босне, на бољем су земљишту, ближе путу, води, већем насељу, трговини, занату и другим угођајима. Многа су промијенила назив, најчешће по личним именима, али су она ван нашег интересовања јер су изван појаса сливног простора Праче. С Турцима и муслиманском вјером дошли су и нови културни утицаји, који су појачали подвојеност становништва.

Слично је и са десне стране кањона. Природна средина је готово иста, просјечно око 900 метара над морем, као и с лијеве стране долине. Ријетко се појављују површински токови. Извори, чим пређу кратко растојање, пониру и тамошњем становништву отежавају живот. На овој страни су Вражалице, Судићи. Сва ова насеља су данас без људи, напуштена, куће послије паљевине нису обнављане.

Прастановници - илирско племе Деситијата

На данашњем степену нашег сазнања, најстарији житељи ових простора долине Праче, њеног сливног дијела, били су Илири. Они су индоевропски народ, који се дијелио на племена. На овом дијелу живјело је племе Деситијата. Како нису имали властите писмености, то су се дјелимично служили грчким, а касније латинским језиком и писмом. Деситијати су овдје боравили прије три и по миленијума и живјели онолико времена колико и Словени пребивају на Балкану, а то је око 1 500 година.

Овај дуги боравак није могао остати без икаквог трага. Споменици материјалне културе Деситијата су градине и громиле. Данас народ остатке утврђених насеља назива градинама. Оне се најчешће налазе на бреговима средње висине (између 500 и 1100 метара). То је наслагано камење без малтера, заокружен простор. Налази су познати под називом "гласиначка култура". Први дошљаци нису познавали жељезо, већ бронзу, по чему је познато и под именом бронзано доба. Како је вријеме одмицало, и Деситијати се упознају са гвожђем, од којег су правили дуга копља, на-кит, игле.

Најстарије остатке градина налазимо у квадрату насеља Јаровићи (Саице) - Голубовићи - Рудине - Русановићи. Сва су она на око 800 метара надморске висине, сјеверно од кањона Праче, односно лијеве обале, на атару општине Рогатица. Сматра се да је прво досељавање Деситијата било у Русановићима (око 1500. године прије нове ере). Овдје се може видјети зид некадашњег утврђења, израђен од ломљеног камена, сухо наслаганог. На брежуљку (кота 868 м) насеља Голубовићи налази се градина зарасла шумом и тешко уочљива. Одбрамбени зид затвара круг чији је пречник 90 метара. Трећа градина налази се на падинама Рудине (кота 930 метара). Зид затвара простор овалног облика, пречника 120 метара, а висине око једног метра. Четврта градина је под Јаровићким брдом (Саице) и назива се Мали Градац. Ова се градина најтеже уочава, примјетни су само темељи.

У Малом Грацу су примјетне громиле које потичу од бронзаног доба. Ове су, као и оне које се сусрећу код Винограда, западно одавде (на атару општине Пале), неки облик гробница. У непосредној су близини насеља, на каквој благој падини брежуљка. Покојника су полагали на ледину, на њега набацивали гомиле камења и земље. Камење није било веће од тежине коју једна рука може да пренесе. Касније (под утицајем Келта) лешеве су спаљивани, а пепео закопан под громиле.

Римљани су овладали овим крајевима на почетку нове ере. Стара илирска насеља више нису одговарала новодошлим Римљанима и она су занемарена и заборављена. Какав би то био Римљанин, а да не гради путеве? Путеве од прије два миленијума у малим остацима сусрећемо долином Ракитнице (лијева притока Праче), као и долином Праче, све до Дрине. На истоку од поменутог четвороугла насеља Деситијата (Илира) налази се насеље Лађевине, гдје је случајно откопано двоје римских грађана који су живјели у четвртм вијеку нове ере. У тим гробовима су пронађени накит и новчићи за плаћање улазнице за подземни свијет.

"ОД БОРБЕ СЕ НИЈЕ КРИО..."

Херакле из Русановића

Кад је Василија добила порођајне болове, посљедњег дана прољећа 1955. године, кренула је јашући на кљусету према Рогатици. Болови учестали, плод се појављује, а до болнице и лекара дуже од два часа брзог хода. "Душане, јадане, ја се порађам, не могу даље, заустављај рагу. Чујеш ли?". Тако на пола пута од села Русановића и болнице у Рогатици на свијет дође, без ичије помоћи, у сеоској потлеушици, здрави мушкарчић. Код власти га пријавише као Рајка Кушића, оца Душана, мајке Василије. Другови га касније назваше Купи.

Железничка станица на Корану у којој се Кушић видио готово свакодневно

У кршевитом, безводном (подземне воде отичу према Прачи), посном и са дланом обрадиве земље селу Русановићима проходао је Рајко. Чуван и мажен од сестара Веселинке и Љиљане. Русановићи су у ово вријеме имали 17 домаћинстава у којима су живјела 92 чељадета. Чак се село за тридесетак година увећало на 27 домаћинстава, али је остао исти број житеља. Занимљиво да је природна средина старог завичаја Кушића готово иста као ова ов-

дје у Русановићима. Наиме, село Кушићи у Зијемљу код Невесиња (Херцеговина) налази се на око 800 метара над морем, као и ово овдје. Богињави кречњак готово исти, а и у једном и у другом веома мало обрадиве земље. Сличан се сличном радује.

Први се Душан спустио са запослењем у Коран (Пале) на одржавање жељезничке пруге. Кад је Рајку било пет година (1960), породица се сели на Коран, у склепану барачицу. Њих петоро у једном собичку. Рајко похађа шест година паљанску основну школу, а седми и осми разред наставља у вечерњим одјељењима у Сарајеву. По наговору сестре Љиље и пријатеља, учлањује се у тек основани Џудо клуб "Босна". Почео је вјежбати и улазити у тајне вјештине овог јапанског националног борилачког спорта. Метод је заснован на физичком и психичком васпитању. Основно је обиљежје: попусти да побиједиш и употрејеби мало снаге да би постигао циљ. Из Јапана, гдје му је домовина ова вјештина, зачета крајем 19. вијека, стигла је на наше просторе Југославије тек 1953. године. Двије године прије него што се Рајко родио. Борци се такмиче у кимону (широка хаљина са појасом и рукавима), на мекој простирци.

Хераклова снага од козјег млијека

Отац нема новаца за тамо некакве чланарине за спорт за који никада није чуо ни видио. Да је то скок у даљ, бацање камена с рамена, или какве вјештине са пушком или коњем, па Боже помози. Али за џудо, Душан каже чудо, зато нема новаца. Мајка Василија кришом тутне новчиће за ту чланарину, да стари не види, а те паре су добијене од продаје млијека од једне козе. Касније ће Рајко говорити да је Хераклову снагу добијао од козјег млијека. Херакле је јунак грчке митологије који је за свога живота учинио дванаест великих дјела. Зачетник је бројних борилачких такмичења, међу којима су и Олимпијске игре. Наш Херакле из Русановића је у своме вијеку учинио далеко више подвига.

Једног дана Душан је позван да гледа у Скендерији (Сарајево) борбу свога сина. Након борбе, обојица су били срећни. Рајко јер је све побиједио, а Душан јер му је то крв, његов јединац, његова срећа, насљедник. Било је то исходиште према будућим побједама, према врховима џудо-спорта свијета.

С времена на вријеме Рајко је своју снагу опробавао у превлачењу конопца

Након завршене основне школе, уписује се под Голим Кораном на ауто-механичарски занат. Све три године школовања (1972-1975) Рајко послије наставе граби на воз на Корану, који га односи на подучавање цуда у Сарајеву. Када је примио диплому квалификованог ауто-механичара (јуни 1975), односи је у "Фамос". Није то посао за Рајка, и након двије године невидљива ужад га одвлаче за Сарајево, гдје постаје тренер женске младежи у цудо-вјештинама. У тим данима погинуо му је отац на жељезничкој прузи код Довлића са још два своја друга (1977). Кратко вријеме био је студент ДИФ-а.

Пут ка свјетском врху у цудо спорту

Упутили смо се ка кући Кушића, овдје на Корану. Воде нас у повећу спаваћу и радну собу на спрату. Веселинка нам је водич и кустос кроз необичан, приватни, нерегистровани музеј, који је за живота овдје стварао и попуњавао Рајко. Сусретоше нас бројни трофеји цуда, лова, а с друге стране - сабље, каријега прадеде коју вријеме не штеди.

На столићу двије медаље освојене на првенству јуниора Југославије. Бронзана медаља наше бивше Федерације за сениора 1977. Два пута је првак Југославије, за 1983. и 1986. годину. Чети-

ри пута је други, а шест пута трећи. Како у Федерацији нема себи равна са којим би водио бој, Рајко креће у свијет на међународна такмичења. У Италији стаје два пута на прво, а једном на треће мјесто у свијету. У Тунису друго мјесто, на Куби треће, у Новом Саду друго, Истамбулу друго, у Пољској два пута на друго мјесто.

Учествује на Олимпијади у Москви, а 1980. године осваја у Вроцлаву (Пољска) прво мјесто студената свијета. Те године Херакле са Пала најбољи је спортиста града Сарајева, а потом у групи десет најбољих у Републици. У 1983. години је првак, а 1985. вицепрвак Балкана.

Са Чудо-клубом "Босна" Сарајево Куш осваја двије титуле, екипног првака Југославије за 1986. и 1990. годину. Спортска освајања наставља у одбрамбеном отаџбинском рату Републике Српске. У 1992. години други је спортиста Републике Српске. Неколико пута био је у прилици да искаже своју снагу у спасавању рањених другова - једног под једно, а другог под друго пазухо, па у трку са ватрене линије. Када је кренуо да представља своју Републику у Београду 2. септембра 1994. године, чекала га је зла коб код Рогоушића (Мокро). Овдје у саобраћајној несрећи гаси се живот једног од највећих спортиста чудо-спорта Републике Српске, а у нама сијевну Шекспир: "Кад се снага одвише разбуја, од рођенога гине обиља".

Рајко Кушић је у своме кратком животу од 38 година успио одгонетнути тајну и с малом снагом постићи много. Попуштао је да би био најуспјешнији. Он је муњевито освајао у кимоно-одјећи на меканој простирци бијели, жути, наранџасти, зелени, плави и црни појас. Када се у појасевима не може даље ићи, прелази се на мајсторско поље, које се састоји од 12 степени (степени се овдје на-

Рајко у вријеме кад је освојио црни појас

зивају дани). Први је почетни, а 12. је задњи и постаје се доктор-цуда.

Највиши степен (дан) у Европи је досегнут пети дан, а у Југославији први дан. У Босни и Херцеговини до 1960. године нико није освојио ни један дан. У породичној кући на Корану, на зиду спомен-собе, стоји урамљена диплома у златотиску да је Рајко (Душан) Кушић власник V (петог) дана. Да није завршио свој живот у долини Мокрањске Миљацке, без сумње би досегао зенит.

Рајко Кушић у друштву са Лопатићем

На столићу спомен-со-бе стоје 53 медаље, што представља само један мањи дио, као и Орден Карађорђевог звијезде II реда. Поред је неколико ловачких пушака, јер је и ово био његов омиљени спорт, двогледи, сатови разних произвођача, шљем, маскирно војничко одијело, личне ствари овог Херакла испод Великог Корана. Овдје је и кимоно-одјећа, у којој се борио и побјеђивао широм наше планете и доказивао оријашку снагу и вјештину горштакског младића и снажне људине. У витринама 24 пехара разних облика и величина. Нама је тешко да их пребројимо, али Рајку није било за двадесетак година, колико их је освајао. Више од просјечно, у свакој години по један пехар и по три медаље. Ми који виримо из мрачног угла, питамо се: "Да ли је могуће бити мушко као што је био Рајко Кушко?".

Када смо били у дому Кушића мајка Василија је била још жива. Чак нам је показала једну свешчицу у коју је записивала поједине пјесмице о своме јединцу, чији је сваки одлазак испраћала сузама. Сваки дан по једну строфицу у десетерцу. Преписујемо једну: "Војвода је понос био, /Од борбе се није крио,/ Пред војском је први био."

Потписник ових редова предлагао је директору Средњошколског центра "Пале" да се ова спомен-соба прогласи као депанданс музеја школе коју је похађао, тим прије што је сакупљен знатан број експоната за будући музеј школе, које су даровали ученици, а од породице Кушић је добијена сагласност са великом радошћу да се њихов Рајкић (како га је мајка од миља називала) не заборави и не умре по други пут. Било је то октобра 1997. у канцеларији директора Центра. Не само што приједлог није прихваћен, већ је ормар са ученичким експонатима избачен из просторије, остављен откључан и сви експонати су покрадени. Као доказ за ову тврдњу нека послужи страна 182-в рукописа "Средње образовање у Палама (1948-1998)", а која носи наслов: "Бити мушко као Рајко Кушко". Овај текст је крадимице преузет за ову публикацију. Родни завичај Рајков налази се у простору кањона Праче, те је то био повод више да се овај текст уврсти на овом мјесту. За близу шездесет година постојања и рада Средњошколског центра на Палама, нема значајнијег ученика од Рајка Кушића. Зато би било сасвим природно да безимени Центар понесе његово име.

Рајко је, поред осталог, био успјешан и у лову

ЈУЖНИМ ДИЈЕЛОМ КАЊОНА

Богата трпеза природе

Прача доље хучи, луда и махнита, добила снагу од прољећњег развигорца. Макадамски пут прати ријеку, али она има своје путеве опасних брзака, непредвидивих изненађења. Лијево је Јаворица (966 м), а десно или јужно, свеједно је, Судићи планина (1002 м). На махове се ова два узвишења приближе, па у машти помислите да би се кањон без потешкоћа могао премостити горе, а не доље. Још увијек путујемо према истоку. Јужни вјетар тјера сњегове пред собом, а вјетрови се мотају у ковитлацу, као да су изгубили свој пут. У зимском периоду снијезни вјетрови знају да нанесу сметове. Срећна је околност што су бројни тунели, а по-негдје су постављене и надстрешнице или, како их наши водичи називају, галерије. Сличне су онима у швајцарској, гдје су пруге и путеви наткривени тако да се, орило-горило, саобраћај одвија без застоја и нема ознаке: "Пази, одрон!". Усови и одрони су опасни непријатељи.

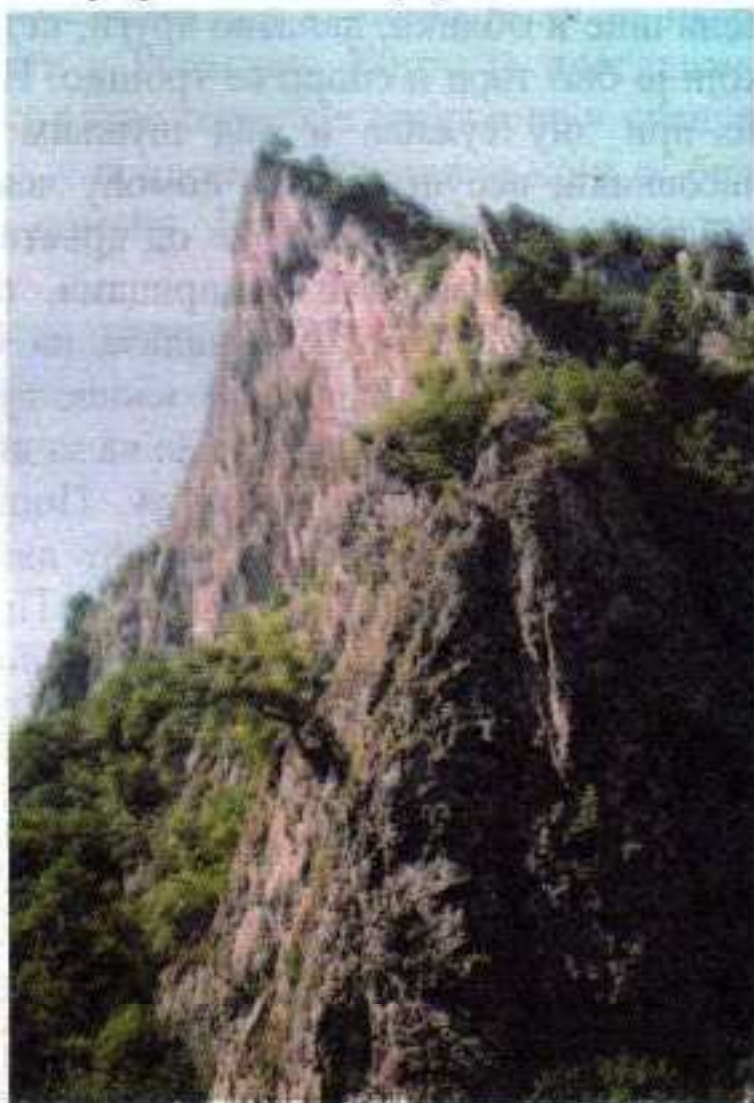

Воз у долини Праче

Од 29 тунела, колико их има, за њих 15 постављени су семафори. Остали су краћи, па иако су у полутами, нису потребни сигнали. Уграђивање ових неопходних уређаја поставила је фирма "Процес Лонтро" из Сарајева, а уређаји су "Сименсови". Раде помоћу соларне енергије, по систему сунчевих батерија.

Опет полицијска жута трака, опет упозорење са мртвачком главом. У посљедњем рату била је овдје линија сукоба, сада етничка граница постављена у Дејтону. Она је између другог и трећег тунела идући узводно од Судића. Срећа, нема стражара, нема царине, не требају пасоши, нема рампе - она је више у мислима, него што је у стварности. И тунел је подијељен на два дијела, према етничком принципу. Означен је бројком 99, по реду рачунајући од Чукарице, некада полазне станице за ускотрачне пруге. До насеља Пале укупно је 121 тунел.

Дијелови кањона

Узводно од Бање Стијене дејтонска међа је прешла на лијеву страну обале ријеке и након километар и по опет силази на ријечни ток, сијече га и усмјерава се према југу, подножјем Судићких планина, сијече насеље Вражалице на два дијела. Ту је негдје био Пињов млин, али га је Прача однијела у великом поводњу 1968. године. Сачуван је у сјећању, налик на кокошињац, кров од шиндре. Данас му се не виде ни темељи. У овој воденици млио се јечам, пшеница, кукуруз, зоб, раж и суве крушке. Млинови су подизани на мјестима гдје су брзаци и већи пад, претежно од облица и притки облијепљених глином, да се у њима не би задржавала влага која би омекшала житарицу и онемогућила

прераду у брашно. Од ријеке или потока су одвајани прокопавањем јаза, кроз који је протицала одређена количина воде. Изнад млина је постављено корито од стублине и вода је у паду ударала у лопатице које су се окретале на осовини, на чијем се врху налазио кружни камен, обично пречника око један метар. Над њим се, исте величине и облика, налазио други, исто тако од вулканске стијене, који је био тврд и споро се трошио. Над њима дрвени сандук, који се при дну сужава и над шупљим каменом, попут пјешчаног часовника, испушта жито помоћу чекетала, које га издробљеног избацује у мучницу, такође од дрвета. Низ ове врлети носило се жито на леђима или самарицама, силазило се и пело козјим стазама од села која се налазе на околним висоравнима. При високом водостају ријеке, воденице су престајале с радом, а то се називало "настао преступ". Не ваља ни када је премало, а још горе кад је превише воде у кориту. Пошто смо зашли на просторе Месића, да кажемо да је између два велика рата пуном паром радило десетак млинова, било на Прачи или њеним притокама. Данас нема ниједног. Понегдје је млинар имао магаре на услузи, што је, опет, наплаћивано брашном. Отуда изрека да је најтеже у животу бити воденичко магаре.

Никако да Прача заврши започето дјело ерозије

Висок снијег и љетни пожари око пруге

За нову годину 1956. у близини ове станице Судићи десио се изузетан догађај. Нападао је толико висок снијег да је онемогућио даље кретање путничког воза. Композиција није могла ни напријед ни назад. То се сазнало у жељезничкој станици, која је путем телефона обавијестила власти у Рогатици. Убрзо је проглашено ванредно стање, сакупљени су радно способни мушкарци и кренуло се пјешке, кроз дубок снијег, у припомоћ путницима који су били без гријања, хране и сваке помоћи. Група је успутно нарастала пролазећи кроз околна села.

Прача се провлачи између густих лишћара

Спасиоци су стигли након два дана и двије ноћи. Месићи, као најближе веће насеље, били су лука спасења. Та голема маса упутила се пјешке према циљу, служећи се колосијеком. Месићани, као добри и честити домаћини, пружили су све што је било у њиховој моћи: храну, топле просторије, топле напитке. Путници који су се упутили према горњем Подрињу укрцани су у аутобусе и упућени преко Јабукe. Кад је колона стигла до Мраморја, даље ни макац од великих сметова. Исти путници, у два различита превозна

средства, по други пут су се нашли у невољи, завијани великим сметовима. Одлучено је да се врате назад, опет у Месиће, опет код истих домаћина. Остали су тако све док пруга и путеви нису били рашчишћени, а потом су сви кренули у жељеним правцима.

Један од заосталих тунела из Другог свјетског рата

Нису само сњегопадне зиме доносиле невоље. Била су то и сушна љета. Тадашње локомотиве нису имале заштитне филтере на издувним цијевима и на њих су излазиле искре из ложишта угља. Оне су палиле суху траву, шушкор и ниско растиње. То се муњевито ширило уза стране кањона, прелазило на висоравни с лијеве и десне стране ријеке, захватало високе шуме и приближавало се насељима. На Илиндан једне године пожар је стигао до Црног врха и Борика. На теферичу се сакупило мноштво свијета да се прове-сели, да се дјевојке загледају, покоја и украде. Кад ето полиције, све одрасле особе, и женско и мушко, на гашење пожара. Тулило се цијеле ноћи. Ујутро, након успјешног посла, дјевојке, невјесте, момци, све је то било гараво, поцијепано, уморно, сањиво, али ватре није било. Слично је било и са друге стране кањона, према Мелацу, Судићким планинама и падинама Црног врха.

Трагови тих љетних пожара видљиви су и данас, након толиких деценија: падине кањона без високе шуме, а околна села и данас без вегетације (зато се називају Голе стране). То је наличје, оно ружно, опасно и штетно, ове хранитељице која се назива жељезничком пругом. Локомотиве су најчешће користиле угаљ из рудника Кукавице близу Рогатице, и он је доносио много невоља околним житељима.

Сила никад мила

Градња пруге од Сарајева према Вишеграду почела је 14. августа 1902. године, након што је босанскохерцеговачка влада добила кредит од 78 милиона круна. Највећи успон пруге био је према тунелу Стамбулчић (дуг 851 метра) и износио је 18 промила. Овдје је пруга достигла и највећу надморску висину (940 метра), не само на овој траси него је то била највећа апсолутна висина жељезничке пруге за путни саобраћај у Европи. Тиме се ћесарска Аустрија хвалила пред свијетом (тадашњим чудом од технике). Овај тунел је 121. рачунајући од почетне станице Чукарице (Београд). Укупна дужина тунела на овој траси износила је 13 500 метара. Од Сарајева до Београда путовало се око 15, али у првој деценији и дуже од 30 часова.

Пруга је била спремна за саобраћај од Сарајева до Вардишта, односно до Увца, 10. јула 1906. године. И док ово пишемо, управо се навршило 100 година постојања (истекао јој гарантни рок), која је била више намијењена у војне и освајачке циљеве, ове саобраћајнице, а мање да се помогне овдашњем свијету. Имала је још један рекорд тога времена - била је најдужа жељезничка пруга коју су изградили Аустријанци у Босни и Херцеговини, најтежи и најскупљи објекат. Због тежине градње трасе кроз овај кањон Праче, умало да се одустане од њеног наставка према Дрини. Али жеља за освајањем туђих територија све је надвладала, па су тражена додатна средства. Тако се почетна сума готово удвостручила. Била је то припрема за рат, који ће почети осам година од њеног пуштања у саобраћај.

Главни терет након осам година биће војска која је на капама носила ознаке "Фрањо", а у супротном правцу дјеца, жене, старци из Горажда, Фоче, Чајнича, Рогатице, са Пала, према коњ-

ским шталама на обали Босне у Добоју, у Јасеновац Првог свјетског рата.

У доба мира, главни терет у вагонима били су дрво и угаљ из Кукавице, Миљевине. Превожене су све врсте дрвета. У Другом свјетском рату опет се слика понавља: војска са ознаком на капама "У", кукасти крст, а у супротном правцу опет нејач, али сада према Јасеновцу. Запажене су дуге композиције, кроз чије су прозоре провиривале младе главе, бијеле од ди-ди-ти прашка, усмјерене према масовним градилиштима пруга, путева, електричних централа, брању кукуруза..., војници на одслужењу војног рока. Убрзо ће се слика малчице промијенити: одлазак, опет млађег свијета, према градовима или у бијели свијет, да се никад више не врате, пут без повратка.

Риболовци су свакодневно присутни на овој ријеци

Они који су је градили на почетку 20. вијека уложили су силно злато за њено довршење. Они су били и њени рушиоци. Наиме, те 1945. године, кад је у нашем гају нарасло доста дренових батина, послије пораза на свим просторима Балкана, за собом су рушили мостове, пруге и све уређаје који су служили за одвијање промета. Зна се, ко бјежи, мртав не лежи. Овдје гдје сада стојимо,

у близини станице Судићи, срушили су минирањем моста неке тунеле, затрпавали ("послије нас, пустош"). У вријеме кад је служила за освајање према истоку, тако се и називала - источна пруга, заливана је златом, а сада, да не припадне другом, мора бити уништена по принципу: "Ја сам те градио, ја ћу те и срушити." А сила никоме и никада није мила.

Тунел смрти Орљик или 98. бивше жељезничке пруге

Судићи крваво пресудили

На пола пута између Каљана и Месића, тамо гдје ријека прави нагли лакат и од источног правца скреће ка југу, најближа је непостојећа жељезничка станица Судићи. Ширина ријеке је око петнаест метара, а богме ни небо изнад није много шире. Ова средина кањона дубока је око четири стотине метара. На сјеверу су Враголови, Радован, Карачићи, Голубовићи, а на југу Судићке планине. Испод нас доље је, око 18 метара ниже, Прача. Пуна јој уста пјене, ваљда јој нисмо по вољи. Стране јој обрасле бујним растињем, а између њих, ту и тамо провирују камени костури.

Пред нама је тунел, на чијој десној страни стоје два броја: 98, а испод 188. Први означава број тунела од Чукарице догде

идући непостојећом трасом, жељезничком пругом узаног колосијека. Други број је дужина тунела. Назива се Орљик. Други је од жељезничке станице Судићи. Он је био на међи двију зараћених страна у одбрамбеном отаџбинском рату 1992-1995. године. Стоје тамна мрачна раскешена жвала, из којих избија дах смрти, пријетње, дупља мржње, гутач људских живота. Ми га, чини нам се, с правом називамо "Тунел смрти", а можемо га назвати још и: "Проклети тунел, Тунел јада, Тунел зла, Тунел туге" и сви му називи одговарају. Лако се препознаје - док му прилазите, око пута су црвене табле на којима су утиснуте мртвачке главе са укрштеним костима, а околу полицијска жута трака са ознаком: "Пази мине!".

Други улаз у тунел Орљик

У овом "Тунелу зла" нашли су смрт небројени људи многих нација: бошњачке, српске, шведске и вјера: муслиманске, православне, римокатоличке, протестантске и оних за које не знамо. Све се то дешавало у десетак година, од 1992. до 2000. Ни број животиња није нам познат. Крупних животиња овдје више нема (као што су вуци, медвједи, лисице). Ко је остао жив, разбјежао се од ове проклете линије, линије смрти.

Непознато је колико је те 1995. године, у вријеме док је још пламтио рат, погинуло избјеглица из Жепе. Нико не зна колико их је тада задесила злосрећа: ни наши водичи Каљанци, ни Центар за уклањање мина БиХ. Нешто касније зла коб задесила је припадника СФОР-а, чије име такође не знају, чак не знају из које је државе и којем је народу припадао. Не знамо да ли је удес који се овдје десио средином августа 2000. године био са највише жртава, када је погинуло пет људи и један тешко рањен. Можда ће се десити још какве масовне несреће, што не бисмо прижељкивали било коме. Али, по оној народној: "Несрећо, ако си сама, нек си добро дошла", и ми бисмо се томе придужили.

Тунел људских трагедија

Двојица рибара: Мирослав Миро Бајић и Радомир Лучић, обојица са Пала, договорили су се да 14. августа 2000. године пецају рибу у кањону Праче. Дошли су аутомобилом преко Рогатице до Месића, узели прибор за пецање и упутили се узводно уз ријеку. Прача је у ово годишње доба мајушна, у кориту оставља пјешчана острва преко којих се може безбједно ићи цијелим током. Занесени пастрмкама и липљаном, нису ни примијетили кад су се нашли у средини кањона, око осам километара од Месића, ондје гдје ријека прави лакат. Ту је негдје и линија раздвајања двају народа у несрећном рату.

"Доста за данас. Мотај силк, враћамо се. Ваља нам стићи до Пала, невријеме се спрема." Не враћају се откуда су дошли, коритом ријеке, већ иду копном, трасом жељезничке пруге. Пењу се уз стрми обронак, према непостојећој прузи, без колосијека и жељезничких прагова. Ушли су у тунел број 98, чија је дужина 188 метара. Мрачан, неосвијетљен. Корачају један за другим под свјетлом ручне батеријске лампе, коју Лучић носи омотану каишем око руке. Напријед је Бајић. Под ногама им крупни камени туцаник (шодер), остатак некадашњег колосијека. Прошли су око 150 метара тунела. Бљесак, страховита експлозија! Бајић је нагазио на скривену мину звану ПРОМ-1. Она има веома разорну моћ. Обојица су мртви! Снага овог убојног оружја је толика да је мина направила 25 цм дубок кратер у земљи и разорила бочне зидове од камена. Како је ово безљудан крај, на цијелој дужини кањона нико

није ни чуо ни видио ни сазнао шта се овој двојци десило у "Тунелу смрти".

Прошао је који дан. Ни Лучић ни Бајић се не јављају нити се враћају. Сумња се у најгоре. Извјештавају се полицијски органи Рогатице, на чијој је територији тунел. Они обавјештавају међународне снаге да су нестала двојица рибара по оном устаљеном: ја псу, пас репу, реп длаци. Зује телефони на све стране: гдје, шта, куда, у којем правцу... У кањону је прво препознат аутомобил, закључан, празан, домаћина - власника нигдје. Можда знају мјештани Месићани. Ништа чули, ништа видјели, кањон не говори, Прача ћути. У кањон се не иде на теферич или гозбу. Тамо се гине, а бити смрти близу, ох, како је то тешко. Три корака напријед, а два назад.

Кренуло се 16. августа. (Екипа деминера урадила је свој дио посла). Сутрадан, 17. августа кренуло се ка мјесту трагедије. Прошло је већ три дана. Љето је. У кањону и тунелу нису тако високе температуре. Екипу чини 14 Паљана: деминери, супервизори, вође тимова, медицинари, возачи, преводиоци, оператери. Екипа не иде на спасавање, већ на извлачење лешева. Дошли су до "Злог тунела" 98. Тешко су деминери откривали мине, јер детекторима и пипалицама сметају отпаци жељеза од демонтираних шина и остатака зарђалих завртања, који дају лажну дојаву.

Након што је посао обављен на брзу руку (стаза кроз тунел само један метар широка), без темељног истраживања, дио групе (њих шест) улази у тунел. Дошли су до мртвих рибара у 14 и 45 часова 17. 8. Њих тројица хватају леш за ноге и руке с циљем да га изнесу на свјетлост дана. Неко од њих нагази на једну од двије мине које су биле испод мртвог Лучићевог тијела. Бљесак, експлозија! На мртвом Лучићевом тијелу нашла су се још три: Божићара Влашког - вође тима, Небојше Фуртуле - криминалистичког инспектора Српско Сарајево и Olssona Bengta, Швеђанина - оперативног руководиоца HELP UDT. Сва тројица су били на мјесту мртви, без знакова живота. Медицинско особље није имало шта да ради. Нешто даље од ове групе страдалих био је Војислав - Војо Гавриловић, возач-преводиоца, који је од исте мине задобио повреде по читавом тијелу.

Двије медицинарке, Зорица Тешановић и Милијана Глуховић, обје са Пала, прискочиле су унесрећеном Гавриловићу, пруживши му прву помоћ.

жиле му стручну помоћ: превијање, заустављање крварења, инфузију. Касније је Гавриловић пренесен у Горажде, а потом у Касиндо, и послије бројних операција остао је у животу, али са тешким физичким оштећењима.

У току десетак дана средине августа 2000. године од двије експлозивне направе погинуло је петоро људи и један је тешко рањен. Извлачење погинулих завршено је 19. августа, око 15,20 часова.

Истражни одбор Центра за уклањање мина БиХ, под руководством пуковника Антуна Синковића, нашао је око осам тачака пропуста које је учинила паљанска екипа, такозвани тим "Б", који је обављао посао извлачења погинулих рибара. Ти пропусти су: непридржавање правила растојања у оваквим приликама, није ношена заштитна опрема, очишћена стаза кроз тунел била је широка само један метар (касније је у овом тунелу пронађено још 12 неексплодираних мина), једновремено је у тунел ушло шест људи. Много погрешних радњи, сад ти кукај, мајко, за изгубљеним младим животима. Дошао је до изражаја наш синдром: површност, самоувјереност, непослушност. Можда ћемо се и ми једног дана дозвати памети.

Извјештај Истражног одбора је на 12 густо куцаних страна, а њега прати још десет различитих прилога. Ми смо од толиког мноштва издвојили само мали, суштински дио саопштења. Дугујемо захвалност на помоћи пуковнику Антуну Синковићу.

Два другара које је уловила смрт

Двојица Паљана, Радомир Лучић и Мирослав Бајић, нису вршњаци, нису истог занимања, а нити су живјели у истом мјесту, али их је приближило рибарење. Тиме су се бавили од мајушних ногу. То их је приближило до пријатељства, али риба их је уловила и однијела на "онај свијет". Прво да их представимо.

Радомир Лучић

Радомир Лучић рођен је 20. децембра 1954. године на Палама. У свом родном насељу завршио је основну школу, а потом, уз сагласност оца Митра, усмјерио се на даље школовање у сарајевску Прву гимназију. Све четири године је ранио зором на "ћиру" да би стигао на наставу и тако све вријеме Пале - Сарајево и натраг. Након одслужења војног рока определијелио се да живи у Београду. Овдје савија породично гнијездо из којег се испилило троје мајушних: двије кћерке и син. Бавио се приватним пословима и живио удобним животом. Често, у слободном времену, као дјечак и момчић одлазио је код својих ујака у Реновици, гдје му је рођена мајка. Овдје је заволио рибарење и Прача га је толико привукла да му је то постала омиљена забава.

Бајић Мирослав Миро такође је рођен на Палама, од оца Богдана. Овдје је завршио основну школу, а потом и машинбраварски занат у Средњошколском центру. Пошто је добио војничку књижицу, поднио је молбу Фабрици мотора на Корану, гдје је и примљен у радни однос. Оженио се и у браку је имао сина и кћерку. Миро се, као седмогодишњак, 1973. године учланио у Риболовно друштво "Бистрица" и лов на ријечним водама постала му је страст. Ова жудња и неодољива чежња да извуче из виров пастрмку, смуђ, липљан овладала је овим наочитим, високим паљанским момком. Готово све слободно вријеме настојао је да угаси овај жар за рибарењем.

Исти нагон привукао је Радомира и Мира на ниво другарства. Није томе била препрека велика удаљеност живљења. Они су се путем телефона споразумијевали гдје ће и када кренути са опремом у риболов. Небројено пута ишли су један према другоме на заказано мјесто и вријеме и одлазили један поред другог на обале ријека. Тако је било и овог кобног 14. аугуста 2000. године, када су се усмјерили у своје заносу на кањон Праче. Претходно су

Мирослав Бајић

били обавијештени да је тај ток ријеке опасан и једним дијелом миниран. Међутим, страст је била јача од опасности и они крећу узводно од Месића. На који километар даље оставили су аутомобил и са својом опремом се спустили у корито ријеке. Мине да су биле постављене, Прача би их, за висока водостаја у периоду од седам-осам година, однијела и направила безбједан пролаз. Али високи таласи нису могли опрати људску прљавштину на бившем жељезничком колосјеку.

Према станици Судићи

Овај кањон је сав у неким међама. Био је такав у вријеме властелина Павловића, па ево и на почетку 21. вијека. Посљедњи кројачи били су у војној бази Дејтона; да ли су могли замислити у својој свијести куда им се у природи повлачи тај црвени фломастер или куда су маказе засјекле. Чудна ли времена и чудних ли људи: сијечи ријеку, кањон, пут - па напола. Молимо вас, "кројачи", прошетајте једног дана овом долином Праче. Прије тога, прођите кроз насеље Прачу, гдје су ваши фломастери повукли међе између оца и сина, дједа и унука, кума и кумчета, између вјерника и њиховог храма.

Мостови на овој ријечи неком су служили за прелазак на другу обалу, а другима сметали, па су их рушили, разваљивали. Једни их руше, а други поново граде. Оружје је заћутало, али заостали бункери, грађени попут мајушних шкиљавих замкова, са шкиљавим очима враћају нас мислима у нека потонула времена.

*Бивша зграда
жељезничке станице Судићи*

Једино добро служе шаркама да из њих вребају жртву, а птице не слијећу јер базде на буђ. Сурови старац вријеме ништа им не може јер су грађени од армираног бетона, дебелих зидова, чврсто укопани у темеље и склоњени поред бивше пруге, иза какве окуке.

Идемо низводно. Окренусмо према југу. Пратимо пјенушаву Прачу, која стално обнавља своју снагу од Говјештице, Судићких, Ивањских врела и бројних неименованих извора. Тако је ријека увијек млада и недирнута у својој природности. Дрвеће шикља према сунцу и с њим се сваки вјетар по вољи игра. Идемо у сусрет још једној бившој жељезничкој станици, која се назива Судићи. Сјеверно или лијево од нас је, горе високо, насеље Карачић, а на истој висини су Судићи. Ниједно од њих не видимо. У сјенци смо Црног врха (849 м), чијим се подножјем ломата Доловски поток.

Према селу води стаза, не знамо да ли је за дивокозе или за људе. Нашу дилему разрјешавају водичи, који кажу да су то стазе за чељад која се под теретом пентрала уза ове врлети према својим Судићима и Доловима. Исто су чинили и мјештани Карачића, Гладановића, Лађевине и других насеља на лијевој страни Праче. Чак је за ова села, која су патила у безводици, пумпама избаћивана вода од врела око корита Праче и на неколико стотина метара висинске разлике. Испред некадашње зграде била је чесма с питком водом за жедне путнике. Некад је на овом мјесту и ријека била премошћена жичаним висећим мостом. Подзидни камен умотала маховина, па га учинила као да је природан, као да га није зидала људска рука овдашњих тежака, разбијала, ломила, уграђивала, подешавала... све то без креча и цемента, чиста сухозидина која пркоси времену. Жељезница, након што је зауставила возове, земљиште је поклонила појединим општинама; тако је ово сада власништво општине Рогатица.

Горе у црногоричном честару, тамо на извору, Прачу пјесници називају бистрим, плавим водама. А она овдје није уопште таква, јер је толико пута знала да буде мутна, бурна и крвава, знала је да носи људе, обале да слама. А онда се опет смири и разбистри, у вирове своје купаче и рибаре намами, љепота да буде. И никад од ње човјек да се растане, јер је увијек чезнуо за њеним обалама. Не зна се колико су пута на обје обале "упрцали" туђини и освајачи, али је поуздано записано да им је увијек главно шћапити кањон, разглаве врата Подриња, на вратницу источне Босне да груну.

Покушавамо, барем у мислима, докучити градњу ове бивше жељезничке пруге. Како је то изгледало: хиљаде тежака, чији живот није имао никакву цијену, вукло је камен, клесало, слагало, да би се превезле војске, силници, да би се сачувала империја. Грађена да засјени, уплаши, да надмаши вријеме. Али је вријеме моћније, оно је и њу разорило.

Овдје ријека нема шта да похара. Ушла је у процјеп кањона, овдје је ухваћена у своју крлетку. Заиста је камен најдуговјечнија човјекова књига. Колико ли су кутком кањона стражариле строге очи ратника док је лебдјела авет мржње и док се ширио мирис оружја? Вијекови су исписивали два љетописа један је водила природа, а други човјек. Природа је забиљежила расједе усјечене у мезозојске стијене различите старости, а човјек љетопис је дуг и трагичан. На то нас опомињу бетонски бункери, горе на ивици кањона градине, утврде, дебели зидови грађени од камена тесанца. О, како је лијепо живјети без историје.

Као да путујемо метроом подземном жељезницом

Орлови ношени вјетром и слободом у овој нетакнутој природи устремљују се у борбеном лету према некој жртви, коју ми не можемо да уочимо. Оне тако носе њихово име, Орлове стијене (лијева обала - 718 м). Бројне птице долазе овдје да би се гнијездиле без страха од присуства човјека. Живи се бурно, умире и опет се изнова рађа. Засебан је свијет дивљачи који живи међу овим литицама: дивокозе, срне, дивље свиње, а међеди су готово истријебљени. Рано је прољеће и јавила се жеља за потомством. Мужјаци својом пјесмом дозивају женке на парење. Све је пробуђено из зимског сна. Дријењак је сав напуцао и помаљају се жути цвјетићи; први је наговијестио прољеће, мада посљедњи сазријева у дубоку јесен. Не чујемо ни лавез паса, а гдје је њих, ту су и људи. Ништа не нарушава ову тишину бескраја. Само "лаје" ријека и одлијеже ехо од Сурове литице (лијева обала), прескачући камењаре и откидајући сувише приближено жбуње јохе, глога, врбе. По ко зна који пут уобличава и дорађује пјешчаре из далеких времена, откида их и носи незнано куд. Мјерења нам показују да у првом километру кањона ријека има пад од пет метара. Овдје је некада и воз успоравао јер му је сувише велики успон кад путује од правца

Месића, чак петнаестак промила. На овој дионици су и машиновође стрепиле да им локомотива не изгуби снагу, поготово ако је композиција сувише оптерећена.

Ако је пад литице нешто блажи, наши водичи то именују као просјек, па их тако и називају: први, други, трећи... Први просјек нас је сусрео са десне стране пута. Ипак су над нама стијене, иако је он један од најнижих, 353 метра. Кроз тај просјек су вучје и хајдучке стазе, то је као нека вододерина, која ублажава и смањује наш страх да нам нешто не падне на тјеме. Дивимо се боровима како су у окомитој стијени могли да зачну живот, да се одупру вјетровима и снијежним усовима, да нађу толико растресите земље, онолико колико би стало у неку омању саксију за цвијеће. Модар од снаге, извио се према небу и сунцу да уграби што више свјетла, које му даје снагу. Орловима служи као одморште, да са њега натенане уоче жртву и на њу се стреловито усмјере. Завидимо му на таквом животу и пожељесмо да будемо барем који дан орлови и живимо безбрижно. Наша вјера није предвидјела реинкарнацију умрле душе у неко друго живо биће, као што је то код јужних народа Азије.

Ево градитеља пута који ситним шљунком засипају бивши жељезнички колосијек и чине га проходним за аутомобиле. Гомила снажних жуто обојених машина: камиони, булдожери, ваљци, кашикари, утоваривачи.... Снажни момци, а снажне машине. Иза њих остаје шири пут од бивше трасе пруге, једино је исти онај дио који пролази кроз тунеле. Они се не дају проширити, толики су колики су. Ријека им је у далеким временима подарила ситни шљунак и пијесак, који је доваљала у својим великим поводњима и оставила на великим висинама. Машинама та маса користи и тако готова растура се по траси. Лијеп угођај. Још уз то и лијепо вријеме. Саобраћај је риједак да би се морали уклањати с пута и пропуштати возила која се служе овим правцем. Власник ове технике је Халил Оковић Окац из Горажда. Водичи кажу да је веома успјешан, да тамо гдје је то могуће проширује трасу пута и мимо договореног. Солидан, тачан, а момци на машинама спретни у руковању и знају свој посао. Придржава се рокова и, према договору, пут у дужини од осамнаест километара Каљани - Месићи довршиће до почетка маја 2006. године. Готово по пола километра пута сваког радног дана оставе за собом готово за саобраћај и

спремно за асфалтирање. Тако Окац, од када је добио сигуран државни новац око 500.000 КМ, ради без застоја и без одмора.

Највећи дио посла обавља се помоћу машина није то као прије стотину година када је пробијена ова пруга и ова иста траса, гдје је овдашње становништво све радило ручно. Из оног времена потиче она позната анегдотица: "Кад су се ћесару Фрању градитељи пожалили да је траса тако тешка да пријети опасност, да све напусте, он је том приликом упитао: 'Може ли кило злата да обради кило камена'? Одговорили су му да може. Онда је он наредио да се радови наставе под цијеном кило злата за кило камена."

При ниском водостају, ријека се крије међу камењем

Крачуле - камена запрега кањона

Крене ли се од бране низводно, куда тече Отока, оно што није могло да прође кроз тунел хидроцентралне, имамо осјећај као да није прошло ни према турбинама. Сада се види, Прача није мала ни безначајна ријека, поготово не у ове прољећне дане. Улазимо у посљедње сужење средњепрачанског кањона. Зову га Крачуле. Тим се именом назива унутрашња запрега на вратима. Ријеку су стисла два узвишења: десно Бошњакиња, а лијево Клек. Стегла тако да ријека "не може да дише". У кориту големи камени блокови који су одламани од ових узвишења. Ово је најужи дио кањона, а ту је истовремено и ријека најбржа на цијелом току, када се слаповито

спусти у подјахоринску долину. Ријека попут човјека, када се збије, исказује своју снагу и моћ. На току од три километра њен је пад 31 метар, од мјеста гдје почиње језеро до Месића.

Механизација на раду трасе изградње пута

Ово су, без сумње, права врата кањона. Вијековима су ове вратнице биле несавладива препрека човјеку. Знали су Павловићи гдје ће саградити себи дворе, а они су горе, на врх Клека. Ни данас, у вријеме технике, не стиже се лако до зидина града. Да смо којим случајем могли проћи врије шест вијекова, видјели бисмо оклопнике како мачу са врха ових Литица (тако јој је име) и процјењују ко ли је пријатељ, а ко ли освајач. Уговореним знаком даје се узбуна: дување у рог (средњевјековни мобилни телефон). Још би било занимљивије проћи овуда прије стотину година (1906. године), када су овим путем којим сада јездимо околни сељаци у ритама мацолама разламали овај кречњак. Подвикивање се чује само на њемачком језику. Гради се пруга за рат и освајање земаља тамо на истоку (отуда назив источна пруга).

Сијевамо овим некадашњим непутом, куда човјек просијече друм и кроз тунеле и преко витих мостова. Срљамо преко њих, осјећамо као да смо на крилима птице, као да се наш аутомобил, излазећи из тунела, из дубине кршевите планине, одједном виноу у

слободан простор неба, испод ког се, дубоко доље, срми ријека. Избија бљештава сребрна свјетлост. Није ова ријека створена да напаја и натапа житна поља и окреће витлове на млиновима, она је ту за празник оку и усхићење души. Око нас нема ничега осим камена и ситних тврдих лишајева. Ово је простор за птице и вјетрове, а мање за људе. Довршава се макадамски пут. Ова спона, веза, не припада сутрашњици, она је овдје данас. Доста је овај крај био скривен од свијета, а свијет од њих, не зато што су хтјели, него се тако десило. Овдје над амбисом грађен је и саграђен најдужи мост у кањону. Поздрављамо те, људска вјештино која знаш да премостиш дивља корита.

Равнање пута помоћу булдожера

Исувише је овдје било биједи и немаштине да би се прошлост могла вољети. Могло би се рећи да људи нису много вољели саобраћајнице. Друмовима и пругама су брже долазили освајачи, харачлије, порезници и којекакав скитачки свијет. Њима су галопирале свјетске болести које су овим крајевима биле непознате, хрлиле јавне куће, сифилис, дрога, музика, ношња, конзерве. Није далеко вријеме кад се свијет завршавао на првим косама и био велик од седам брда и седам гора. Једни су први воз 1906. године поз-

Дио језера на Ријечи Прачи, ХЕ Месићи

дрављали скидањем капа и црних марама, квасили га здравицама и засипали пољским цвијећем. Други су, опет, тај исти воз проклињали са жељом да се стрмоглави у вирове Крачула. Уласком

Брана на ријечи, испод Борча

воза у овај непроход, људи су ушли у свијет, али се и свијет разлетео к њима.

Глади и болештине биле су стално присутне и чешће су се празниле колијевке. Свемоћна сељачка биједа остајала је присутна, а учила се највећа школа како надмудрити и одбранити љетину од грабљивих птица. Као да се точак напретка заглибио у блато, па ни тамо ни овамо.

Прача, стиснута кањоном, везе слапове, брзаке и модрину. Провирише кровови Месића, насеља које се устоличило испод зидина Борча, опкорачило обје обале Праче. Небо се изнад нас рашири, неста кањона, а нама жао што напустисмо сиве стијене, лудорије ријеке и борове који се кочопере на литици.

Крајем марта 1945, кад су њемачке трупе биле присиљене на повлачење са ових простора, одлучиле су да за собом оставе пустош. Минирали су два моста у Крачулама и тако за собом затворили врата да их ни дивокозе не могу сусстићи. Нова власт је након њиховог одласка приступила поправци и обнављању порушених мостова, а у долини Дрине морала се градити нова траса жељезничке пруге.

Најдубљи дио кањона у Крачулама

Стијена изнад бране на Прачи

Неутврђени број људи нестао је овдје, у овом сужењу, гдје је испод пруге дубоко доље слаповита ријека. Ево како је била вршена ликвидација непожељних: отвори се прозор купеа, један хвата жртву за грло, а други за ноге, и бацају је кроз отвор у стрмоглав. жртва се касније проглашава насталом. Десетак људи на овој дионици изгубило је живот на разне начине, као што су: Љ. Павловић, М. Андан, М. Росић, В. Гладанац, М. Росић, Ж. Петровић, Р. Лучић, Стјепановић, Переула и други.

МЕСИЋИ - ВРАТАР КАЊОНА

Насеље у сјенци Бошњакиње

Месићи су насеље на излазу или улазу у кањон Праче, зависно из ког се правца ломатате. Тачније, Месићи су између два кањона, средњепрачанског и доњопрачанског, гдје су се планине мало размакле да Прача прође. Немају свога имењака у БиХ.

Према попису житељства у БиХ извршеном 22. априла 1895. године, у саставу Месића била су четири засеока: Добријевићи, Јоље (или Ивље), Месићи и Прача. Сва ова насеља имала су скупа пет домаћинстава, у којима су живјела 52 житеља (30 мушких и 22 женска). Православне вјере било их је 47, а "главара обитељи" 5. Свих 47 били су кметови и сви су се бавили пољодјелством. Нико од страних грађана није тада живио у Месићима.

Месићи, дио насеља на лијевој обали Праче

Месићи, дио насеља на десној обали Праче

Пописом становништва из 1953. године, стање се нешто промијенило; у саставу Месића су: Добријевићи, Горњи Месићи, Изгумање и Месићи. Тада су била укупно 44 домаћинства, са 201 чланом. Након тридесетак година, 1981. имају 50 домаћинстава, у којима живи 119 чељади.

Ако бисмо тражили поријекло имена Месићи, то би нас могло одвести на више извора. Пошто у овом насељу на неколико мјеста има глине, која се може мијесити (јер је у геолошкој прошлости била под језером), то су вјероватно његови далеки житељи гњечили ту глину и справљали себи дом, станиште. И данас има довољно блата за гњецати. Није искључено да је назив овог мјеста произишао од "стегнут, стиснут, згужван на улазу" (излазу) у кањон. Ријечна ерозија је овдје имала доста посла. То се види на мјесту гдје се налази стара жељезничка станица. Овдје је ријека изградила терасу, па је даље продубљивала своје корито, и ова локација данас "виси" над коритом Праче. Идемо ли још даље, могао би се топоним мјеста довести у везу и са физичким обрачуном: млаћење, ударање, што би енглези рекли, "knead". А богме

је и тога било кроз минуле вијекове. "Ако чује тата из вајата, /Боме, лоло, заглавићеш врата." Боље је да препустимо мјештанима нека свак себи одабере шта му одговара. Било је времена када је златни кључић и ова гвоздена врата отварао.

Добријевићи су у вријеме о којем говоримо (1953. године) имали два домаћинства, а 11 житеља. Немају свога имењака у БиХ. Горњи Месићи, који се налазе западно од главног насеља, имали су четири домаћинства и у њима 30 душа. Изгумње је имало осам домаћинстава и у њима 52 житеља. Нема свога имењака у БиХ. Ивље (појављује се и као Јоље) час се налази у саставу Месића, а час Судића, па смо га тамо и обрадили.

Насеље Месићи се раскречило над ријеком Прачом. Окружују га готово са свих страна узвишења: Бошњакиња, Клек, Кућерачки врх (658 метара). На западу се налази средњевјековни град Борач.

Када сунце зађе на западу, тада се Месићи нађу у сјенци Бошњакиње. Гледамо ове двије планине, Клек и Бошњакињу, како данас стоје једна поред друге, окренуте леђима. У даљој геолошкој прошлости биле су загрљене и чиниле једну планину. Међутим, када је на њих наишла неумољива ријека Прача, расјекла их је као сабљом и гледајући их, замишљамо каква је моћ воде. Све што јој стоји на путу, кида, сијече, разваљује, ствара нове облике, а и данас је затичемо у њеном неуморном раду. Чак је Клек раставила од своје Бошњакиње, а тај расцјеп се назива Крачуле. "Бошњакињо, убила те туга, /што напусти свога дивног друга." Поглавље о Месићима је добрим дијелом срочено захваљујући Гојку Росићу, који је познавалац свога насеља и водио је о њему прибиљешке.

У куту никоме и свакоме на путу

У попису становништва извршеном 1. априла 1981. године, Месићи су, као и сада, припадали општини Рогатица. Једну од десет мјесних заједница чинили су Месићи и имали су 2 556 становника, те по том броју били на трећем мјесту. Од укупног броја становника општине, ова мјесна заједница или је окупљала око десет одсто или од десет чељади, сваки десети је био са пребивалиштем на простору ове мјесне заједнице.

Слично је било и са бројем домаћинстава. Рогатица је према овом попису имала 5 956, а Месићи 590, што је и у овом случају чинило око десет одсто. Ако се одмјеравају мишице у привредној снази, између десет мјесних заједница ове општине, Месићи долазе на друго мјесто, одмах иза мјесне заједнице Рогатица (као центра), а по производњи енергије на прво мјесто. Према овом попису, затечено је да су 62 њена житеља тада радила у иностранству.

Ако идемо у даље уситњавање ове мјесне заједнице у вријеме о којем овдје говоримо, добиће се оваква слика: Месићи као насеље имало је са својим засеоцима укупно 119 житеља, и по том броју налазило се на 52. мјесту међу регистрованим насељима општине (тада је било 117 села, не рачунајући засеоке). Имали су 43 домаћинства.

Ово је вријеме када почиње бјежанија из овог дијела источне Босне. Многа су насеља нестала, а нека су на издисају постала насеља у куту, никоме на путу чак више ни курјак тамо не залази, јер гдје је човјека ту је и вука, он воли да отима. На све то је утицало више елемената, не само укидање жељезнице. Власт као да се окренула против свога властитог свијета, улаже средства за уређивање кафана, тротоара, лискање асфалта, стварање бољих услова у сједишту општине. То је исто као да су узели батину и тјерали људе. Овдашњи људи, када се утапају, скачу у дубок вир. Домаћини из села у градовима су постајали незапослени, скитнице, житељи задимљених кафанчина, гдје се трују иностраним дуваном, вјештачким пићима и вођењем страначке политике. Свака странка им прије избора обећава златне кашике, а када прођу избори, ни у оним старим зарђалим се не налази зрно пасуља. шта оно рекосмо кад јањца пекосмо?

Живјели као мачори око клаонице

Највећи успјех месићке привреде и културног живота био је након Другог свјетског рата. Осим хидроцентрале, оснива се земљорадничка задруга, фабрика креча, погон грађевинских блокова, вуновлачарска радња, обућарска радња. Од непривредних организација, тада се у Месићима оснива: основна школа, културно-умјетничко друштво, спортски клуб, секција риболоваца, омладински дом, амбуланта, телефонска централа (60 бројева), мјесни на-

родни одбор, мјесна заједница. Али, доћи ће вранац у тијесни кланац.

Укидањем жељезничке пруге долином ове ријеке, 1978. година се може означити црним каменом за ово насеље, па и за шире окружење. Све је то, једно по једно, нестајало, људи су губили запослења, селили се у друге центре. Многима данас дају енергију путем далековода, али им се то не узвраћа оном мјером којом они доприносе широј заједници. Сматрамо да би мјештани требало да се енергичније поставе кад је у питању привредни развој, да за отпремљене киловате добију оно што се назива привредни развој. Тако би им се вратила чељад која је "запрашила" у недођију.

Једино се од привредних организација види пилана, смјештена поред полусрушене бивше жељезничке станице. Власници ове прераде дрвета су четири сувласника: Миладин Пандуревић, два Иконића и Раденко Мишковић. Њен је назив "Дрволик" и почела је са радом прије осам година. Наслиједили су простор бивше кречане. Друга пилана је доље ниже, ближе кориту ријеке, а њен власник је Зоран Продановић. Почела је са радом прије шест година.

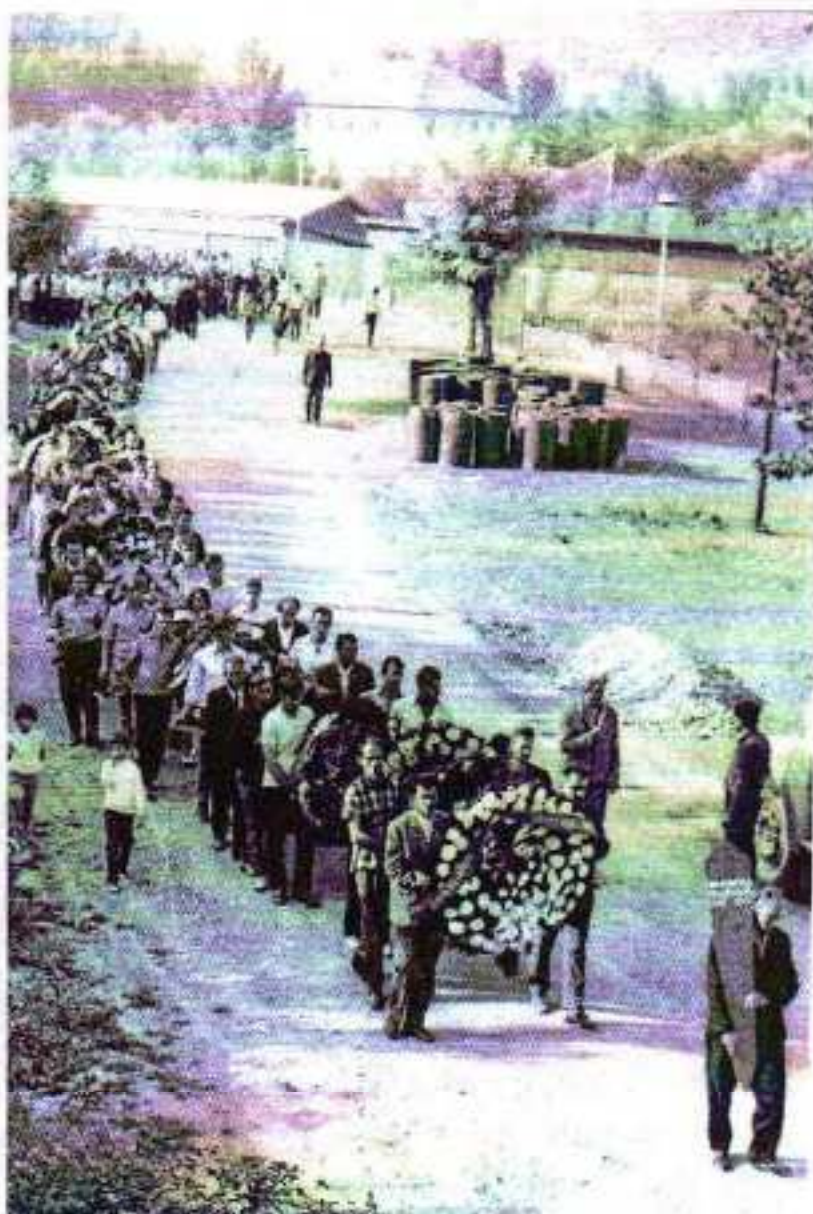
Успостављање саобраћаја узводно уз ријеку Прачу, према Палама, сматра се отварањем других врата, (пут живота) и доласком бољих дана. Подржавамо их у тој жељи и држимо палчеве. Жарко су прижељкивали да дуж двадесетак километара макадамског пута, трасом бивше жељезничке пруге, протутње возила и врате им се некадашњи срећни дани.

Овдје се никад није преливало преко трпезе, али се некада увијала од свакојаким ђаконија. Живјели су "као пиле у воденици". Опет ће доћи они топли и богати месићки дани поткрај љета. "Подај ћерку Месићу младоме, /Те ће она бити у богату." Али је Вук то још љепше написао: "Ако чоек не може бити лијеп и богат као што би ћео, може бити добар и поштен". Није то било вријеме трулих богаташа, али није било ни сиротиње. Месићани су тек сада схватили да су некад живјели у златном времену. Али оно не може бити и садашње.

касније, пристигло је још више признање за постигнуте успјехе у раду, новчана награда у износу 15 000 динара. Рјешење је Генералне дирекције Електропривреде у Сарајеву број 105 од 3. јануара 1951. године.

Рацковић је и послије изградње хидроелектране наставио да буде директор производње електричне енергије. Према удаљеним центрима источне Босне граде се далеководи: Горажде, Фоча, чајничке, Вишеград, Рудо. Сваког дана, ето Рацковића у гуменим чизмама, по блату, беспућима, кроз шуме, јаруге, преко потока и ријека да удаљена насеља добију струју, да погасе лојанице, да људима засијају бољи дани, да осјете благодати новог времена. Те 1965. године, његовом заслугом освијетљено је око 30 одсто домаћинства источне Босне.

*Посмртна поворка Милисаву Рацковићу
15. јула 1971. године*

Рацковић прави планове, прерачунава, црта, усмјерава, храбри раднике, подстиче на нове напоре - све то чини прије свега личним примјером. У његовом досијеу налазимо забиљешку да већ 18 година ни једног дана није одсуствовао с посла, није користио годишњи одмор. "Биће времена за то, пречи су послови електрификације, него да ја одлазим са породицом на море", говорио је Милисав. Неколико пута му нуде да иде на вишу дужност у Сарајево, али он све то одбија. Недјеља, радни дан, празник за Милисава је неограничено радно вријеме. Свуда је гдје се нешто ства-

ра, гдје се ради, гдје су монтери; са њима се дружи, њих ружи, грди, похваљује, награђује, али је за себе роб рада.

Када зими нападају велики сњегови или ударе јаки вјетрови, ето искиданих водова на све стране. Милисав прти пред радницима, даје упутства. Њему се не може и не смије рећи нећу, не могу, данас ми се не ради, бити пијан, забушавати. То је вријеме тога било лишено. Вријеме без штрајкова, без гунђања, без крађе и шверца. Све је увијек под будним Милисавовим оком. Позове радника насамо, па га добро изружи: буде ли то поновио, тешко њему, а сада му је опроштено. Био је оштар, али увијек праведан, са свима пријатељ, али и опаки руководилац за оне који "искачу". Радници у њему виде родитеља, друга, сарадника, пријатеља, да му се пожале шта им се у породици дешава. За сваког има лијепу ријеч, поуку, савјет. Никад надмен, осветник.

У његовој радној књижици, која се налази у досијеу, записано је да има 46 година и седам мјесеци радног стажа. Како је умро у 66 години живота, то проистиче да није радио само 17 година, урачунавајући и двије године служења војног рока. Чак и више, јер је три године "науковао", што није урачунато у радни стаж. Проистиче да је од 14. године почео привређивати.

*Електрификација села у Добруну
29. новембра 1958. године*

Сви који су радили са Милисавом, с поносом истичу да је то човјек за поштовање, узор руководиоца, примјер за углед - ријетки су данас такви. Више је урадио за ово садашње вријеме од било кога.

Текст о Милисаву Рацковићу написан је на основу двадесетак службених докумената који се налазе у персоналном досијеу. Сви су потврђени печатом и потписани од надлежног органа.

Рацковић међу монтерима

Угаљ из Кукавица за централу у Месићима

Аустроугарска је темељно пребискала сваки кутак Босне и Херцеговине, тако су набасали на лежишта угља у насељу Кукавице, на око три километра сјевероисточно од Месића. Један од сувласника фирме из Зенице звани Карлон након завршетка Првог свјетског рата добија концесију за отварање рудника у овом насељу. Ни та компанија није располагала неком великом техником за ископ ове руде, па је ишло споро. Околна радна снага налази запослење у овом руднику. Једно од већих насеља у близини били су Месићи, поготово што кроз њих пролази жељезничка пруга.

Мада је угаљ претежно налазио тржиште у Рогатици, остајале су и непродате залихе.

Долази се на идеју да се у близини жељезничке станице у Месићима изгради термоцентрала, која ће за производњу електричне енергије користити угаљ ископан у Кукавицама. Изграђена је зграда за смјештај машина и других уређаја. Поред ње је, од зиданог камена, управна зграда, која и данас постоји, али као стамбени објекат.

Управна зграда Термоцентралe у Месићима, данас стамбени објекат

Да би се централа што лакше и јефтиније снабдијевала угљем, одлучено је да се изгради жичара од Кукавица, преко Кулета, ријеке Праче, у дужини око 3 км, до термоцентралe. Жичара је грађена од 1928. до 1930. године. Поред те трасе изграђен је далековод за потребе рудника. Тако су пуни вагонети ишли од Кукавица према Месићима, а у супротном правцу киловати. Било је ту и вишка енергије, па је Рогатица у то вријеме добила струју за потребе домаћинства. Један од радника у централe био је Милисав Рацковић, који ће после Другог свјетског рата градити хидроцентралу у овом мјесту. Управник централe био је Фрањо Фабић, који је становао у управној згради.

У то вријеме и Месићи добијају расвјету за своја домаћинства, што је за оне прилике била велика предност над осталим

насељима. Наш саговорник Гојко Росић није заобишао да нам саопшти да је Јосип Броз 10. фебруара 1942. једну од првих порука своје "газди" у Москви упутио помоћу струје коју је производила ова централа. Чак се некад касније, кад је пролазио овим правцем, распитивао да ли још ради она централа у Месићима. Него, не да народ да се иде далеко у прошлост.

Како су овом централом и насељем Месићи у току 1942. године управљали усташе и Нијемци, она је служила и за њихове потребе. Нека партизанска јединица се ноћу, средином 1942. године, неопажено привукла до зграде, подметнула мине и термоцентрала је тада нестала. Никада више није обнављана. Ни транспорт угља путем жичаре више није имао сврху, па је и она угашена. Данас се само виде темељи, али је управна зграда још увијек у добром стању, јер је солидно зидана од камена и на чврстим темељима.

Милисав Рацковић, бивши радник термоцентрале

Овим рушењем термоцентрале није само шира околина остала без електричне енергије, већ је престао с радом и погон грађевинских блокова. Наиме, сагоријевањем угља остала су брда угљене шљаке. Ваљало је то употријебити у корисне сврхе. На мјесту званом Луке изграђен је грађевински погон који је као сировину узимао шљаку, мјешавину са пијеском, водом и цементом и израђивао бетонске опеке. Овај погон је радио све док се није ис-

црпило брдо шљаке. Бројне куће у Месићима, Рогатици и другим насељима изграђене су од ових блокова. И овај је погон престао са радом.

Кречана на угаљ, мазут и незнање

Кад се улази у Месиће, са десне стране пута, у близини старе жељезничке станице, не може око заобићи три повисока димњака. Чини се да смо зашли у индустријску зону. Из њих не избија дим, а околи су на све стране брда резане грађе. Питамо мјештане шта је ово? Била кречана, па је више нема, простор је преузела пилана "Дрволик". Наша радозналост проналази саговорника, а то је Гојко Росић.

На овом мјесту су се сусрели бројни интереси и природни услови. У Бухиној мјери налазиле су се немјерљиве количине квалитетног кречњака. У селу Кукавицама, на сјевероистоку од Месића, богате су наслаге угља, а порушене домове у току рата требало је или обновити или градити нове. Тада је у овом насељу било довољно радне снаге, јефтине и неутрошене. Одлучено је, те 1958. године, оvdје и нигдје на другом мјесту треба изградити кречану. Што је речено, то је и изведено. Није то била ко-

Радници на Кречани 1969. године

јекакава кречаница, већ повелика, и за то вријеме "последња ријеч технике". Постављен је и посебан индустријски колосијек поред жељезничке станице, који је служио за потребе кречане.

Угаљ је пристизао из Кукавица, гдје се запослило више радника. У Бухиној мјери разбијан је кречњак мацолама, крампом, динамитом, а највише сировом људском радном снагом овдашњег човјека. Од каменолома је монтирана и жичара, у коју је смјештан изломљени камен. Пећи су потпаљене угљем и - срећно у нове побједе! Директор је Душан Лучић, мјештанин. Пећи се не гасе свих 24 часа, била недјеља или празник. Готов производ се товари у вагоне и даље у свијет. Нешто кашљуца, запиње, захватила фабрику нека болештина. Шта је?!

Бивша кречана, 2006. године је пирана

Грађевинско предузеће "Дрина" из Горажда жели креч у праху, а не у камену. Ваља га самљети као брашно. То је савремени начин градње, ово је превазиђено. Ко још употребљава угаљ као средство од којег ће кречњак прећи у креч. То не ваља. Поред постојеће, дограђује се нова кречана, гдје ће мазут замијенити угаљ. Мазут је транспортован из Италије, камен је и даље онај из Бухине рупе. Угаљ из Кукавице и Миљевине не ваља, затварај и забатали. За мазут је требало изградити складиште и млин за креч. И то је изграђено. Након десетак година, "стара" кречана се занемарује и 1970. почиње преуређивање на мазут, онако како

то ради сав остали свијет. Занемарена је и жичара, и сада се превоз кречњака врши камионима. Стручна радна снага је пристигла након науковања машинбравара у Никшићу, гдје је била на допуни знања.

Све је спремно. Потпаљуј пећи и напријед у нове побједе! Када је мазут упаљен, из димњака је почео да куља црн дим. Све се у црнину завило. Сви Месићани кашљу, држе марамнице на устима, чак и кокошке кашљу. Шта је ово?! Нико не отвара прозоре, на конопце испред кућа не износи се опрано рубље. Ако се то и учини нехотице, бијела постелина добија боју мазута. Радило је ово чудо годину-двије, али нешто не иде. Можда се покварио кречњак из Бухине рупе, можда је мазут испарио и не може да жари камен? Свијету се чешће допадамо због својих порока, него због врлина. Од наших мана имају користи.

Коначно, те 1973. године гаси пећи, заустављај копање кречњака, купи прње и збогом. Њих 60 радника који су послуживали кречану путеви су однијели на све четири стране свијета. Збогом! Долини се вратио ранији живот, али сада без зараде, па ко шта воли. У димњацима се почеше гнијездити птице, а са "мртве кобиле" скидати плоче. Остадоше Месићи и без ове хранитељице. Након посљедњег рата, овдје се усели пилана, и сада тај простор служи за обраду дрвета.

Касарна, жандармерија, школа, руина

На десној обали ријеке Праче, низводно од Месића, у близини моста, Аустроугарска је изградила војну касарну. Ако се према обући одређује личност, и према овој грађевини могло би се закључити о великом броју њених станара скраја 19. и почетком 20. вијека. Зна се, уско грло Босне требало је чувати од упада неких "дивљих" народа са истока, а богме и при потреби да се крене ка истоку преко Дрине.

Када су аустроугарске регименте "стругнуле наврат нанос", присиљене да се те 1918. године бестрагају из овог кањона, оставиле су зграду другима. Новоформирана Краљевина СХС уселила је унутра своју жандармерију да причува овај кањон од нежељених. Ристо Рединовић, солунски добровољац и утицајна личност између два велика рата, zaloжио се да се жандармерија исели

Остаци бивше касарне и жандармерије у Месићима

из те зграде и уступи је за основну школу. Власти су попустиле и жандарми селе, а на њихово мјесто улазе малишани. Било је то 1927. године, када се отварају одјељења основне школе, а прва учитељица била је Босиљка Ђопић из Мостара.

Зграда је спаљена 1942. године и више никада није обновљена. Данас је то развалина која служи штакорима и поскоцима да се у њој гнијезде.

Након завршетка Другог великог рата, прилагођена је споредна зграда у непосредној близини за потребе школе. Тада су се сустигле око пет генерација ученика које се нису школовале у току рата. У једном разреду било је по пет генерација. Први учитељ био је Виден Крстић из Пирота. Школа је постала преуска и сели се у неке бараке, гдје остаје двије године.

На лијевој страни Праче, сјевероисточно од насеља, изграђен је 1950. године Задружни дом. То је вријеме када смо трчали у "социјализам" Стаљиновим стазама. Тај опијум трајао је до 1952. године. Све се растура, а ова зграда је препуштена основној школи. У то вријеме имала је око 400 ученика. Прво је била самостална институција, касније у саставу рогатичке школе, да би се коначно

угасила. Како би се растеретила школа у Месићима, отварају се школе у приватним кућама, у Вражалицама, Враголовима, Лађеви-нама и Брчигову.

Сем редовне наставе за ученике, почела је и настава у ве-черњим часовима за описмењавање одраслих. Полазницима је било потребно образовање да би задржали своја радна мјеста или стекли услове за запослења која желе. У истим овим мјестима приступило се изградњи објеката за основно образовање.

Долазили су родитељи и својим добровољним радом поди-зали зграде с намјеном образовања. У тим објектима су грађени станови за будуће учитеље, а била је обезбијеђена и електрична енергија.

Бивша школа у рушевном стању

Прерастањем четвороразредне основне школе у осмораз-редно образовање, неке се школе гасе. У Месићима се прелази на осморазредно школовање. Све је то трајало до 1977. године, када се школа у Месићима преименује опет на четвороразредно школо-вање. Наставак школовања био је у Рогатици. Све је ово посље-дица исељавања становништва са ових простора. Некад је све кипи-ло од младости - учионице пуне ђака, а домови дјеце. Сад је ово

мјесто без основне школе. Ушао међу млади свијет неки чудан и опасан обичај да се не жене и не удају, а ако су у браку, задовољавају се са по једним или двоје дјеце. Нема ни обичне репродукције. Истопили смо се као народ, каже наш саговорник Гојко Росић.

Трећа зграда Основне школе у Месићима у рушевном стању

Двадесет година пјесме и забаве

Када поче наш саговорник Гојко Росић да прича о минулим временима забаве, пјесме и игре, очи му заиграше као на зејтину. Срце му игра од радости и умало да заигра, овдје, сада пред нама, да покаже да ништа није заборавио: "Требали сте тада видјети како образи горе од неког унутрашњег огња. На брдима игра мећава, у сали брбља бубњара, а ми уватили ђевојке за појасеве, мушки се укрутили, веземо ли веземо. Како Неђо свира, тако ми играмо. Ова коју чврсто држим за везени шарени појас, она ће бити моја или ничија. Кад засвира, ноге саме скакућу. Такву та тамбурица има моћ да нас обезнани. Сви смо прижељкивали да будемо игровође или коловође, па како вам мило.

КУД "Ранко Обрадовић" Месићи 1976. године

Такво је вријеме укупно трајало двадесетак година, од 1956. до 1976. То су били дани младости, среће, игре, а и хљеба доста. То наше друштво називало се КУД "Бранко Обрадовић", који је погинуо 1944. године у Подроманији. Биле су четири групе: драмска, фолклорна, музичка и рецитаторска. Свак се укључивао према склоности и властитој жељи. За наше потребе, преуређена је једна зграда у близини жељезничке станице, и то је био наш Дом културе. Није се тада мислило хоће ли бити публике, већ обратно, гдје ће толики свијет стати. Било је прилика кад је на појединим приредбама било око 500 посјетилаца. Нису сви имали столице, па по двоје на једно сједало, а млађи су највише жељели једно другом у крило. Као да сједиш на жеравици, само одјећа да не прогори.

Осим наступа Друштва, овдје је долазило повремено и путујуће кино. Грозница је тресла млади свијет када се на плакату појави лик Тарзана или каквог каубоја. Зидови кина тада као да се размичу од младости. Послије филмова, обавезна је била игранка. Филмови су почињали журналом - то су били десетоминутни пропагандни Сутјеска-филмови: "Тито грађанин свијета", "Тито у лову", "Пријем на Брионима", посјета неком градилишту и све у том садржају.

У тих двадесетак година, овдје су у Месиће долазиле тадашње звијезде народног мелоса: Каровић, Деовић, Данчуо, Половина, Реџепова, Лукић, Пуић, Стојчић, Мамула, Куртовић, Селимовић, Исовић, Имамовић. Њих су пратили оркестри: Петковића, Живковића, Теодосијевског. Овдје је снимано и "Село весело" за радио, што је била посебна част и признање.

Ово друштво о којем говоримо ишло је по околним селима и сусједним градовима и тамо изводило свој програм. Сада када говорим о томе, срце ми заигра од неке радости и поноса. Имали смо тада и хљеба и игара. Тада су старији говорили: 'Вићи га како игра, као да је кренуо по ђевојку', а почне да игра мушкост у нама", тако се тих дана сјећа наш саговорник.

Слађана Росић 1970. године у народној ношњи као члан КУД-а "Б. Обрадовић" Месићи

Месићани у згодама и незгодама

Наш саговорник Гојко Росић није хтио пропустити прилику, а да нам не исприча истините догађаје који су се дешавали његовим сусједима. Гојко их је именовао, али смо се ми определијелили за "Месићанина".

- Сишао Месићанин 1935. године у Сарајево први пут и са собом повео сина. У тој маси свијета, син је некуда одлутао. Сав узнемирен и успаничен, пита Месићанин пролазнике: "Јесте ли гдје видјели мога малог?".

- Дојадио Месићанину војнички дрил и смисли да изиграва болесника. Љекар изврши преглед и на упуту напише: "Симулант". У пренемагању, дође Месићанин код каплара и каже му да болује од тешке болести која се назива симулант. Лијечио се на затворским палачама.

- Између два велика рата сишао Месићанин у Сарајево и види мноштво свијета, неко носи торбе, кесе и којешта. Када се врати у своје село, а он ће: "Зло и најгоре, опет ће рат, свијет само жури са којекаквим торбетинама, све се дало у бјежанију."

- Познато је, ко је путовао пругом кроз тунеле, ако су нешто дужи, на сваких 50 метара постоје у зиду склоништа за пјешаке који се служе тим путем да не би страдали. Пошао тако Месићанин кроз тунел у Крачулама и дошао до средине, кад воз у сусрет. Он се у мраку склони у том удубљењу, воз срећно проишта поред њега. Он изгуби оријентацију од страха и враћа се назад у своје Месиће. Питају га што се тако брзо врати, а он на то: "Још није прокопан тунел у Крачулама".

- Чувао Месићанин овце, али му са овна спадне звоно и он га стави у џеп од гуња. Превари се и заспи, а када се пробудио, нигдје оваца нити се чује звоно. Лети као Татар низ Романију. Успаничио се, тражи на све стране, али стада нема па нема. У тој журби, запе му опанак за неки трн и он паде. При томе се огласи звоно у џепу. "Па ево звона, али оваца нема!"

- Отишао Месићанин у сусједно село и понио ловачку пушку. Кад се враћао, преко пута претрча зец. Када дође кући, жали се мајци да му је зеко прешао преко пута - да је имао пушке, могао га је убити без муке. Мајка на то: "Па ето ти пушке о рамену!"

- Групица месићких криволоваца знала је да у оближњој пећини "станује" међед. Дођу до пећине, али не смију унутра јер звијер може насрнути. Смисле да станара препадну динамитом упаљеним на улазу. Одјекну експлозија, ловци приправни да га сачекају, али нико се не појављује. Медо не зарезује тамо неке дјечје петардице. Чекају, и ниш-

та и никог. Закључују да га нема унутра, ослободе се, сједну са одбаченим пушкама и почеше пити и мезити ту у близини улаза у пећину. Запили се и поче и пјесма, права теревенка. Најели се, напили се и корито преврнули. Кад ето меде да им се придружи у весељу. Настаде права ломљава, вриска, бјежанија. Знају ловци да јуначке главе на бедему зијевају. Бака Јока је те вечери имала пуну кућу ловаца да им салије страву помоћу олова на глави.

Алекса Гладанац (1914-2005) у браку је имао пет синова и двије кћерке. За својих 91 годину живота имао је 17 унучади и 16 праунучади. Тако је ово домаћинство имало укупно 40 чељади, а данас насеље Месићи има укупно 38 од бројних породица.

Петар Андан из Вражалица имао је у првом браку девет синова, па му је краљев изасланик дошао на кумство 1938. године. Супруга му умире и Петар се жени по други пут, у 70. години живота. У другом браку Петру се рађа десети син, који је био "пљунути отац".

Амблем жељезнице (експонат Г. Росић)

Симо Лучић из Вражалица, као пружни радник, био је на послу близу великог тунела у Подивљу. Након доручка, прилегао Симо на даскама моста између шина да мало одмори. Превари га сан и он заспа тако чврсто да није могао умаћи теретном возу.

Цијела композиција је прешла изнад њега, али Сима није ни до-такла.

Слично је доживио и Вељо Ристановић из Кукавица, који је ноћу неспретно ушао у композицију, али губи равнотежу, пада између вагона на под моста. Преостали дио композиције прелаз преко Веља, а он остаје неповријеђен.

Неста људи, несташе и бројне занатске радње

Месићи су типично насеље које је у једном времену имало нагли успон, а потом исто тако нагли пад, који нико није могао зауставити. Прије шездесетак година отвара се продавница мјешовите робе, а њој се придружује још неколико. Као да је гром пукао у њих, укидањем жељезничке пруге све се оне гасе и данас једва животари једна трговачка радњица близу жељезничке станице.

Исту судбину доживљава и бријачка радња. У мјесту је била и амбуланта, у којој је стално запослена медицинска сестра. Љекар је долазио два пута у седмици из Рогатице. Данас, не дај Боже да се порежете, нема вам ко пружити најнужнију помоћ. Какво би то мјесто било које нема кафане, ханове и преноћишта? Било их је више дуж друма и пруге. Чак су продавали робу у возовима који су се овуда кретали. На путу према Устипрачи био је и мотел.

Злобници су говорили, кад се човјек искрцао на Мјесец, да су се у другој ракети припремали и сластичари са Косова да на овом сателиту отворе своју радњу. Било би право чудо да их у овом мјесту није било, и то два брата. Своје производе нудили су и путницима у возу. Нарочито су били познати по шареним дугачким слатким штапићима справљеним од печеног шећера. И они одоше за Месићанима који се дадоше у бјежанију по бијелом свијету и сада нема такве трговине.

Обућарске радње некад су биле "у моди". Још да на ђонове ципела прикују, на врху и на пети, жељезне плочице, како би се чуо бат корака који одзвања, а које истовремено штите обућу од брзог пропадања. Отворио човјек радњу, радио једну годину, па на њу катанац и збогом.

Задруга је намамила двије млађе особе из Ужица, које су се

звале Злата и Деса. Однекуд су створене и машине за влачење вуне, која је тада била на цијени. Оне су обављале свој посао, али су вуну највише доносили мушкарци, а не жене. Злобници кажу да је то било све због лијепе Десе. Биле су двије године, па и оне одоше и више се никада не обнови вуновлачара у Месићима.

Дио жељезничке пруге у Крачулама

Према величини мјеста и промета, Месићи су имали поголему зграду жељезничке станице. Око ње се одвијао готово сав живот мјеста, ту су биле бројне радње, трговине, угоститељски објекти - у неком облику центар насеља. Укидањем промета 1978. године, у ту зграду се уселило седам породица. Просторије су преуредили за становање. Некоме је ова зграда засметала, зато су је ноћу 1. 9. 1992. налили нафтом и запалили. Тако се обездомило свих седам породица и биле су присиљене да потраже друго склониште. Данас је растаче старац вријеме и склона је рушењу.

Све неке црне хронике притисле ово насеље на излазу из кањона, онако како имају обичај Јевреји да кажу: "Да Бог да имаш, па да немаш". Нису овдашњи људи то заслужили. Сваког путника намјерника су угостили, прихватили, ником зла нису нанијели, па да им се Бог свети на тако суров начин. И два злата кад се тару једно о друго, покаже се које је чистије.

Стовариште пилање "Дрволик" Месићи

Ни пекаре, ни телефона, ни превоза

У вријеме великог залета Месићана у социјализам, тих првих послератних година Другог свјетског рата, они су имали много штошта што данас немају и уздишу за тим добрим старим временима. У близини жељезничке станице дошао је из Храњена Милош Мемедовић. Дobar мајстор, а још му бољи производи. Пекао је у тој својој фуруни много хљеба, и то разноврсног. Како су се људи радовали када из Милошеве пекаре добију врућ сомун на поклон. Још ако се има у њега штогод ставити - кајмак, сир, ето гозбе за причање. Радила је ова пекара око осам година, а онда Милош одлучи да угаси своју фуруну и врати се своме Храњену на пољопривреду. Тада је почела велика бјежанија из Месића и није се више исплатило жарити пећ. Покушао је да га замијени Бобо Лучић, али још неизученог заната. Помисли Бобо да ће му будући живот бити рад ноћу, а он млад, а ноћу су сијела и младалачко излажење "у живот". Не, нећу ја то да будем" - тако Месићи остадоше без пекаре, како тада, тако до данас.

Опет у близини жељезничке станице, постављена је телефонска централа, на коју је прикопчано око 60 телефона. И овај уређај је некоме засметао, централа је размонтирана, пренесена на Борике, а Месићи остали без телефона и везе са свијетом. Данас су Месићани прикопчани на кабловску телефонску линију Поште у Рогатици.

*Дан жељезничара у Месићима, 15. 4. 1959. године, слијева:
Д. Кешељ, О. Омербеговић, Д. Мајдов, Д. Радић, Р. Чанчаревић
и Н. Гладанац испред зграде жељезничке станице*

У стара срећна времена између Месића и Рогатице била је уведена редовна аутобуска линија. Била је намијењена онима који су жељели да даље путовање наставе жељезницом - ученици у основну и средњу школу, радници на радна мјеста. Све је то било у најбољем реду све до 1992. године. Тада је све престало и Месићани немају никакав јавни превоз према центру своје општине нити обратно. Нека сваки купи аутомобил, тако размишљају власти. Лијена брига за житеље овог простора, који су сада у куту, никоме на путу. За сиротињу ни на гозби нема кашике.

Жељезница без реда возње

У дворишту смо куће Гојка Росића (1935), оvdје у Месићима, и за трен замислисмо да смо у неком купеу композиције коју ћера ћиро кроз овај кањон. Пред нашим очима спуштен сигнал да можемо слободно ући у жељезничку станицу, скретница за композиције на одређени колосијек, механизам за отварање и затварање сигнала, компаратор или датумар за возне карте, сигнални фењер са три отвора: црвеним, зеленим и бијелим сјајем, фењер чувара пруге, лопарић отправника возова, индукторски телефон (у којем се ручицом стварала струја да би се могло разговарати), па чак и амблем жељезничара који је стајао на челу локомотиве (разапета крила и петокрака изнад). На шинама од 76 цм (уског колосијека) радничка колица која су ишла на погон људском снагом, бицикл на шинама који је ишао окретањем педала, само што овај има четири точка. Ништа ово није копирано, већ је све оригинално. Сачувао је Гојко и карбитушу, фењер у који је умјесто петролеја стављан карабит и вода; они су се јединили и при том шуштали, а упаљени давали карактеристичан сјај.

Дио експоната музеја жељезничара Г. Росић

Макета viseћег моста у купеу путничког вагона

Није ово све. Гојко нас води у приземље своје куће, у коју је смјестио све оно што је припадало жељезници. Два су купеа чија су сједала од дрвета, и то је био други разред, у ком су возне карте биле нешто јефтиније. И ово је постављено на шинама. На другој страни су такође два купеа, али је ово прва класа, чија су сједала пресвучена плишаним текстилом боје труле вишње. На зиду је макета (од зида до зида) viseћег моста преко ријеке Праче, у кањону. Изнад њега је табла фирме у облику ромба на којој је лик ћире, име бифеа К-15, Месићи и њен власник Г. Росић. Они који се сјећају тих времена, знају да су К-15 биле бесплатне режијске карте које су користили жељезничари и чланови њихових породица на свим линијама, увијек бесплатна возња.

Док је Гојко држао тај бифе, и цијене пића биле су одређене према удобности сједишта. Гости који су користили први разред, меко и удобно сједиште, значи воле удобност, онда могу и да плате нешто скупље пиће од оних који су преко пута, у другом разреду. Није Гојко заборавио ни на неке појединости, а то је да на сигналном уређају напише вријеме док је ћиро фрктао овим просторима 1906-78, као и 335, ознаку на миљоказу која означава да су

Месићи удаљени од Београда толико километара. Овдје су и клинови којима су се спајали вагони кад се приближе један другом или их је требало раставити. Гојко претпоставља да ми знамо улогу и значај сваког експоната који садржи овај његов мали музеј жељезница, зато он неће о томе, већ о нечему што није могуће материјално предочити. У посљедњем рату Срби су му опљачкали десет експоната.

Фирма бившег бифеа Г. Росића

"За нас који смо живјели поред пруге, ћиро је био наш друг и пријатељ. Са њим смо одлазили и у радост и у жалост. Он је био хранилац половине људи и њихових породица које су радиле у њему и околу њега. Њиме смо ишли у школу, војску, у посјете пријатељима, код лекара, долазиле нове невјесте, тек рођене бебе. Зато смо га називали сиротињском мајком, добротвором, храниоцем, драгим и присним пријатељем. Увијек тачан, никог није ос-

тавио да га не прими у свој купе. Нека је проклет ко нам угаси ватру у његовом ложишту. Ако је тачно, оно што не знам, да се у паклу пеку ватром, њих треба тамо тражити, гдје се муче на оном свијету у жељезничком огњу. То су могли учинити само људи манити, без ума и разума, који су чинили све оно што човјека и сиротињу мучи. Нисам радио на жељезници, али сам живио од ње и сваког дана овдје поред мога дома је тутњио, звиждао, а то ме ноћу успављивало. Откако га нема, ево тридесетак година немам ни правог и чврстог сна", тако каже данас (9.4.2006. године) Гојко Росић.

Кућа Гојка Росића у Месићима

Ова свезналица своје ближе околине радио је на бројним дужностима које се називају друштвени рад: у омладини, предузећу, Савезу комуниста. Свуда је Гојко пристизао и све с љубављу завршавао. Овдје је данас прегршт медаља, одликовања, захвалница, спомен-плакета, похвала. То богато искуство још је увијек у необјављеној монографији његових Месића. Тако и носи наслов: "Месићи: вријеме, људи, догађаји". Ови наши искази су

усаглашени с његовом хроником Месића. Гојко нам је помогао да рашчистимо бројне дилеме, у недоумици шта је тачно, истинито. Хвала, Гојко, дуго нам поживио и дуго био хроничар свога завичаја. Ко не воли завичај, тај не воли ништа, а Гојко је заљубљен у њега, што је, без сумње, добро. Зашто оваквих нема у другим срединама?

*Није Клерк Гебл,
амерички глумац,
већ Гојко Росић на
одслужењу војног
рока 1955. год.*

БОРАЧ ПРИЈЕСТОНИЦА ЗЕМЉЕ ПАВЛОВИЋА

Кукавица је изрод од птица, али то не морају бити и људи

Бројним путницима који су ишли за Рогатицу или из ње остаће у сјећању име Кукавице, које се тешко заборавља због своје изузетности. Да ли је ово насеље добило име по шумској птици селици, која је лијена да себи плете гнијездо, већноси јаја у туђе, да се туђа мајка брине за њено потомство? Можда по особама које је снашла каква невоља, које су ожалошћене, према особама које немају храбрости, а може бити и по особама које свој терет, своје обавезе намећу неком другом. Пролазећи овим насељем, чини нам се да од свега тога има помало. Овдје се чују кукавице гдје пјевају,

Кулете, дио насеља Кукавица

Кулете и Варошиште сусједна су насеља

ожалошћених има исувише, што се види по бројним црним угарцима на темељима (зидинама). Био је некада ту и рудник, па су људи своје обавезе пребацивали на туђа леђа. Имају четири имењакиње, код Новог, Чајнича, Дервенте и Купреса.

Видимо међународну таблу - да су помогли да се поправе попаљени домови у овом насељу. Међутим, српске куће нису поправљене, оне су заобиђене, још увијек стоје нагорјели угарци. Они се хвале пред свијетом да су помогли, изградили, уложили голема новчана средства, таблом се ките, али се прећуткује чија су то домаћинства достојна живљења. По оној познатој: неко једе купус, други месо, сви просјечно сарму.

Десно од нашег усмјерења је рудник у Кукавицама. Био је то јамски коп мрког угља "Карбон". Године 1965. запошљавао је 158 радника, који су годишње копали око 30 000 тона, али је сада затворен. Од управне зграде виде се патрљци, као и од Дома културе. Кад бисмо којим чудом вратили уназад 250 милиона година, затекли бисмо овдје голема стабла дрвенасте папрати како буја, много виша од данашњих омара и јела. Да је тако, свједок су нам ова налазишта угља, насталог од нестале дрвенасте папрати. Папрат коју сада видимо ту и тамо поред пута је зељаста, бесцвјетница.

Ово је једна од патуљастих врста из тих далеких геолошких ера, које су некад биле веома раширене. Нису све врсте ишчезнуле, на задовољство свиња, које се сладе њиховим коријеном.

Пењемо се уза страну и осјетимо да неке куће миришу на свјеж малтер. И не питамо нашег водича Гладанца, знамо да су власници нерпске националности. Два су насеља истог имена: Доње и Горње. Доње Кукавице имају још два засека - Тушине и Омеђак. Сви скупа су према попису 1953. године имали 171 становника, а Горње су тада биле два пута бројније, 331 становник и 100 домаћинстава. Горње Кукавице имају у своме саставу прикладна имена заселака: Бојишта, Будијевићи, Кулета и Међустијене. Кулета је фишеклија, кеса, обично кожна (у којој се држе меци) окачена о појас. Није искључено да је назив овог мјеста дошао и по другом основу, по мошницама, дијелу мушког полног органа. Нека мјештани одаберу сами шта им више одговара. Без имењака је у БиХ. Овдје се некада добро живјело од плодне земље, држања стоке и рада у руднику. И Доње и Горње Кукавице имале су према попису од 1981. године 125 домаћинстава, у којима је живјело 559 људи.

Милосав - Мићо Гладанац

Макадамски пут кривуда. Пењемо се на висораван, тамо према дворима Павловића, а овуда се путује. Можда су они корачали баш овом старопутином, а каравани су пролазили без сумње. Нас носе октани, којима управља Милосав Мића Гладанац (1954), родом од Месића. Отац Алекса му је радио у тамошњој Електрани. Гладанац је завршио средњу економску школу у Рогатици, те након обављеног посла у војсци ради заједно са оцем у истом предузећу. Овдје се Мићо истиче као друштвени радник и члан Културно-умјетничког друштва "Бранко Обрадовић". Љубитељ је природе, као и лова и риболова. У браку му се рађа четворо дјеце. Сада живи у Рогатици. Заљубљеник је свога завичаја, а и његов добар познавалац. Ако су поглавља о Борчу и доњопрачанском кањону успјела, треба захвалити Мићи.

Варошиште - средиште земље Павловића

Чим смо напустили и задњу кућу Горњих Кукавица, старопутина нас изнесе на површ или висораван, ту и тамо са заталасаним брежуљцима, која се назива Варошиште. Лијево остави смо Кулете.

А горе, изнад овог расцјепа земље, смјестио се раскошни видиковац, одакле се пружа поглед у даљине, у измаглицу. Стојимо овдје задивљени и на тренутак зажали смо што смо пролазни. Тада схватисмо да је човјек тих уснулих вијекова знао гдје да се заустави, гдје огњиште да ископа, ватру да зажеже. Овдје су оку на избору широки видици, који се сламају месићком котлином, а из ријеке провирују врбаца попут дављеника који тражи помоћ. шљивци се окитили цватом, биће рода да брат брата неће познавати.

Дио насеља Варошиште

Варошиште се може тумачити на неколико начина - као мјесто гдје је била варош, стари дио вароши, а може бити и предграђе. Ово је данас село, међу десетак највећих у општини Рогатица, којој административно припада.

Средишњи дио насеља Варошишта

Оно је према попису становништва из 1953. године имало 245 житеља, укључујући ту и његов заселак Сурови, са укупно 46 домаћинстава. Стари назив, али нове прилике. Ипак се осјећа неки издвојени облик насеља од других. Наиме, куће су поређане близу пута и има се осјећај да путујемо неком улицом, а то је ова старопутина. Топоними нас наводе на размишљање и неко закључивање. На сјеверу је насеље Павловина, источно од њега је Оружница (можда је грешка у писању, па је некада била оружница). Један дио Варошишта носи назив Старо насеље, а источно од њега је Царина. Крај је априла и све је у неком буђењу. Трешње су се умотале у своју бијелу кудељу, коју обилазе пчеле. Ово је кречњачка висораван и тло је, то се одмах закључује, плодно. У близини Старог насеља је топоним Врело. У близини је и православно гробље.

Претежан број његових житеља чине Обрадовићи, који тврде да су овдје живјели још када су столовали Павловићи, што је тешко повјеровати. Овдје још живе Перковићи, Мачари, Ајнацићи и Кујовићи. Просјечна надморска висина је око 700 метара над морем, што значи да су изнад долине ријеке Праче издигнути око 200

метара. Видици су одавде веома широки. Тамо на западу, преко кањона Праче, виде се Судић планине, као уморани брегови: Црни врх, Црни камен. На југу се Бошњакиња испрсила испред Клека, а даље према југу, у измаглици, виде се планине које су ко зна по који пут уклијештиле Прачу у кањон и не дају јој да дише. На сјеверу су Лађевине и Ситар, испод којих се смјестило насеље Кујунџијевићи. Али залуду крави лијепо име кад је празно виме. Сви топоними који нас окружују имају симболичне називе и сувишно их је тумачити, јер својим именом говоре шта су били у прошлости. Око свих утврђених градова, а било их је двадесетак у земљи Павловића, сви топоними носе симболична имена, из којих закључујемо која им је намјена била у прошлости. Овом старопутином од Варошишта према југозападу иде се према граду Борчу. Налазе се на приближно истој надморској висини, нешто мало изнад 700 метара апсолутне висине.

Изнад насеља Варошиште је брдо узгајане црногорице

Заобљено брдо изнад Варошишта назива се Борова глава. Оно је, као и сва околна брда, поодавно остало без свога природног покривача, зато се после Другог свјетског рата приступило пошумљавању. Данас је то лијепа гај црногорице.

Сјеверно од Варошишта су Лађевине, у чијем су саставу засеоци: Гладановићи, Јулар, Лађевине и Вреоци. Свеукупно је према попису становништва из 1953. године имало 20 домаћинства, у којима је живјела 91 особа. За разлику од других насеља, овдје је дошло до повећања броја и домова и житеља, а према попису од 1981. године, број становника се попео на 135, а домаћинства на 33. У насељу су старосједилачке породице: Томићи, Вукашиновићи, Градинци, Бојовићи, Зимоњићи, Гладанци, Мишковићи и Мемедовићи. У селу се налази један велики стећак и око њега неколико мањих. Поред њих је гробље гдје се сахрањују овдашњи мјештани. На неколико мјеста налазе се праисторијске гримле. Ко жели да се боље упозна са овим насељем, препоручујемо му текст "Лађевина" од Трухелке, објављен у "Гласнику Земаљског музеја" у Сарајеву 1889. године. Ово је била племићка баштина Влађевића и овдје су они и покопани. Били су у роду с краљем Твртком I.

Занимљив је топоним насеља Јулар, што се поистовјећује са ријечју улар, што значи опрема за вођење коња, која се састоји од оглава и повоца. "Трга парип узду и јуларе." Име је добио по занату људи средњег вијека који су се бринули за опрему коња. Гдје је било војске, ту су били и коњи, па и опрема за њих. Имали су 1953. године само једно домаћинство, у ком је живјело двоје чељади.

За топоним Вреоци требало би тражити везу са термалном водом, која је приликом каквих земљотреса ишчезнула. Према попису становништва од 1953. године, имали су четири домаћинства, у којима је живјела 21 особа.

Опљачкани стећак

Тражимо најљепши надгробни споменик средњег вијека у Босни, али га нигдје нема. Према опису који је дао Мазалићу своме дјелу "Борач, босански двор средњег вијека" из 1941. године, он би требало да се налази у Подграђу, у мјесту званом Мрамор, у Беговини, гдје су сахрањивани становници града Борча и гдје је било градско гробље. Овај стећак је израђен у облику саркофага, са кровом на двије воде, чије је сљеме дуго око два метра, а висине 78 цм. Са свих страна, чак и дијелови крова, украшен је разним ор-

наментима. На њему се налазе уклесане двије руке које држе јабуку.

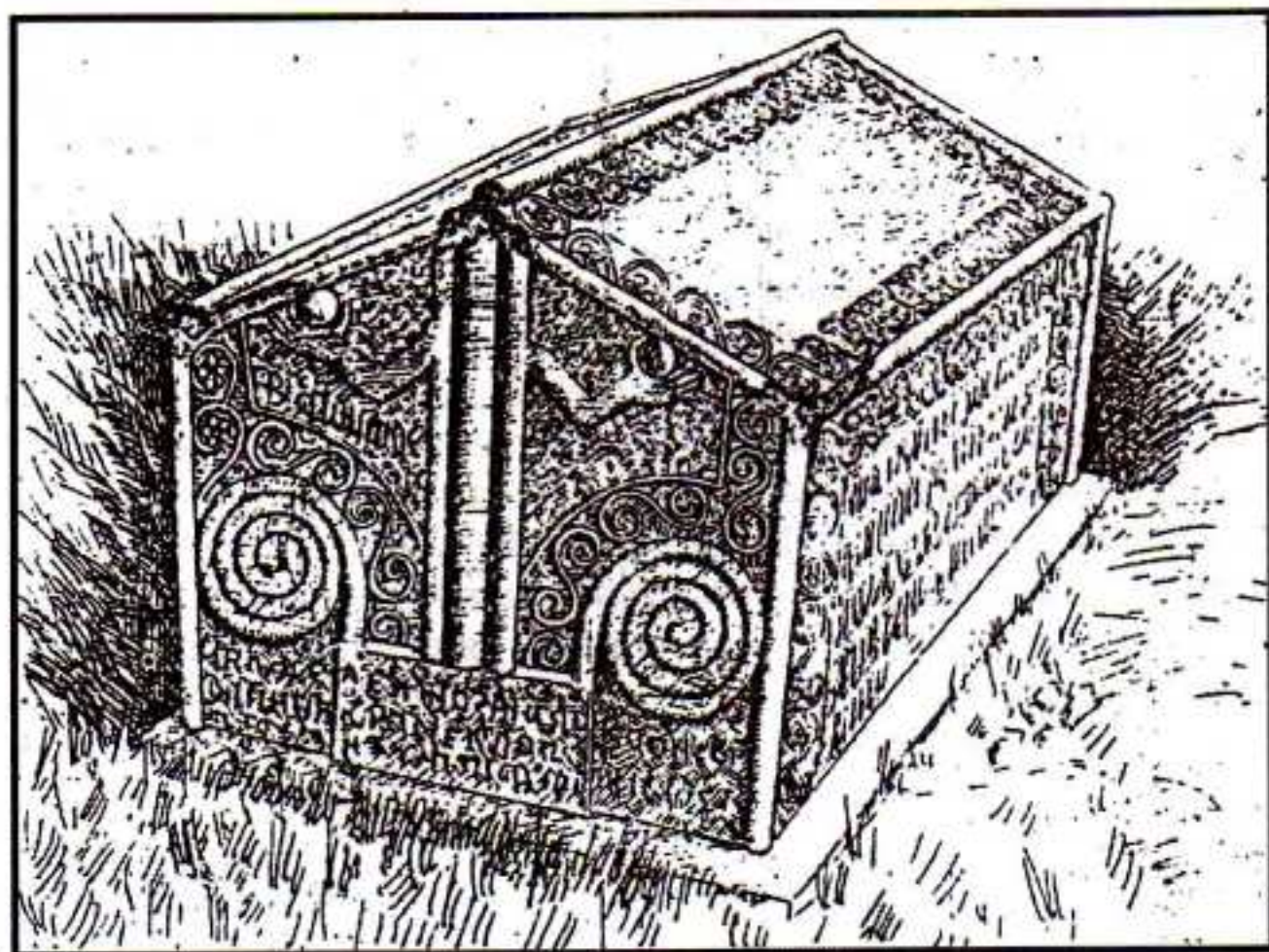
Мазалић је дао опширан опис на 48. и 49. страници поменутог рада. Пошто је аутор сликар, то је он овај надгробни споменик и нацртао у лијепој декорацији. Навео је да је и текст на овом споменику растумачен и прочитан. Овај се монолит налазио над тијелом Радослава Павловића. Препознатљив је по томе што је на њему урезан јелен у трку, коњаник са копљем на којем је застава.

Ћиза, данас ливада окружена лишћарима

Поменули смо ријетко употребљавану ријеч - саркофаг, те осјећамо обавезу да је боље објаснимо, да нас читаоци не би ружили. Саркофаг је грчка ријеч, сложена од сарц = месо и пхагеин = јести. То је сандук од камена (може бити од метала, дрвета или печене глине). Саркофази се јављају у свим старим културама јужне Европе. Најчешће су у облику куће и готово увијек украшавани разним ликовима из живота, зато представљају важне споменике разних историјских раздобља. И у хришћанству је саркофаг један од основних облика сандука - гробница. На тлу општине Пале највише су заступљене овакве гробнице које имају облик куће саркофага.

Стећак на Беговини који је однесен у Сарајево (цртеж Ђ. Мазалића)

Мјештанин Гојко Росић нас упозорава да не губимо вријеме: "Тај изузетни стећак нећете наћи". Негдје око 1956. године наређено је из Сарајева да поменути стећак буде пренесен у тај град. Задруга је, приморана од "више власти", организовала волове, сељаке, и они су га вукли око три километра - од Беговине, Варошишта, преко страна, вододерина, преко моста на Прачи до жељезничке станице у Месићима. Ову масу од око двије тоне требало је превући, па је то чињено постављањем ваљака, санкама, колима, али највише људском радном снагом. Успјели су да овај терет убаце у жељезнички вагон и правац за Сарајево. Са жељезничке станице је превучен и смјештен у двориште Земаљског музеја у Сарајеву, гдје се, вјероватно, и данас налази.

Године 1956. слично је урађено и са изузетним стећком из Боговића. Такође је смјештен у двориште Земаљског музеја и тамо је створена збирка опљачканих културних изузетности (о чему смо писали на страници 458. у студији "Пале и Паљани"). У вријеме градње пруге, почетком 20. вијека, аустроугарске власти су у

широком појасу пљачкале изузетне стећке и односиле према својој пријестоници, Бечу. ("Сви у кући поштени, а Неђу нема опанака").

Прво на Царину или у Подборач

Немамо "passaporte", али можда нам пође за руком да уђемо у дворе Павловића. Улазимо у Царину или, како се овдје назива, Подборач. Недалеко је и зграда царинарнице, која се назива Ћиза. И на македонском и на словеначком језику каже се царина, на руском пошлина, на француском douane, на италијанском dogana, на њемачком Zoll, а на енглеском customs. У нашем језику има неколико назива: царина, баждарина, бродарина, скеларина, мостарина, трошарина. Све се своди на једно да је дажбина која се плаћа на граници за увезену робу. То је порез који се намеће на добра када пређу државну границу. Овдје гдје смо сада, било је најживље мјесто на цијелом простору земље Павловића.

Јужне падине насеља Варошишта

Називају га Подборач јер се налази у подножју узвишења гдје су двори моћне породице. Замислите мјесто гдје је пристигло

неколико стотина натоварених коња, мазги, магараца. Њих прати на десетине момака, снажних, који су задужени да отоваре караван, поређају вреће у линију за преглед. Цариник долази, загледа сваку врећу, који је садржај у њој, и по томе одређује дажбину. Уколико газда или власник каравана нема довољно новца да плати баждарину, момци су дужни да робу пренесу у посебне магацине, гдје ће чекати док се обавезе не измире. Рачуни се поравнавају у згради која се назива Ћиза или управа царине. За сваки товар тканине морало се платити два или три перпера. Ако тај износ немају или имају за само један дио товара, остало се плијени и продаје да би се измирила царина.

Каравани пристижу из свих праваца. Они који долазе од Олова, у свом товару носе олово, од Сребренице сребро, од других праваца вуну, сир, мед, восак, сирову кожу, стоку. Нарочито су били на великој цијени волови, телад, краве, коњи. У врећама се виде коже срна, вјеверица, вукова, лисица, дивокоза, куна. Све је ово усмјерено преко Горажда, Фоче, Гацка према лукама на мору, гдје их чекају бродови за превоз према Венецији и другим лукама Европе.

Из правца приморја приспијевају каравани соли, петролеја, зачина, разних занатских производа, огледала, мириси, воће, грожђе, одјевни предмети, оружје, алатке. Од Подборча живе Павловићи и многобројна господа која се мота у двору. Од царине су могли да се подигну бројни утврђени градови, да се издржавају стража и војска, набавља оружје и оруђе, намјештај и сва она раскош која је пратила дворе моћних велможа 14. и 15. вијека.

Овдје су се чули бројни језици и нарјечја, могле су се видјети многобројне ношње са широког простора Балкана. Трговачки језик је једноставан и састоји се од неких стотињак ријечи, које се брзо науче. Овдје се плаћала не само мостарина, царина и други облици дажбина, већ се и трговало. Заплијењена роба, за коју власник није могао да плати порез, излагана је трговини. Зато се овдје свакодневно мувало на хиљаде људи и разноврсне стоке. За ноћење им је служило мноштво преноћишта у Варошишту. Овдје су биле претежно куће од дрвета. Постојале су штале за стоку и коње. Свак је за себе носио постељину и храну. Домаћин је нудио мјесто са лежајем на поду, на којем је била слама, ватру за кухање хране и бринуо се за дрва, која су горјела на отвореном огњишту. Данас у широкој кружници нема шуме, изузев оне младе, која је засађивана

у новије доба. Тако је околина Борча, Варошишта и сусједних насеља таманила шуме за огрев приликом боравка мноштва гостију.

Поједина околна насеља су се "специјализирала" за поједине занате, зато сусрећемо топониме: Орушница или (Оружница), Кулете, Кујунџијевићи, са друге стране Судиће, Борозане (трубаче).

Занимљиво је неколико топонима који се појављују прије уласка у град. Између Варошишта и Мале градине, западно од Мрамора је Подграђе. Зна се да је то назив за простор који се налази изван градских зидина, предграђе, градски вањски дио. У овом случају, то је испод града, продужетак града, али мимо оквира двора. Овдје се налази Црквина, топоним који означава мјесто гдје је некад била црква, црквиште. Све нас то упућује да смо у средњовјековном окружењу неке богате властеле, којој се злато преливало преко шкриње. Јужно од Подграђа је топоним Рађевићи, који је добијен скраћивањем имена Рађеновићи (једно од презимена породице Павловић). У овом окружењу је и Гробница, опет повезивање са гробљем, које је увијек било изван насеља, што је и овдје случај.

"И у земљи вјеран слуга..."

Нема те робе на широком простору Босне која није виђена овдје у Подборчу. Све се ово одвијало ван зидина града, на његовој источној страни. Бројни објекти су били изван резиденције, чак се сматра да је била и црква, мада њено мјесто није могло бити утврђено. Постоји податак о поповој кући (*chasa de prete*), у којој су одсједали дубровачки трговци на путу према Сребреници. У Предграђу је било и гробље. На више мјеста постоје ту и тамо разбацани стећци (Беговина, Варошиште) и њихова је оријентација исток-запад. Група од пет стећака великих су димензија. На једном од њих урезан је коњаник који јаше наопако, слуга држи коња лијевом руком, а у десној копље са заставом на врху. Вријеме их не штеди, поготово не кречњак, од којег су ови надгробни споменици изграђени.

У овој групи још је један стећак веома занимљив. На њему је урезана рука која држи сабљу, као и бројне шаре у облику кругова. Овдје се налазе три групе стећака, па се може претпоставити да су то сталешке гробнице, по неком степену, односно положају, у по-

родици Павловића. Силни вијекови су излизали натписе, декорацију утиснуту у овдашњи кречњак. Тражимо помоћ. Вријеме од пет и по вијекова онемогућава нам да разумијемо шта нам поручују те далеке дубине. Припомоћ нам је пристигла од Бенедикта Курипешића (родом из Оренбурга у Штајерској). Био је године 1530. тумач за латински језик у посланству које је краљ Аустрије, Чешке и Угарске Фердинанд послао султану Сулејману Другом. Написао је "Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију" 1530. У том путопису налазимо и овај запис:

Поглед на Малу градину из насеља Варошиште

"На узвишици (којом смо данас ишли) има пет врло великих камених гробова (стећака). Не само ми, него и сами Турци чуђаху се како је тих пет великих каменова, четвртасто истесаних изнешено на ову главицу. Ту лежи војвода Радослав Павловић (Hercog Paulovitz Radasel), који је некада владао у тој земљи, његова жена, један син, његов брат и вјерни му слуга (дворјанин). На великом надгробном камену је истесан на српском језику и српским писмом натпис са овим ријечима:

"Ја, војвода Павловић из Радасела, господар и кнез ове земље, лежим овдје у овом гробу. Док живљах, не могаше ме турски цар никојим јунаштвом, никаквим даровима, па ни борбом, ни великом силом са моје земље ни потиснути нити побиједити; још

мање сам мислио да се одрекнем своје вјере. Бог ми је дао да сам много пута победио Турке. Хвала Богу и слава што вазда вјеровах и што своју земљу остављам још хришћанској вјери."

Е, војводо, ако сте је ви одбранили, нису ваши потомци, који су побједнику морали простријети црвену доламу. Наиме, према обичају тога времена, победијени владар морао је да простре свој пурпурни огртач да би побједник прешао преко њега. Отада је остао обичај да се приликом доласка важних државника пред њих простире црвена застирка или тепих.

Близу поменутог великог гроба, а на другом мјесту, налази се још један надгробни стећак, али другачијег облика и не толико велик. Ту лежи вјерни слуга Радослава Павловића, који је био витез. На камену је исклесан крст и натпис на српском језику и српским словима, са овим ријечима:

"Војводо Павловићу, господару мој, тебе љубљах за свога живота, вјерном службом службах твојој глави. Сада лежим мртав под твојим ногама, јер хоћу и у земљи да сам ти вјеран слуга. То си ти заслужио, славни и јуначки кнеже, јер је твој мач за вјеру хришћанску посјека многог турчина."

Мраморје гдје је покопан један дио породице Павловић

Радослав Павловић био је босански војвода 1390-1441. године. Син Павла Раденовића, један од најјачих босанских великана онога времена. У његовој власти био је добар дио источне и средње Босне. Његова жена је Теодора, син Иваниш, брат Петар. ("Боље вјерност чува господара од оружја.") За ово мјесто пјесник би овако рекао: "О крваво људско разбојште/, Многе ли си војске запамтило,/ Многе ли си мајке ојадило!/ Људске су те кости затрпале./ Људском си се крвљу опјанило:/... Јуначкијем и коњскијем месом./ Гавранове и мрке вукове!"

Један дио некрополе Павловића

Подборач је имао свога заповједника (мимо двора), који се називао кнез. Он је био заповједник и Варошишта и Подборча и свега оног што је било мимо зидина. Све се то може сазнати у дубровачком Архиву. Занимљиво је, да није дубровачког Архива, мало бисмо шта имали поузданог да кажемо кад је у питању овај град. Најбројнији трговци били су Дубровчани. Они су били стално насељени овдје и чинили су колонију њих око 60, гдје су живјели са својим породицама. Налазили су се на услузи својим суграђанима који су стизали да би трговали, па се преко њих и одвијало највише трговине. Они су, послѣ Фоче, били најзаступљенији у овом ди-

јелу источне Босне. У литератури су позната и имена Дубровчана из богатог слоја који су све то стекли и трговином преко Борча.

Било је и обротно, да су Павловићи имали своје дворце у Дубровнику, гдје су боравили. Зато није занемарљива прича да су Павловићи допринијели развоју овог приморског града и његовој моћи, било директним улагањем, било преко трговине. Дубровчане

Реконструкција чеза којима се превозио један од деспота Павловића

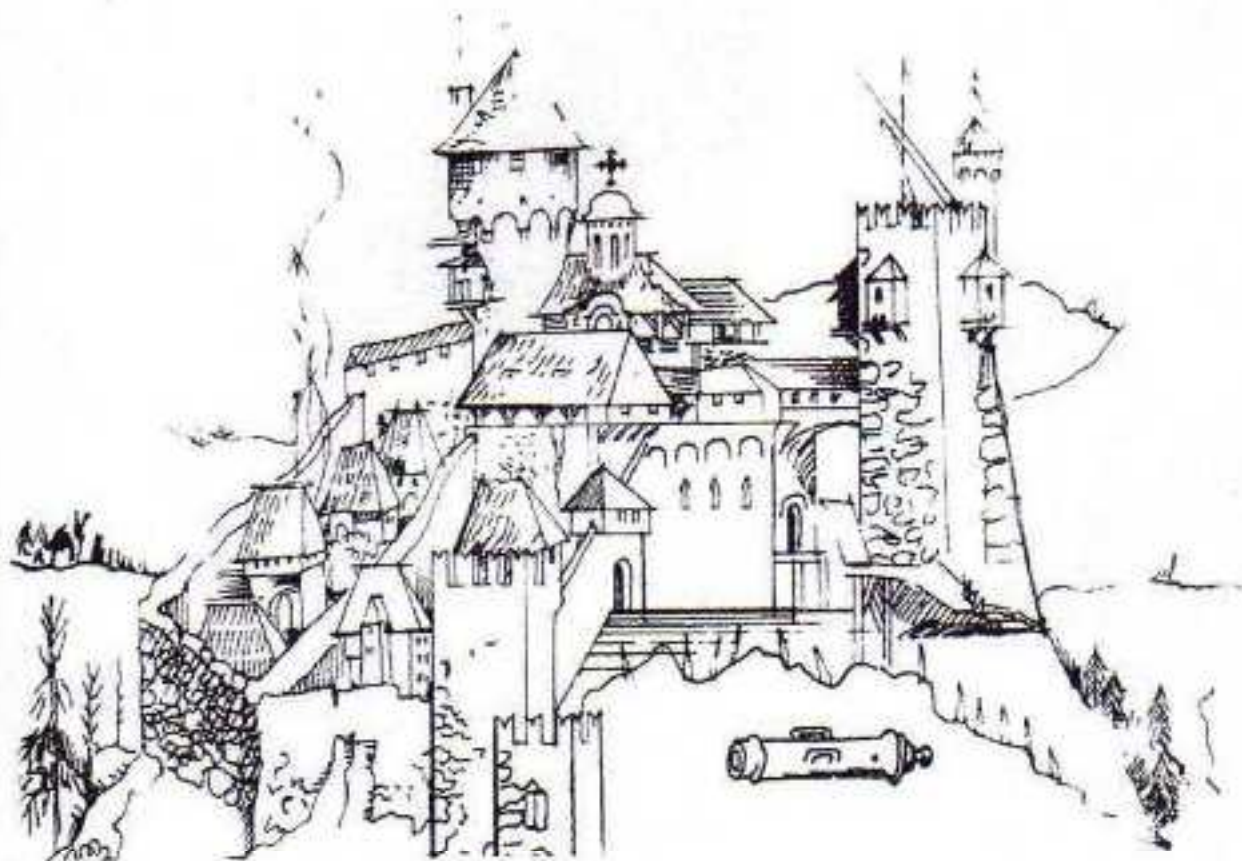
је претежно занимало сребро, олово, а Павловиће риба и маслиново уље, па се на трпези овдје на Борчу могло гостити и приморском рибом, која је пристизала преко трговаца.

Јесте ли дома, Павловићи?

Тамо гдје је готово најужи дио кањона и гдје ријека Прача ствара нагли заокрет у облику савијеног лакта, погледајте према небу. На лијевој страни обале добром оку неће промаћи зидине на врху литице. Одоздо, из жабљег положаја, низ је препрека да то уочите, као што су тунел, растиње цера и букве, литице под углом од скоро 90 степени. Не очекујте да ће вам се задовољити радозналост ако гледате с те стране. Ми смо се упутили другим, заобилазним путем, дугим десетак километара, преко Месића, уз долину Ракитнице, узводно уз њен ток, на село Кукавице, Варошиште, Подборач, па према граду. То је с његове источне стране, јединог могућег приступа, изузев за алпинисте, који су му могли прићи и са западне стране, али са пењачком опремом. Град је смјештен на коти 735, а корито ријеке испод је 528 метара, што је разлика од 207 метара. Знали су Павловићи како да се заштите од грабљивих племена и народа, зато су тражили и нашли природно скровиште, веома тешко приступачно и лако се могло бранити.

Град је имао још заштитних појасева, осим дубоког и стрмог кањона. На супротној страни, на западу, са десне стране ријеке биле су осматрачнице, утврђени градови и помични мост на ријеци. Ниједан средњовјековни град у Босни чија је старост петшест вјекова није имао ни приближно овакав положај - да је био природно брањен готово са свих страна. Павловићи су имали грб, град са три куле.

Реконструкција града Борча, пријестонице Павловића

Нестаде пута. Морали смо оставити возило. Идемо беспутним простором, кроз младу церову и букову шуму, која пупи и само што није пролистала јер је крај априла мјесеца. То су нам и рекли наши водичи - да ћемо мање видјети када дрвеће излиста. Прошли смо поред Ћизе (то је данас једна лазина окружена са свих страна шумом лишћара). Водић Гладанац нас упозорава на опрез - овдје се губи живот, било од неспретно стављене ноге на стијену или од поскока који су изашли да се сунчају на првом прољећном сунцу. Пењемо се на Малу градину. Штрче патрљци зидина. То је прво источно узвишење. Овдје је кота 667 метара, нижа за скоро 70 метара од Велике градине.

Уочавају се два одбрамбена зида. Један дио је дијелом сачуван, а другом се само назиру темељи. Доље испод наших ногу бјеласа се језеро хидроцентралне на ријеци Прачи. Уочава се пут у облику серпентина, куда су водоноше у бурадима на леђима носиле воду за Град. На мјесту гдје је сада брана, постојао је покретни мост преко ријеке, којим су се служили гости Павловића, као и трговци и свијет који је требало нешто да купи, види пријестоницу.

Западни дио зида према долини Праче

Ево и цистерне, чатрње, резервоара гдје се чувала вода за свиту која је живјела на двору. Ње није било мало. Рачуна се да их је свакодневно било око 300-400. У изузетним приликама, чак и дупло. Замислите само колико се воде морало изнијети уз ове литици и колико је било водоноша. Цистерна је дубока око три метра, ваљкастог облика, а како су је учинили да не пропушта воду, за нас је тајна. У то вријеме цемент није био у употреби. Види се само да је била зидана каменом кречњаком. Около су стражаре, осматрачнице, заравни које Мазалић назива "обори", а има их четири.

Улазмо у Двор. Све је празно, ничег нема. Станари су га напустили прије пола миленијума. Све је то затро моћни војнички та-

лас са истока. Свуда заглашујућа тишина, која као да одзвања кроз простор. Оно што је могло да гори, спаљено је, њене станаре или су убили или одвели на разне стране. Неки су промијенили вјеру. Неста тако једне међу најмоћнијим средњовјековним племићким породицама. Све се бестрагало. Варошиште, које је било грађено претежно од дрвета, nestало је у пламену, царинарница уништена, тржиште остало без трговаца и купаца.

Ништа ту нису помогли ови моћни одбрамбени зидови, чија је дебљина износила око три метра и опасавала пријестоницу у два реда са свих страна. Било једно доба и више га нема. Дошли неки други људи, ново доба, нова култура, нова вјера, моћнија, војнички бројнија и опремљенија.

Дио зида који још издржава ударе времена

Опростите, господо Павловићи, што смо пореметили ваш старачки мир. Били смо радознали за згуснуту прошлост средњег вијека. Да видимо да ли је ишта остало од грабљиве историје и освајачких племена. Ове су старине довољно патиниране да су достојне поштовања. Град утонуо у зелену усамљеност, али и богата

књига. Овдје нека дођу они који воле историју писану каменом. Пепо су давно вјетрови развијели, а угарци су угашени. Овдје нека залазе мапшари који прошлост виде у сликама.

Велика стијена: С. Живковић, М. Гладанац и З. Росић

Средиште културног живота

Борач је имао све одлике сталне пријестонице - боравишта, мјеста гдје су Павловићи живјели, обављали власт на великом простору источне Босне. Овдје су издавали повеље, имали своје канцеларије, примали представнике других племићких породица. Потребан је био голем број људи за организовање свакодневног живота. Као и сви дворови у Босни, тако је и овај био средиште културног живота. ("Гдје власт - ту је и сласт.")

Из дубровачког Архива сазнајемо да су овдје долазили бројни забављачи који су увесељавали породицу и осталу свиту Павловића, а то су претежно биле разне дружине музичара, фрулаша, трубача, добошара, лакрдијаша, жонглера. Била је то прилика за поједине рођендане, крсне славе, вјерске празнике - одјеки-

вао је овај кањон од развратног живота. Од приморских страна пристизало је вино, а на Варошишту се припремала жестока медовина, који су давали посебан тон баханалијама. Средином 15. вијека мутни облаци су се наслућивали са истока, пријетећи великим трагедијама, и то је био врхунац бога Баха да ухвати нешто од живота. Тако је то било на "славном двору господства ми", како га је називао Иваниш Павловић 1442. године.

Дио велике градине

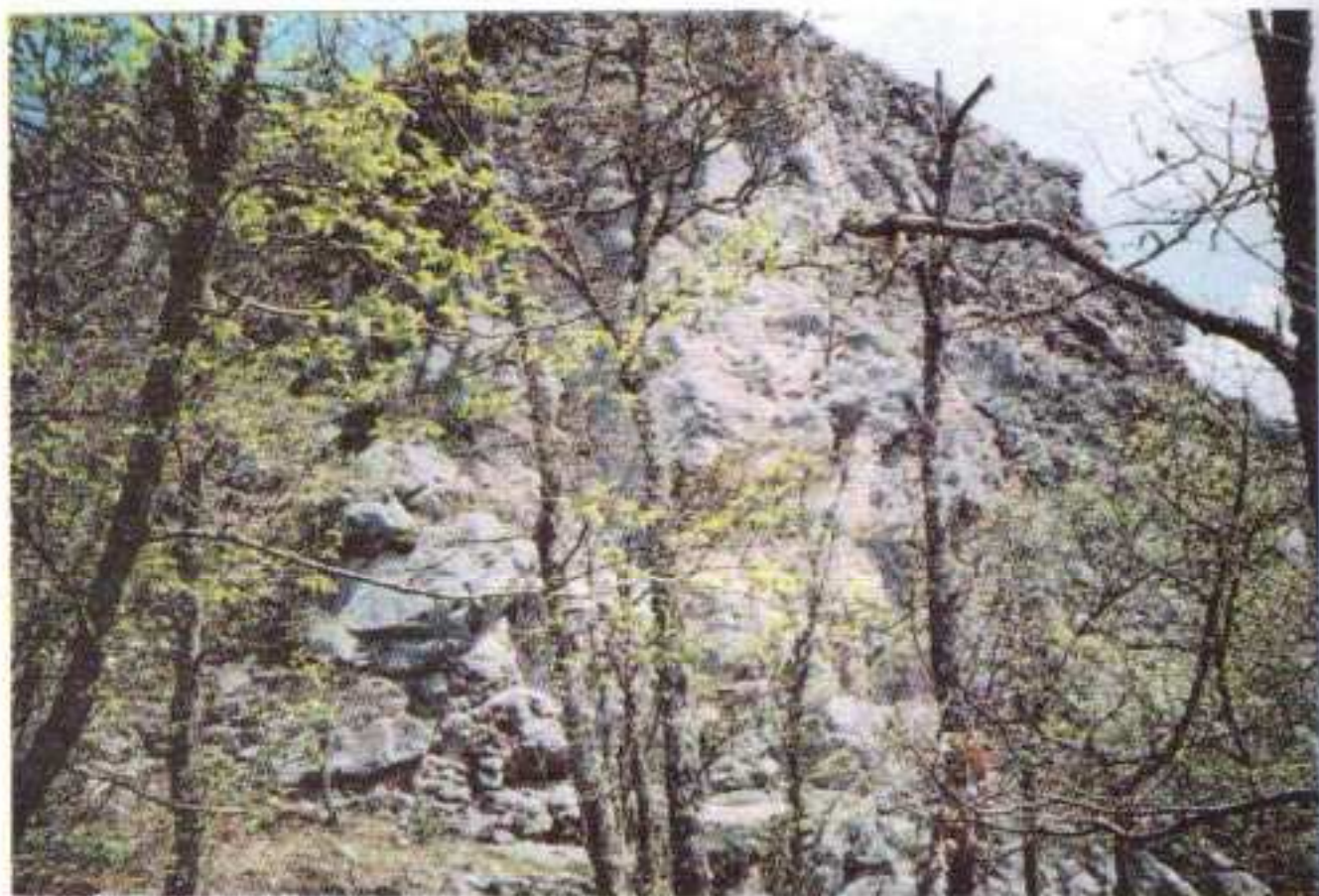
Познато нам је да је ондашња властела највеће интересовање исказивала према витешким романима. Да ли се на овом двору читао "Роман о Александру Великом?" Омиљена литература тога времена био је "Роман о Троји" јер је дочаравао вјечне теме: част и срамоту, витешки понос и правду, сјајно оружје и дворе владара, храброст и невјеру. Поетична "Приповијетка о Асеници", написана према старозавјетној теми, била је "бестселер" 14. и 15. вијека код наше високе господе.

Зна се да је дворанин назив за човјека који је био на служби на двору. Од овог назива изведена је ријеч двородржац. Он је имао задатак да се брине о самом двору; данас би рекли управник двора. Надгледао је уређивање и одржавање двора. Зашто би се Павловићи издвајали од других властелинских породица и дворова.

Требало је да двадесетак година касније (1463) види на шта је личио тај "славни двор" - као да је преко њега прешао талас цунамија. Било је то доба када се сматрало да се помоћу дебелих зидова може одбранити царство, феудални посјед. Међутим, појавом ватреног оружја, а нарочито топова, таква одбрана изгубила је своје значење и она је прешла у прошлост.

Кад већ помињемо топове, постоје подаци да су Павловићи куповали сумпор, на овом простору проналазили шалитру и били произвођачи овог ватреног оружја. Прије тога су производили неки облик топова, који су имали, умјесто граната, камене кугле, које су касније налажене у кориту Праче. Они су радили на принципу дјечје праћке, а кугле су биле у облику јајета.

Највиши дијелови града

Био је то обичај тога времена - да се граде покретни мостови. Такав је био на ријеци Прачи, као и при улазу у двор, гдје се и данас примјећују рупе у зиду које су се, у случају опасности за ту запречну греду, скидале и улазак у град није био могућ, поготово преко два зида која су била изнад пет метара висине. Двор је био грађен на више спратова, од камена и малтера. Ван зидина су биле и кречане, а цијела ова околина је грађена од тријаског кречњака,

веома погодног за израду креча. Пијесак је изношен из корита ријеке на плећима тежака, истим оним путем куда је изношена вода. Ово је безводан крај, кишница брзо понире и нестаје у порозном кречњаком тлу. Док је било тежачких леђа, није се осјећала оскудица за свих осам деценија, колико је на овом простору живјела породица Павловића (друга половина 14. и прва половина 15. вијека).

Остаци цистерне гдје је чувана вода

Земљотрес када се град срушио

Биће нам драго ако ова наша казивања оживе понеку истину коју су вријеме или људи умртвили. Старост је бродолом, судар са сантом која се назива прошлост. Кад се каже средњевјековни град, треба очекивати куле, капије, моћну грађевину. Ничега од тога овдје данас нема. Све су људи и вријеме затрли. Нема чак ни оног града који је описивао Мазалић прије Другог свјетског рата.

Овај истраживач Борча наводи вриједне налазе. Тако је Ђука Обрадовић из Варошишта пронашла 1912. године на Великој стијени златни привјесак за огрлицу, величине већег дуката. Привјесак је био резбарен и продат је у Месиће. Сељак Милован Ко-

привњак из села Павловине (сјеверно од Варошишта) нашао је омањи лончић са златним новцем, четвртастог облика (као што је израђиван у Византији у средњем вијеку). Муслимани Елези из Сурова нашли су такође мањи ћуп златног новца. Непознато је шта су урадили с њиме, али, према причи мјештана, они су послвије тога били богата породица.

Одбрамбени зид Велике Градине

Дјевојчица Зорка (Данило) Обрадовић, такође из Варошишта, нашла је златан прстен са драгуљима. Продат је у Рогатицу неком златару 1939. године. На Малој градини дјевојчица Кујовић, чувајући стоку и из досаде, чепркала је земљу и пронашла бакрени новчић с неким ликом и словима. Нека непозната личност је нашла грумен истопљеног злата. Сви ови налази потичу из прве половине 20. вијека. Они ранији или каснији остали су незабиљежени. Какав би то био племићки двор да у њему нема разних драгоцености? Из тих разлога овдје видимо да су бројни надгробни споменици испомицани и остали тако неуобичајеног правца.

Према историјским изворима, већ 1485. године Борач је био потпуно напуштен и почео да тоне у заборав. У тами прошлости, како је вријеме одмицало, он је ишчезавао из сјећања људи. Приро-

да се враћала, зидови су зарастали у шибље, шуму, а старац вријеме је откидао дио по дио и губи се сваки траг људског живљења на овом мјесту.

Мала Градина, поглед са западне стране

Владимир Скарић је својим радом "Жупа и град Борач", објављеном 1922. године, објелоданио широј јавности гдје је и шта је представљао овај град на литицама кањона Праче. Након тога, приступило се, у неколико наврата и од неколико истраживача, детаљнијем објашњавању значења ове Градине, али је све то било као да су пролазили туристи. Без археолошког крампа нема озбиљног истраживања, тако је то остало до наших дана неистражено. Научни скуп одржан 27-29. јуна 2002. године у Рогатици, под називом "Земља Павловића", није дао потпун одговор о овој Градини. Борач остаде непознаница и чека археологе занесењаке и њихове крампове. Вјерујемо да ће доћи.

Град је полако али сигурно, не чекајући истраживаче, нестајао кроз период од пет вијекова. Посљедње његово велико рушење било је око 1936. године, једне ноћи, када је ова старина по-срнула од старости и његови дијелови се обрушили низ литице. Све

се то стрмоглавило у корито Праче. Та страховита хука и ломатање изазвали су земљотрес у ближој околини насеља. Од тога су се сањиви сељани пробудили и у паничном страху бјежали из својих домова, мислећи да је земљотрес из дубина земље. Готово да се тада ријека преградила. Могло се формирати језеро и потопити жељезничку пругу. Десетак година касније, од 1946. до 1950. године, тај камен ће послужити градитељима хидроцентрале да га уграде у брану. Тако се може рећи, у фигуративном смислу, да су Павловићи на неки начин сувласници данашње хидроцентрале у Месићима. Само се она не назива хидроцентрала Павловића већ "Славише Вајнера Чиче".

Поглед на кањон из Борча

Павловићи нису ишчезли са ове планете. Једним од њихових далеких потомака сматра се Слободан Павловић, који данас живи у САД. Овај добротинитељ српског народа за свога живота створио је веће и значајније дјело него било који други Србин. Он је нашао времена да у фебруару 2004. године посјети овај град, као што је то урадила и његова супруга Мира у септембру 2002. Лијеп поступак да се не занемаре коријени и далеки преци. Зато би се ова

хидроцентрала могла назвати: Павловића, Слобомирка, породице Павловић, Слободана Павловића, Слободана и Мире Павловић. Требало би да су ова имена уклесана у свијести сваког овдашњег човјека. Они служе за узор и понос како се у себи носи завичај, како му се узвраћа, а и завичај треба да узврати њима.

Велики зид

Судићи предстража Борча

Скоро на истој надморској висини са Борчем, али преко кањона Праче, тамо на западу, на десној обали ријеке је село Судићи. Доље поред ријеке је истоимена бивша жељезничка станица, данас у рушевном стању. Још западније од насеља је планина истог имена, чији је правац пружања сјевер - југ.

Судићи се састоје од девет заселака: Бања Стијена, Борозани, Црни Врх, Долови, Грабовник, Наплеће, Судићи, Златна Глава и Ивље. Имају још два имењака, код чајничка и Средњег код Вошошће. Пописом становништва имали су 24 домаћинства, у којима је живјело 108 житеља, те 1953. године. Након тридесетак година, 1981. насеље се преполовило: број домаћинстава се смањило на два-

наест, а број житеља на 50. Тај број се данас још више смањио и поједини засеоци имају по два-три домаћинства, и то старце и старике.

Двор Павловића без зиданог објекта

Бања Стијена је у попису 1953. године имала пет домаћинстава, у којима је живјело 20 људи. Има још једна Бања Стијена, то је заселак Сочица, али на западу са лијеве стране кањона, па се по том насељу назива бивша жељезничка станица доље поред ријеке Праче.

Борозани су занимљиво насеље. Пошто стоје у истој равни са градом Борчем, али преко кањона, они су за вријеме осамдесет година владавине Павловића имали улогу "трубача", односно да најаве долазак опасности. Отуда и име Борозан, што значи трубач. Тако су његови становници били на вјечној стражи великој властели. Ово је изузетно насеље - дуже од пола вијека има само једну кућу (домаћинство), и то Росиће. Нема имењака у БиХ, а у имену насељених мјеста погрешно је назначено као Борзани.

Црни Врх је добио такво име јер су стијене мрке боје, као да су опаљене ватром, што се може довести у везу с некадашњим вулканом у далекој геолошкој прошлости. У попису од 1953. године имали су пет домаћинстава и 23 чељадета.

Долови имају јако врело од којег се формира Доловски поток, који је десна притока Праче. У попису од 1953. године имали су три домаћинства, у којима је живјело 15 чељади. И овдје је данас само једна кућа, и они су Росићи. У овоме насељу налази се некропола стећака, што говори о средњевјековној насељености. На коти 861 постоје трагови средњевјековног насеља, у којем је био утврђен град. Све је то у некој вези са Борчем и временом Павловића и имало је допунску улогу, попут Борозана.

Судићи је деминутив од судови (посуђе), па се за ово насеље сматра да су у средњевјековној владавини Павловића производили дрвено посуђе, јер је у околини била велика шума јавора, од којег се претежно правило разноврсно посуђе за кућне потребе. У попису становништва из 1953. године имали су шест домаћинстава, у којима је живјело 20 чељади.

Мали двор без града

И за Златну Главу се доводи у везу неко рударење везано за овај племенити метал, опет за период Павловића. У попису од 1953. године имали су само два домаћинства и осам житеља.

Ивље је час у Судићима, а час у Месићима, јер се налази између ова два насеља. Топоним је добијен од земљишта обраслог

ивама, честар, шумица ива, врбак. Има још три имењака у БиХ: Чајниче, Вишеград и Жепче. У попису од 1953. године имали су два домаћинства и у њима 12 житеља. И данас су остали на два домаћинства, оба Гладанци, који су се раније називали Митровићима, али, како су се доселили иза Гладановића, са лијеве стране кањона, то су се преименовали у Гладанце. Изнад овога засеока налази се брдо које се назива Лађев рид, на ком је зараван са старозидином величине око 2x3 метара. Сматра се да су то остаци неке утврде, предстраже, осматрачнице и томе слично. Зид је данас висине око двадесетак цм. Западно од насеља налазе се бројни стећци, што говори о раној насељености.

А данас, све су то насеља која то више нису. Прави је догађај ако овуда сврати какав биљобер, печуркар, ловац или какво њушкало које смјера да штогод окрене, нанесе какву штету.

Каин и Авељ из Судића

Према хебрејским светим књигама, Каин и Авељ су синови Адама и Еве. Каин је био земљорадник, а млађи брат Авељ чобанин. Бог се определијелио да као жртву узме овцу, а не жито. Због тога се Каин разбјеснио и убија брата Авеља. Кад је Бог сазнао, послао је убицу у прогонство. У овој прачанској долини десило се нешто слично овој легенди.

Тодор Росић рођен 1896. године у Судићима, сјеверозападно од Месића, учесник је Солунског пробоја, као добровољац Првог свјетског рата. Због тога је као угледан домаћин био међу првим жртвама Другог свјетског рата. Тодор је у браку имао четири сина: Чедо, Боришу, Радомира и Новака. Синови се нису укључивали ни у један идеолошки покрет, већ су чували од упада своју кућу и своје село. У оближњем селу дошло је до убиства и сумња је пала на Чедо. Он се опредјељује да се склони у шуму, при чему му се придружује брат Бориша, као и Угљеша Ђоковић.

Једне вечери Чедо и Угљеша су се налазили у једној кући, а Бориша је на часак изашао вани. Кад се вратио, док је улазио у кућу, Чедо је у полумраку помислио да је то потјера. Муњевито прихвата оружје и убија брата Боришу. Да би прикрио злочин и потјере Озне, откида мртвом брату главу и закопава на тајном мјесту, а труп оставља на мјесту убиства. Чедо и Угљеша налазе

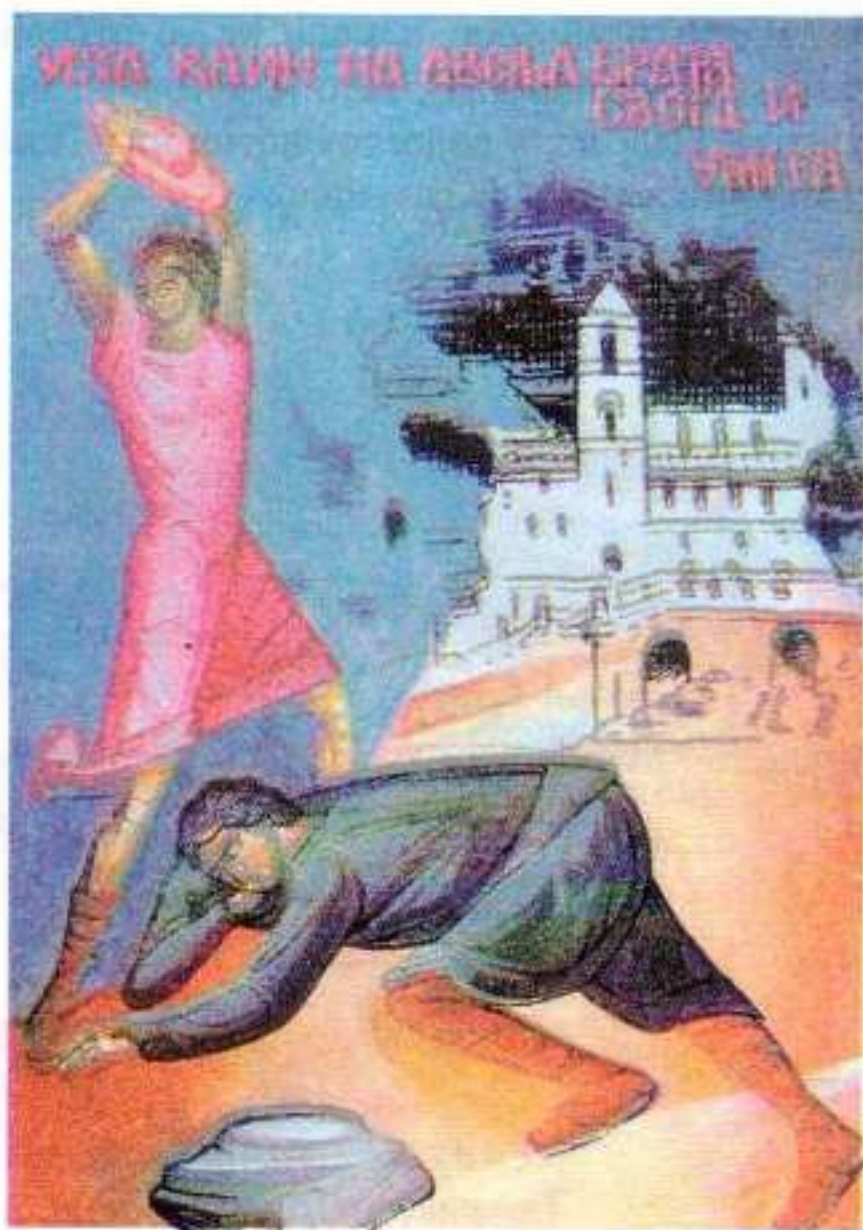

склониште у пећини Црног врха. Видјевши да се тако не може живјети, Чедо одлучује да се преда властима. Да не би остао сам, Угљеша убија Чедо. И он оставља мртво тијело свога друга и склања се у другу бајту.

Трећи Тодоров син, Радомир, након одслужења војног рока враћа се у свој родни крај. Док је прелазио преко жељезничког моста у Крачулама, код бункера, неко га пресреће и у мраку баца с моста у провалију Праче, гдје је мртво тијело ријека низводно избацила на обалу.

Тодоров четврти син, Новак, отпловио је својом барком из Херцег Новог према пучини с намјером да лови рибу. Потјера га је након неколико дана нашла мртвог у чамцу, па је и ово убиство остало тајна. Тиме се Тодорова породица гаси на један чудан начин. Тако завршава своје излагање Гојко Росић, рођак ове трагичне породице.

Ми се задржавамо на овим малим историјама овдашњих људи, јер и велике и мале су учитељице живота. Са учитељицом смо се носили у младости, а са животом до самог краја. Зато је потребно упознати и учитељицу и живот. Сваки народ има историју. Понеко сматра да је већа и важнија него што је историја другог народа, а то спада у пристрасност. Много је важније колико се од ње може научити. Зато, ко на вријеме упозна прошлост, лакше ће

Каин убија Авеља, према Библији

разумјети садашњост, а мало ће се отворити и завјесица са погледом у будућност. Е, зато је историја, ма чија да је, учитељица живота. Овај мали родослов потомства Тодора Росића има поруку за оног ко жели да је разумије.

*Мост из 16. вијека прекривен шиндром
(на ријеци Прачи јужно од Месића)*

Овдје се за насеље Судићи говори као о гласоношама моћних Павловића, као и о хајдучији. То нам је дало повода да се присјетимо како је ношена пошта у прошлим вијековима. Њу су носили посебни гласници. Писма су савијана по вертикали, два пута на пола, да се, на крају, крајеви увуку један у други. Овако савијено писмо, које је често печашано воском, било је веома подесно за преношење због малог обима. Књигоноша (писмо се у то вријеме називало књига) био је у стању да прими већи број писама. Могао је ту тајну поруку да пренесе скривену, а у случају опасности и да је прогута.

ДОЊОПРАЧАНСКИ КАЊОН

Насеље Борач - Праогњиште породице Павловића

Крене ли се асфалтним путем низводно ријеком Прачом, наилази се на Саставке. Име је добијено од прилива са лијеве стране ријеке Ракитнице у Прачу. Сливни простор Ракитнице нећемо укључити у овај рад због обима. Овдје је и раскрсница путева према Рогатици, односно Устипрачи. С лијеве стране ријеке, високо горе међу планинама, назиру се кровови кућа. Онамо негдје крије се насеље Борач. Тамо води пјешачка стаза. Ако од овог насеља погледате према сјеверозападу, у измаглици се виде контуре беживотног, мртваг града Борча. То је растојање од око пет километара ваздушне линије. Дакле, два су топонима Борча - један једанас насељен, а други су патрљци Градине. Овдје је Павловићима и сјеме и племе.

Раскрсница путева Месићи - Устипрача - Рогатица

Мост на саставцима Праче и Ракитнице

Мазалић сматра да је овдје праогњиште Јабланића - Раденовића - Павловића. За данашње прилике све ово дјелује збуњујуће, међутим, за средњи вијек ништа необично. Бројни топоними су преношени из једног краја на други, тако се појављују двојни називи, старог и новог завичаја. Исто то су учинили и Павловићи - кад су се одселили из овог насеља западно од Месића, са собом су понијели и топоним Борча. Да ли су заиста били велики дужници и упали у толике дугове, што им име насеља каже. Наиме, борч је у средњем вијеку био чест израз за оног који је дужан, презадужен. ("Узеше ми кобилу за борч. Сва су браћа борч.") Именом борч називало се и сирће добијено од превреле шљивове комине. Могућа је и трећа варијанта, да је то име добијено од брда обраслог бором, боровац.

Ово село Борач нема свога имењака у БиХ. У њему се налази средњовјековна некропола и локалитет Градина (кота 807 м), из чега се може закључити да је у средњем вијеку било насељено и да се у њему налазила тврђава, град. Као што се поред рушевина града Борча налази Подграђе, тако се и овдје налази исти топоним. Борач је према попису становништва из 1953. године имао 13 до-

маћинстава, у којима су живјеле 102 особе, а 1981. број становника се смањило на 57, а домаћинстава се повећао на 16. Данас у овом селу живе: Стјепановићи, Видаковићи, Росићи, Ристановићи и Илићи. Павловића нема.

Испод насеља Борча, десно од пута, ниже, гдје Прача пјешуши, преко ње је метални мост, као и сви жељезнички мостови у овом кањону. Овај носи назив Грефов мост јер је овдје приликом градње 1904. године погинуо инжињер Аустријанац Греф.

Није необично што се за ову породицу појављују три презимена. У овим крајевима у средњем вијеку, слично као код Бугара, син је узимао презиме по своме оцу - тако је од Јаблана Јабланић, од Радена Раденовић, а од Павла Павловић. Тако је за стотињак година, колико је била моћна ова породица источне Босне, два - три пута промијенила презиме и тиме код истраживача изазвала великих мука да утврде о којој се породици ради. Почели су као Јабланић, а завршили са Павловић, и тиме се гасе.

Грефов мост на ријечи Прачи

Осам је мушких имена уписано у родослов овог патронима или презимена Павловића: Јаблан, Раден, Павле, Петар, Радослав,

Иваниш, Петар и Никола. Јаблан је родоначелник, отуда Јабланић. Он је имао сина Радена (понегдје Рађен), тако ће његови потомци носити патроним Раденовићи (Рађеновићи). У литератури се помиње и село Лукавица, данас Источно Сарајево, као могуће сједиште Јаблана.

Долина Ракитнице према Рогатици

На овој узлазној лествици долази Раден, па ће његови потомци понијети презиме Раденовић. Он се уздигао до титуле кнеза или књаза, а његов потомак Павле имаће презиме Раденовић. Сљедећа генерација је са именом Петар, и он ће бити први који ће по своме оцу бити Павловић. Дедино и прадедино презиме или патроним се губи. Сљедећа мушка имена: Радослав, Иваниш, Петар и Никола неће више мијењати презиме, и они су сви под патронимом Павловић. Дакле, прве генерације носиле су називе по обичајима Бугара, а друге, млађе, као уосталом код свих других, биће назване на српски начин, гдје се презиме не кида. Један од ова четири који су носили презиме Павловић сахрањен је на сјеверним падинама Требевића, а то се насеље и данас назива Павловац. Није могуће утврдити да ли је то био Радослав, Иваниш, Петар или Никола. Три претходне генерације се могу искључити, без сумње на грешку.

Што се тиче њиховог живљења или сталног боравка, три су локације: Борач, Градина (Борач), Павловац. Раздобље живота је приближно у једном вијеку: друга половина 14. и прва половина 15. вијека.

Из кањона у кањон

Када смо напустили Месиће и упутили се низводно Прачом, мислили смо да је готово с кањоном, ваљда ће се ова брда размакнути да оставе ширине и да ријека одахне. Грешка. Пошто је примила своју највећу притоку, Ракитницу, чини нам се да је тек почела да исказује своју снагу и хитрину. Ушла је у још један кањон, ужи, са високим и окомитим странама. Назваћемо га доњопрачански кањон. Могао би се звати и "борачки" кањон. Хитамо овим некадашњим непутом, куда човјек прије стотињак година просијече жељезнички друм. Види се некадашња траса без шина и празна жвала тунела, црна од пушења 72 године. Ми онамо не идемо и тамо је данас непроход. Путујемо савременим асфалтним путем, али опет бројни тунели. Овдје је и најдужи на цијелом току ријеке Праче, дуг 900 м, освијетљен електричном енергијом, опет једини. Називају га тунел Брчигово.

Брчигово је насеље горе лијево на висоравни, ван домашаја наших очију. Заклањају га Витине (623 м). Насеље се састоји од неколико заселака: Доње Брчигово, Јасен, Љесковик, Маркуш, Мурсаловина, Подгај, Подграђе и Просине. Брчигово је са свим својим дијеловима имало 1953. године 56 домаћинстава и у њима 292 чељадета. Нема свога имењака у БиХ. Вјероватно су његови житељи мушког рода имали бркове, тај украс лица од ког се сматра да потиче овај топоним. Топоними заселака упућују на оно што им име каже. Маркуш може бити и презиме, али и цријево којим се вади пиће из бурета, натеза.

Занимљиво је да је село Брчигово након тридесетак година, у попису од 1981. године, имало више становника, и то 57 домаћинстава, у којима је живјело 308 житеља. То све захваљујући модерном путу.

Усред кањона, гдје ријека још има довољно снаге за лудо-рије, а испод села Отричева је згариште и нагорјели угарци од мотела названог "Девета стража". Ту су и два моста у непосредној

близини, метални, савремени, јер ријека још има снаге да се увија и меандрира у овом беспућу. По разрушеним зидинама и великом паркингу простору види се да је био привлачан за путнике, али га је пламен у посљедњем рату прогутао.

Откривен бокситни кречњак приликом градње пута

На утрини се модри млада нана, коју још називају метвица, а Латини *Mentha viridis spicata*. Одакле ли је она овдје у овом беспућу залутала. Њу бије "глас" као средство за љубавни ужитак. Немамо искуства с тиме, али нам даде повода да провјеримо одакле јој тако лијепо име. Према грчкој легенди, ова биљка је добила име према нимфи Менти, која је била кћерка бога ријека Кокитоса. Како је у једном тренутку водила љубав са Плутоном, богом подземног свијета, његова љубоморна жена Просперина је у љутњи претворила Менту у биљку менту - нану. Ако смо се одрекли љубавне помаме, нисмо се одрекли ментол бомбона или када ова биљка лудо замирише у супи и другим јелима. Била је претеча, прије два и по миленијума, америчкој вијагри. У средњем вијеку владала је наноманија или ментоманија, тако да се ријетке апотеке из тога доба нису могле замислити без уља нане или метвице. Када би неком баздило из уста, онда би му лекар препоручивао да их испира ментиним уљем, што је, без сумње помагало. Остало нам је у сјећању кад се завршавао двадесети вијек, да је минуо са вијагро-

Патрљци мотела "Девета стража"

манијом или се, можда, није тако називало, али свеједно, били су узнемирени хормони. Мушки свијет тек што је изашао из рата, ошамућен као послије петнаесте рунде. Ми се распричали као да смо вијагролози, а заборависмо на нашу ријеку. Опрости нам! Крива је метвица.

Живот и живљење се овдје провлаче између неке стијене, засебно у своме свијету гдје јутра стигну касно, а зиме наиђу прије него што их желе и очекују. Рани мразеви покупе оно људскога труда, а касна прољећа онемогућавају ране усјеве и ето оскудице у кући. Промичу насеља чије се границе не дају омеђити, а куће повезане путевцима, као да се држе за руке. Неке су, опет, тако удаљене да нам измичу погледу. Око нам се зауставља на кућама прилеглим уз пристранак, старим и трошним, са тамносивим, стрмим крововима. Прозори ситни као опрезне очи, а црни отвор врата личи на гладна разјапљена уста. Кокошке нервозно трагају за зрном, свиње излажу своју дебљину, којом се домаћица поноси.

Чини нам се да је горка сељачка невоља притиснута беспућем и осамом, записана за вјечност, као непромјенљива судбина.

Глад је била стално присутна и чешће су се празниле дјечје колијевке. Тако су промицали вијекови, а свемоћна сељачка биједа је остајала присутна. Највећа школа је била како надмудрити вука и живјети од длана посне земље. Овдје ничим није поремећен природни ред живота. Витка стабла шикљају горе у висине као јарболи, животиње су се склониле даље од овог друма изгорјелих октана, који базде и загађују ову дјевичанску средину, нарушавају вјековни мир.

Доњопрачански пут

Све нам је некако велико. Високе литице као да нам пријете својим каменицама, које знају да се откидају. Велики су нам и мостови - нису то дрвени мостићи Врхпраче и Николића. Ни ријеку не можемо да препознамо - није то запјенушани поточић поред планинске и ловачке куће на падинама Јахорине, она је овдје добро утовљена и тунели су нам шири - кроз њих се без застоја мимолазе возила. Нису то средњепрачански тунели наслијеђени од ускотрачне пруге, гдје нема кретања у оба правца без застоја - зато га називају уско грло саобраћаја.

Више се овдје живи са стоком и од стоке, него од посних и хладних њива на којима једва може да сазри раж, јечам, кромпир. Овца је основно благо које храни. Козама се затро сваки траг прије више од пола вијека. Као да је још увијек на снази Маршалова наредба.

Отричево је насеље смјештено на десној обали Праче, високо горе на 609 метара над морем. Нема имењака у БиХ, нема ни заселака. Окружено је са свих страна планинама: Пљешевица (на истоку), Орлов камен (југоисток, 922 м), Борје (на југу, 851 м) и шпилице (на западу, 764 м). Из ове жабље перспективе са обала ријека се не види јер га заклањају оштри бридови планина и лишћарска шума.

Мост и тунел савременог пута низ долину Праче

Насеље је имало 1953. године 24 домаћинства, у којима су живјела 92 становника. Према попису из 1981. године, Отричево је имало 17 домаћинстава и у њима 73 житеља. Административно припада општини Рогатица.

Најужи дио доњопрачанског кањона

Дуб - доњопрачанско насеље

Хитамо овим некадашњим непутом, куда човјек просијече жељезнички друм и кроз тунеле и преко жељезних мостова. Поред њих су други тунели и другачији друмови, за савремене крстарице које покрећу безоловни октани. Идући преко њих осјећамо као да смо на крилима птице, као да се наш аутомобил, излазећи из тунела, из дубине кршевитог Стрцала (816 м), одједном виноу у слободан простор неба, а испод њега дубоко доље срми се ријека. Она се скрива оку иза разлисталих јова, ракета и врбака. Није ова ријека створена да напаја житна поља и да се на њој башкаре морнари и лађари.

Око нас су заталасана брда и планине, наслагани једно на друго и једно преко другог, обрасли ситногорицом храста, граба, црнурастом купином. Кад јесен дође, све ће се ово жарити од узрелих шипурака и дрењака. Предио пуст у глум. Овдје живе само заклети чобани и усамљеници. Види се да хљеба овдје никада није било превише. Овдје живи старији свијет. Синови и унуци су потегли у бијели свијет, на далеке и разне стране.

Ето, након свих вијековних похара, бјежанија и паљевина, након свих устанака и неродица, послје свих ага и спахија, ћесара, диктатора, у вријеме ово, а прије коју деценију, доњопрачани се повезаше овим друмом са свијетом, а свијет са њима. Овај асфалтни пут, ова спона, веза, магистрала, није више обећање за сутра - она је ту данас. Између ових кречњачких брда сабрало се ко зна колико пишталица, извора, изворчића, врела, потока, ријека, сабрали су се у једино, под једним именом, Прача. Она се склупчала у ово корито. Овдје над овом бијесном водом грађени су и саграђени бројни вити мостови.

Поздрављамо те, племенита људска вјештино која спајаш обале, која знаш да премостиш дивља корита, да пробијеш планине. Тобом се поносимо јер ти ствараш чуда. Шта су стаклене палате које служе једино за дивљење према овим витким стубовима саграђеним над овом немирном ријеком. Као и остале биљеге нашег раста, уписујемо те у историју као споменик радном човјеку, немару.

Бројни мостови преко ријеке

Путујемо са моста ка тунелу, па из тунела преко моста, и све тако пуни усхићења и поноса. Провирују ту и тамо црвени кровови

иза шумарака уз оближње брегове. Наш водич Мићо Гладанац говори да је ово посљедње насеље (може бити и прво, зависно с које стране путујете) општине Рогатица. Оно се назива Дуб. На десној обали је Источно Горажде, па та општинска међа иде средином корита ове ријеке. На лијевој обали је некадашњи каменолом, а сада асфалтна база, која је послужила градитељима као битно средиште за успјешан завршетак послова на градњи пута.

Дуб има још шест имењака у БиХ: Чајниче, Горажде, Хаџићи, Калиновник, Травник и Вишеград. Чешће се у народу за хрост чује дуб. ("Осјекоше велика дрвета, / три дрвета од растова дуба.") Пазите, момци, из ког ћете дуба исклесати корито. Ово је насеље утонуло у храстову шуму. Село се дијели на пет заселака: Доњи и Горњи Дуб, Крива Бреза, Подгај и Пољице. Сва су она заједно имала 1953. године 31 домаћинство, у којима је живјело 161 челаде. И ово насеље, као и сусједно Брчигово, имало је повећан број житеља 1981. године. Овим пописом било је 30 домаћинстава, а у њима је живјело 170 становника. Разлог томе је магистрални пут који води од Подриња према средњој Босни. Овај примјер може послужити властима шта за живот људи значи савремена саобраћајница. Да је тако чињено са другим насељима, не бисмо се сусретали са сликом напуштених села, у којима је убијен сваки живот.

Пруга за потребе рата

Жељезничка пруга данас, након стотињак година, изгледа тако жалосно: напуштени колосијек, тунели не служе ником и ничему, траса добила толико патине, маховине, ситних лишјајева - да није урезана у литице, не би се ни примијетила. Колико путника пројури данас овим доњоопрачанским кањоном, ношени јаким машинама нахрањеним високооктанским горивом, а да је и не примијете. Колико ли је немјерљиве туге, суза, гладних, болесних, изнемоглих, тифусара унакажених крастама отишло на пут безнађа.

Ова је пруга дошла до пуног изражаја и употребе за онога за чије је потребе изграђена. Нестале су кириције које су се гегале овим кањоном, а на њихово мјесто путовале су регименте жуто-црне монархије, која хита да освоји ту "гнусну земљу Србију" те

1914. године. Након извршеног атентата на обали Миљацке 28. јуна 1914. године, овај крај се нашао у вртлогу рата и терора. Српско становништво је ловљено удруженим снагама аустроугарске војске и шуцкора: убијано, злостављано, одвођено у логоре. Ради заштите становништва, српски одреди из Ужица, црногорска војска из правца Црне Горе креће у заштиту.

Продор је вођен од Дрине, овом долином доњопрачанског кањона, у правцу Праче, Рогатице, Подграба, Пала, ка Сарајеву. Вођене су жестоке борбе у септембру и октобру 1914. године. Кад је дошло до слома продора, српске и црногорске снаге се повлаче према Дрини, а с њима и овдашње становништво. Били су сустигнути на горажданском мосту, утрпани у сточне вагоне и овим кањоном, преко Сарајева, право у добојске штале, гдје су лијечени коњи. Аустријски бранилац пред међународним судом у Хагу 1918. године тај поступак брани овако: "Масовно умирање у Добоју дошло је од болести и исцрпљења па и то је настало приликом повлачења црногорске војске за којом су ишли. "Колико зломислености у једној реченици?!"

Сличице из живота сељака 19. вијека

Бранилац је даље образлагао у Хагу да се број жртава не сматра високим кад се узме да је велики број становништва источне Босне свим средствима настојао да оштети аустроугарску војску, будући да су се многобројни људи прикључили нашим непријатељима. Да се овај адвокат - бранилац ћесарских звјерстава кретао овим кањоном Праче крајем 1918. и 1919. године, побјегао би главом без обзира од ужасне слике: нигдје људи, домови у пепелу, све оно што се назива људском творевином - све је у угарцима. Сва ова села: Борач, Брчигово, Дуб, Отричево, Устипрача као насеља нису постојала, све је било у власништву звјерова. Тог становништва које је "оштетило аустроугарску војску" више није било, чак није ни покопано, већ је постало храна дивљачи. Та "опасна војска" била су дјеца у колијевкама, старице, старци. Кад се ради о броју жртава, ако припадају српском живљу, оне су за овог адвоката занемарљиво мале, нити случајно "високе"?!

Турска караула из 19. вијека

У овом времену о којем говоримо (октобар 1914. године), аустроугарски војници и шуцкори пристигли су групу Срба на Јабучи, на мјесту гдје се раздвајају путеви за Рогатицу и Горажде,

одавде гдје се ми налазимо на запад, готово изнад наших глава. Свих 48 су стријељани, а на том је мјесту био подигнут споменик. Њихове жене и дјеца одведени су у Арад, Зеницу, Шопрењак, Добој. Из овог окружења само у Арад одведено је 314 чељади, од којих је 81 умрло, а десет нестало. На овдашњи свијет сручиле су се разне невоље: глад, тифус, којекакве заразне болести - прави помор људи.

У броју 128 од 1917. године "Bosnische Post" Сарајево пише да босанска дјеца гладују и да је њихово стање у источној Босни ужасно. Из тога времена у Рогатици датира пространо гробље умрлих од глади. То је вријеме кад се јео "хљоб" од самљевеног кочања и љескове лијеске. Жара, масник (зеље), дивљи штир, као и горушица (уролица жита) били су једина храна овдашњих људи тога времена. И у таквим приликама било је оних који су на томе зарађивали и излазили из рата као ратни добитници. Нема нити може бити поштено стеченог богатства.

Све до краја кањона

Са десне стране прате нас стрме литице које се називају Маковишта. Потражили смо значење овог хоронима и у Вуковом рјечнику пише: Маковиште је земљиште на којем успијева мак или се гајио". Па зар и у овом предјелу гдје не залазе ни дивокозе човјек да обрађује ову опојну биљку, изузимајући оне које расту дивље?

Маковиште на југу завршава Крстом. Испод Крста је насеље Сурови, друго под овим топонимом у долини Праче. Оно је 1953. године имало 16 домаћинства и у њима 74 житеља. Изузев оног насеља у средњепрачанској долини, нема више имењака у БиХ. Након тридесетак година (1981), број становника се преполовио на 36, а број домаћинства на осам. На супротној, лијевој обали, издижу се узвишења Чабар (878) и Лисац (746 метара). Слично као у средњепрачанском кањону, планине и брегови су одрезани као сабљом, а то је Прача. Овдје су обрасли ситнијим лишћарима букве, храста, а око ријеке јове, иве и разноврсно растиње. Административно, ово припада Источном Горажду.

Овом долином су коју деценију раније закорачиле прве горосјече, минери, копачи, маштари и неимари, да кроз камен станац

праве пут, на понорима Ћуприје, кроз планине и тунеле. Остале су за нама шиљасте стијене окренуте према празном небу и заносимо се да ћемо попамтити њихова имена, кад у сусрет опет безимена. Па има ли овоме краја? За свога дугога вијека кроз ере геологије, ријека је неимарски радила и изградила себи дугу стазу. Она је данас оку празник, а души усхићење. Човјече, сачувај ову изузетност, молим те, немој је унаказити, нека остане природно бистроока и снажна.

Украј ријеке, иза Ћуприје, груписане уз насип, царују стогодишње модрозелене врбе. Оне се рачвају већ од коријена и праве дебелу хладовину. Испод њих је коприва ижђикала до паса. Скривена у густошу грана врба, кукала је кукавица. Трава као зелени сомот. У ваздуху су звонко пућпурикале шеве, однекуд се дозивали вивци.

Дио насеља Устипрача

Провирују црвени кровови Устипраче. Сувишно је објашњавати, јер је у имену исказана улога и значење имена мјеста. Оно се смјестило на лијевој обали Праче, тачније, то је троугао Дрине, узвишење изнад Прехари (573 метара) и већ поменуте Праче. То је ријечна тераса коју су заједнички изградиле ове двије ријеке, чија је висина 334 метра над морем. Вишеградско језеро од истоимене хидроцентралне стиже чак доде, узводно, па се и дјелић Праче умирио.

На темељима старе диже се нова Устипрача

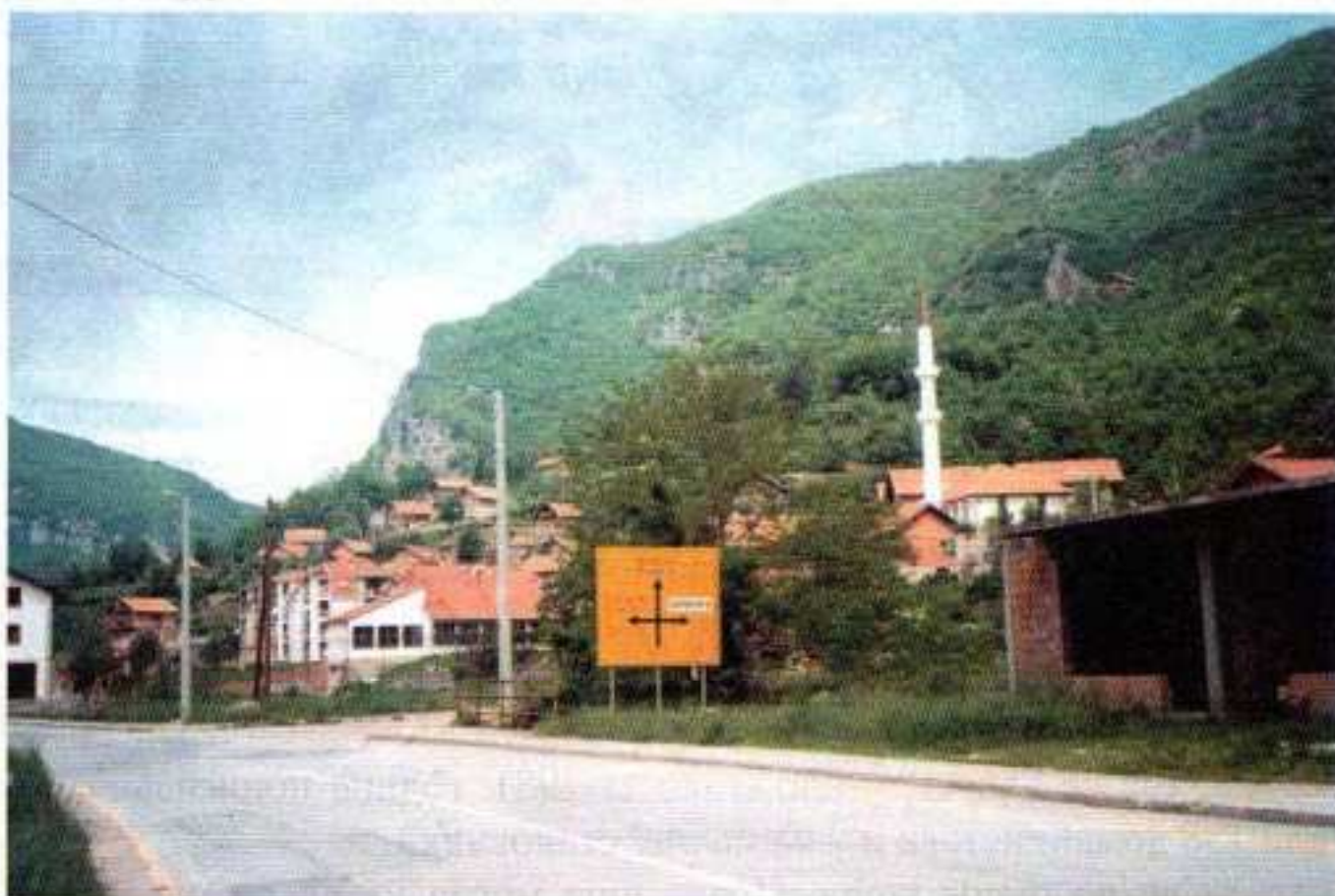
Административно, ово данас припада Источном Горажду, Републици Српској. Нешто раније називало се Копачи, па Српско Горажде, и сада Источно Горажде. Све у неким смицалицама, сплеткама, подвалама, нама незнаним - али шта му је, ту му је. Устипрача нема своје имењакиње у БиХ. У саставу овог насеља је и заселак Хрушањ, који је по попису из 1953. године имао 78 домаћинства, у којима је живјело 298 житеља. Након тридесетак година, све се удвостручило, тако су 1981. године пописивачи нашли 158 домаћинства и у њима 589 становника.

Све до самог ушћа, Прача није могла утећи од планина и брда. (Готово на сваком узвишењу је нека утврда). Прије уласка у ово насеље (око 700 метара) са лијеве стране тока ријеке, високо горе се издигао Каштел (име добивено од италијанске ријечи *castello*, што значи тврђава, утврђење, дворцац, замак). Додају ли се томе бункери из Другог свјетског рата, ето занимљиве теме за ову долину. Свака је ова тврђава у своме времену имала своје оправдање и улогу. Овом се долином улазило у средњу Босну, са разним циљевима и намјерама.

Збогом Прачо, збогом

Од Дуба па све до Устипраче, Прача је најбогатија водом и најснажнија. Она је успјела у геолошкој прошлости од свога извора на падинама Јахорине, у дужини више од 60 километара, да изгради свој пут, да савлада све препреке на своме правцу (високе планине), дробећи зрно по зрно. Та своја зрна предавала је попут штафете другој, већој ријеци, и све тако у дугом низу, до обала Црног мора. Тамо од бистре и слатке воде постаје засољена и нестаје незнано гдје. Довде нас је допратио и наш водич, симпатични, веома ажуран Мићо Гладанац. Хвала му.

Ново насеље, нова и џамија

Обала Праче тамнозелена од квргавих храстова и врбака. Само се дном, сасвим уз ријеку, бијели као чипком обрубљена камена окосница планина. Једно по једно нижу се, као ниске на ђердану, мајушна жала, гдје у љетним данима запламте дјечија тижела, која се пресијавају на јулској ватри вишеградског "мора". За насеље Устипрачу (334 метра над морем) природа се побринула да га окити ставама двију великих ријека, Праче и Дрине. Обје оне овдје чине мирне воде, заустављене вољом човјека, да застану, да

му буду од користи. Свуда околу је мирно, давно је заћутало мумлање топова, поклицы ратника. Не виде се више ни сплавари, тихи јахачи на махнитим водама, не чује се ни њихова хармоника, праћена разноврсним пјесмама. Нестало је те идиле и не оплакујемо је. Ово је доба мегавата, покретања генератора, ротора, миксера за мућење јаја. То нам данас треба, а музику и пјесму ћемо слушати помоћу телевизора, радија и којекаквих звучних инструмената. Нема више ни мрке парњаче, која је задихана теглила увијек сањиве путнике.

Како си нам некако необична када те видимо тиху, уљудну, непрепознатљиву. Нестаде оне игре преко каскада, облутака, преко стјенчина које су се однекуда од планине откинуле с намјером да те зауставе. Док бијаше поточић, скакуће и жубори, а сада велика ријека ћути. Све си ти на своме дугом путу размакла, растурила, тјерала низ падину хиљаду и сто метара високу од врела у црногоричној шуми до овог задњег моста. Тачније, два су моста: један камени, стари, са луковима, и други, на двадесетак метара низводније, на самим ставама, бетонски, модеран, у облику ждри-

Стари мост на ријеци Прачи

Посљедњи мост на ријечи Прачи (пут Устипрача - Горажде)

јепчева скока. Старо је уступило мјесто модерном, млађем, снажнијем, виткијем. На старом мосту нема легионара, нема ни низама, нема ни даждевњака. Некад су по њему одзвањала копита чеза, каравана и обијесних сватова. Кад би ова ћуприја, попут оне двадесетак километара низводније, знала да прича своју прошлост, било би узбудљиво као и она прича која је своме аутору донијела Нобелову награду (Андрићу, пробуди се да испричаш још једну хронику, хронику камене ћуприје на Прачи.) Жалимо. Можда је нобеловац мислио на ову слику када је записао: "Ништа није у мојим очима боље и вредније од мостова, те непролазне грађевине племените намјене." Устипрача је била на вратницама Праче, кроз које се пролазило у три правца: низ и уз Дрину, низ и уз Прачу, а одатле у свијет. Овдје су стајали стражари и граничари, пролазили бјегунци и хајдуци, пролазиле војске и дрвосјече. У своје брзакe намамљивала је рибаре и купаче. Када се сњегови отапају и јесењи пљускови надођу, бјеж од ње јер тада постаје хидра која дави. Тад нема милости ни према коме и ни према чему. Знала је пилане и млинове да развали и да их преда овдје Дрини. У прошлости је многим била хранитељица: рибом, покретањем ступара, воденица,

пилана поточара. На њеним обалама робиње су прале своје сузе, а бројне праље испирале лице, постељину, одјећу и обућу. Свима је била на услузи. Ко је од ње то тражио? Мање је служила за вртове и баште, али је цвијеће пламтјело од њених вода.

Под налетом новог, старо постепено нестаје. У Устипрачи ова подрињска варошица сва је у сукобу страћара и нових кућа, готово је изгубила своју некадашњу патину, оне трошне уцерице са дућанима, што су чувале успомену на кириције и караванције, гдје су истоварали своје товари.

Сад нам Прача дјелује као укроћена горопад, умировљена, без оног копрцања као змија која се нађе у процјепу. Зашто се сјетисмо овдје и сада слике са далеких путовања. У мислима нам бану Арабљанин који јури пустињом на камилиној грби. Понекад воли да се одмори под урмином палмом крај воде или да дође у град, да прошета по пазару, да се освјежи у амаму и помоли Алаху у мошеи. Ево овдје и џамије високог минарета, која још увијек мирише на свјеж малтер, а њена сјенка пада у њене вирове, само окренута надоље.

Вишеградско језеро узводно од Устипраче

Устипрача ко зна по који пут себе подиже, порушене су оне истрошене потлеушице да уступе мјесто продавницама, сервисима,

ресторанима, самопослугама. Свима је сметала, сви је рушили, а потом поново, на истим темељима, подизали исте објекте: жељезничку станицу, печењару, посластичарницу у којој се могла добити хладна боза и клакер. Она је мјесто гдје су живјели жељезничари, чувари пруге, сплавари. Било је ту и коначиште, а још раније хан за оне који су се упутили према вишеградској ћуприји или од ње. Мало-мало, па су пристизали туђини, кад са истока, кад са запада. Никад добродошли.

Нестале учерице, а на њихово мјесто дошле модерне вишеспратнице Устипраче

Аустроугарска је овдје изградила повелику касарну, да се причува ова међа преко које се увијек неко прикрада, шуња попут мачке кад уочи ловину. Била је на њој жуто-црна застава и бројне стражаре дуж обале. Горе изнад насеља се кочи Прехара (573 м), гдје су биле осматрачнице тамо према дивљим и кочоперним племенима, која окупатору не дају мира ни спокоја. Данас су се те воде умириле, попут акваријума - тихе, мирне. Лагано промиче велика ријека према вишеградској брани да тамо, у лудом ковитлацу, покреће турбине и разноси свјетло на велике даљине.

Не можемо да одвојимо поглед од овога језера које зову Вишеградско. Старе повијене врбе и младо шибље тихо се лелујају, додирујући тамно осјенчену површину мирног језера, која искри у плаветнилу. Прижељкујемо да ову слику скријемо негдје у неком кутку свога сјећања, за дане сусњежице и киша који чешће пристижу у наше пребивалиште. Околна узвишења, затрављена и пошумљена, сунчају се, а горе и доље плаветнило, па не знамо ко коме преотима боју.

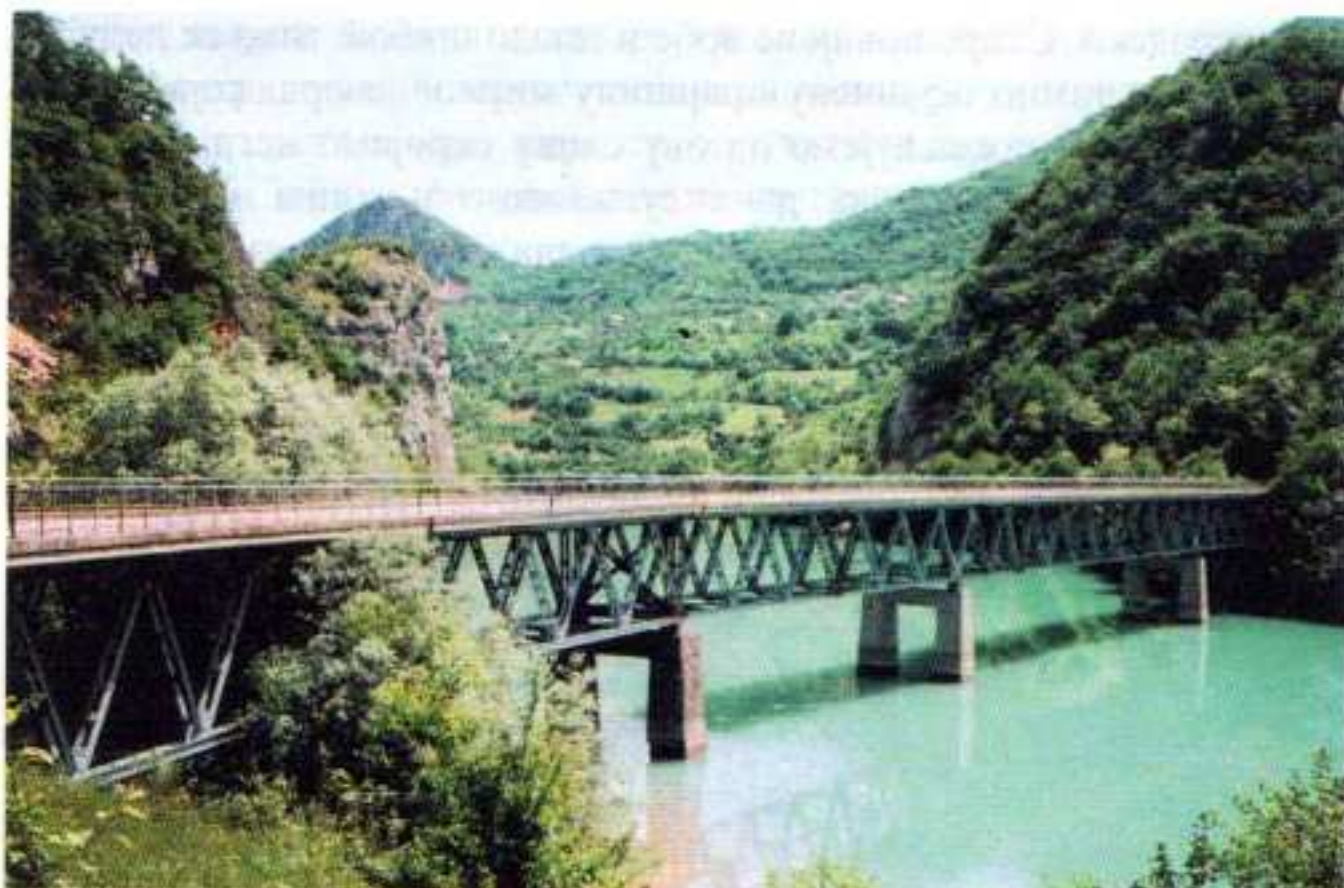

Дио језера су воде Праче, а други дио Дрине

Овдје траје вјечна борба између таласа језера и тврдих и опорих стијена планина. Више не сикћу таласи Праче, али ни Дрине. Нема пјенушања, нема откидања стијена и громада. Језеро има у себи нечега младалачког, свјежег, као да је сада постало, као да се јутрос просуло у ову долину. Око ведрог поднева и вода и ваздух постају исти, па се не зна је ли то ваздух постаје вода или вода ваздух. Та свјетлост је нестална, па један исти предио, попут какаве чаролије, у току само једног дана и по неколико пута постаје и

нестаје. Тамо гдје је језеро најдубље, околне планине су зарониле своје врхове према дубинама. И тако се слике нижу у недоглед.

Мост преко Вишеградског језера у кањону Дрине

Боје овдје никад нису трајне, воде никад нису мирне, ваздух никад није устајао, а ни мисли никада исте. Ово је трпеза уско-мешаних планина. Облици рељефа и колорит боја наводе на мисао да ово није обичан предео, већ неки остварени сан коме се слутње обистињују и жеље саме од себе испуњавају. А то ће вам испунити долине Праче и Дрине, жељене срцем и доживљене оком.

ДОДАТАК

МЕТЕОРОЛОШКЕ СТАНИЦЕ НА АТАРУ ПАЛА

Мјерење на четири локације

На атару општине Пале у XX вијеку је мјерено вријеме на близу десет локација: У Прачи, три на локацији Јахорине, три на простору паљанског поља, а једна на Романији, на међи са општином Соколац. Тако је општинска територија била премрежена мјерним инструментима, од којих данас, нажалост, нема ниједне.

На Каловитим брдима, у близини зграде бившег Економског факултета, у кући Рајка Јокића, домаћин по занимању лугар, поред свог редовног посла обављао је и читавање метеоролошких инструмената. Кад му је престала активна служба лугара, као пензионер је наставио да читава инструменте. Након његове смрти нико се није прихватио овог свакодневног посла и тако се ова станица угасила.

Друга метеоролошка станица била је у близини Пастухане, данас насеље Луке. Ова станица је имала инструменте у дворишту куће.

Трећа метеоролошка станица отворена је 1931. године. Била је у дворишту Селима Смајића, ловца у слободном времену (данас улица Гаврила Принципа 11). Овај посао обављао је Селим све до 1985. године када је престао са радом. Инструменте је преузела Нада Јаковљевић (рођ. Ковачевић). То је данас улица Гаврила Принципа број 6 у Палама. Нада је овај посао обављала око 13 година. Сваког дана у 7, 13 и 21 час читавала је неколико инструмената и путем свог телефона саопштавала Сокоцу, као надлежној вишој станици. Она је читавала инструменте: максимални и минимални термометар, још два термометра за температуру ваздуха, затим на два термографа, количину падавина на кишомјеру, а у вријеме падавина снијега метром је читавала висину. Један дио

тих инструмената био је смјештен у прописаној метеоролошкој кућици у дворишту породичне зграде. Као потврда да су ове станице заиста обављале своју улогу, постоје званични временски елементи, од којих наводимо само неке:

Средње мјесечне и годишње температуре ваздуха за период од 1931. до 1960. године Пале су имале сљедеће вриједности:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	год.
-3,4	-2,8	1,7	6,4	11,5	14,9	17,1	16,6	13,0	8,2	3,8	-1,4	7,1

Средње мјесечне и годишње облачности за период од 1946. до 1965. године:

7,1	7,1	6,4	6,4	6,2	5,7	4,7	4,0	4,7	6,1	7,7	7,3	6,1
-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

Средњи мјесечни и годишњи број облачних дана за период од 1946. до 1965. године:

15,5	14,4	13,6	12,8	11,4	7,2	6,7	5,1	6,4	12,0	18,0	16,2	139,3
------	------	------	------	------	-----	-----	-----	-----	------	------	------	-------

Број ведрих дана мјесечно и годишње за период од 1946. до 1965. године:

3,8	3,4	5,5	4,6	4,8	5,3	9,0	11,6	9,8	5,7	2,1	3,4	69,2
-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	------	-----	-----	-----	-----	------

Количина падавина (у мм) за период од 1946. до 1965. године у Палама:

55	62	76	69	82	84	78	74	70	119	88	80	937
----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----	----	----	-----

Из предњих показатеља уочава се да је поред температуре ваздуха и падавина мјерено у Палама у одређеном времену и облачност, односно ведри дани који су редуковане вриједности.

Једном приликом је Наду посјетио и Небојша Куштриновић из Бањалуке, који ју је том приликом подучио како да што успјешније обавља свој посао. Међутим, општинске власти нису налазиле за потребно да јој за уложени труд нешто надокнаде, па чак ни утрошак телефона. То је било вријеме када су на челу општинске власти били Војислав Милутиновић и Предраг Ласица. Потпуно је занемарен Надин рад и она губи сваку вољу и престаје са радом 1998. године. Службеници из метеоролошке службе Соколац дошли су те 1998. године покупили инструменте и однијели на Соколац: максимални и минимални термометар, два инструмента за мјерење температуре ваздуха, два термографа, кишомјер, метар, метеоролошку кућицу као и мјесечне извјештаје које је Нада 13 година водила.

Тако је у Палама након готово седам деценија угушена

метеоролошка станица. Нама је остало да научни радници и остали заинтересовани гледамо у плеће или грах како ће вријеме бити и какво је било. На мјесту гдје је била станица, Нада је изградила нову кућу и више нема никаквог трага о постојању те метеоролошке станице.

На Јахорини три станице

На планини Јахорини у различита времена радиле су три метеоролошке станице које су имале јавни карактер.

У вријеме аустроугарске власти, када је извршено каптирање врела Праче (на надморској висини 1460 метара) и прокопан водовод за Сарајево, убрзо након тога је успостављена и метеоролошка станица. Наиме, те 1912. године, када су на овим пословима радили руски заробљеници, изграђена је поред Врела и омања зграда од дрвета као чуварска кућа. Пошто је служба чувања Врела од диверзије била непрекинута свих 24 часа током цијеле године, искориштена је прилика да се у овој чуварској кућици поставе метеоролошки инструменти. Ту су били термометри, барометри, инструменти за вјетар (правац, брзину и јачину), инструменти за врсте падавина и количину (кишомјер, мјерење висине снијега). Очитавана је чак и инсолација, величина облачности, дакле, сви елементи времена.

Ова метеоролошка станица радила је са мањим прекидима готово 80 година, све до рата 1992. године, када је неком пало на памет да то уништи. На овој станици као чувар и као радник на очитавању метеоролошких елемената, радио је пуних 40 година и на том послу зарадио пензију Јово Каблар. Исти посао на истој станици наставио је његов син који и данас обавља један дио тих послова на водоводу. И један и други су 70 година сваког дана у 7, 12 и 21 час очитавали инструменте, записивали у дневник и одашиљали оснивачу временске прилике. Имали су инструменте за мјерење минималне и максималне температуре.

Узмимо неколико временских елемената за Врело Праче за период од 1931. до 1960. године.

Средње мјесечне и годишње температуре ваздуха:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	год.
-4,4	-3,2	-1,3	3,1	7,8	11,8	14,4	13,8	10,8	6,1	1,4	-2,7	4,8

Минимална температура ваздуха 1966 - 1968:

-20	-21	-14	-10	0	0	2,5	4,5	-1	-9	-10	-19
-----	-----	-----	-----	---	---	-----	-----	----	----	-----	-----

Средња мјесечна количина падавина (у мм) за период од 1931. до 1960. године:

65	66	58	70	87	89	57	79	72	103	90	88	924
----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----	----	----	-----

Број дана са снијегом 0,1 мм мјесечно и годишње за период од 1931. до 1960. године:

18	17	15	7	1	-	-	-	1	4	7	12	84
----	----	----	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----

У исто вријеме када је извршено каптирање Врела Праче, тада је извршено исто то на врелу Бистрице. Исто је урађено да се поред врела Бистрице изгради чуварска кућа и овдје смјесте инструменти за мјерење метеоролошких елемената.

Први покушај да се на врху Јахорине успостави мјерење временских прилика било је у фебруару 1962. године и трајало је веома кратко до фебруара сљедеће године. Залагањем професионалног метеоролога Здравка Мићевића из Сарајева оформљена је метеоролошка станица и читавање инструмената вршио је брат Здравков Бранко.

На сва ова три мјеста Јахорине вршено је свакодневно читавање временских прилика до задњег рата, када су неком засметале и све је то разваљено и престале са радом.

Метеоролошка станица у насељу Праче спада међу најстарије у овој регији. Готово сви временски елементи мјерени су у овој станици. Као потврду овој тврдњи узимамо неколико података који су биљежени у овој станици.

За раздобље 1948/49 до 1962/63 средњи мјесечни и годишњи број дана са сњижним покривачем са више или мање од 10 цм у Прачи је било:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	год.
8	-	-	-	-	-	-	-	1	4	14	12	39

За исто раздобље, али са већом или мањом од 30 цм:

6	17	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16
---	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

За исто раздобље, али са већом или мањом од 50 цм:

1	4	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

ПРИЛОЗИ

РЕЦЕНЗИЈА ДОЛИНА ПРАЧЕ

Дјело "Долина Праче", аутора Мојсија Ђерковића представља хронологију научно-истраживачког карактера која обрађује природу и људе овога краја у њиховој прошлости и садашњости.

Публикација се може сматрати наставком али и допуном података који нису обрађени у дјелима "Пале и Паљани", "Прерада дрвета у Палама", "Необјашњиви Д. Јевђевић", "Подграб између Јахорине и Романије 1", "Подграб између Јахорине и Романије 2", "Средње образовање у Палама (1948-1998)" као и бројни чланци о долини Праче.

Путописни садржај сачињавају шест поглавља: Горњопрачанска долина, Прача - средњевјековно тржиште, Кањон дјело Праче, Месићи - вратар кањона", Борач - пријестоница земље Павловића и Доњопрачански кањон који писањем прати ријеку од извора преко разиграног тока до смираја код Устипраче. Заједно са ријеком писац пише о прелијепој природи, насељима и становништву, историји, култури, етнологији, привредним околностима у којима је живио и живи данашњи човјек.

Дјело је написано на око 311 куцаних страница које су попраћене са око 300 фотографија.

Стил писања је препознатљив, лаган, читљив, разумљив, интересантан, духовит, помало алегоричан, те ће будити код широког круга читалаца различитог нивоа образовања радозналост и жељу за спознајом и чувањем сазнања о природи и људима ближег и ширег поднебља.

Читајући написане редове у нама се будила радозналост и осјећај задовољства које нас је држало до краја читања записа. Читале смо у једном даху, улазећи из једног поглавља у друго. У нама су се смјењивала осјећања туге, радости и ужитка у природи. Као да смо гледале филм из далеке прошлости који се преплитао са збивањима данашњице. Овакав угођај је настао као посљедица ауторове невјероватне моћи запажања, логичног размишљања и закључивања, теренског истраживања, обављених разговора са

људима који нешто знају о своме окружењу, њихових усмених предања и употребом постојећих литературних података.

Све наведено има исти циљ; покренути жељу читаоца да упозна и воли свој ужи и шири завичај; да се служи позитивним и негативним искуствима предака тражећи могућност остваривања квалитетнијег, љепшег и сретнијег живота. Не треба човјек ићи далеко од свога родног краја да би био сретан. Срећа је ту, нуди се, само је треба знати узети.

Значај овога дјела се нарочито истиче у оствареном циљу да се прикупљеним, написаним и публикованим материјалом сачува од заборава завичајна историја, култура, обичаји и необични догађаји и људске судбине.

Неки читаоци ће препознати скуп ауторових идеја за нове научне подухвате који ће истраживања о завичају наставити, продубити или записати.

Публикација аутора Мојсија Ђерковића се треба у потпуности штампати јер представља значајно остварење из којег ће младе, а и старије генерације научити пуно о себи, а истовремено сагледати колико мало знају о природи и људима ближег завичаја.

Доц. др Слађана Петронић
и доц. др Драгана Павловић - Муратспахић

Рецензија
студије ДОЛИНА ПРАЧЕ

Студија "Долина Праче", аутора Мојсија Ђерковића наставља и допуњава раније објављену књигу "Пале и Паљани", која представља озбиљан (једини) истраживачки рад о паљанској регији. Овом студијом аутор проширује садржаје објављених студија: "Прерада дрвета у Палама", "Необјашњиви Д. Јевђевић" (коаутор), "Подграб између Јахорине и Романије 1", "Подграб између Јахорине и Романије 2", "Средње образовање у Палама (1948-1998)" те бројних чланака о Палама и Паљанима. Овом књигом аутор још не заокружује опус свог истраживачког пројекта о природи и људима, догађајима и временима на ширем простору паљанске општине.

Долина Праче је дјело рађено на архивској документацији средњовјековних градова Праче, Борча, Павловца. Готово је немогуће наћи у овдашњој литератури сличну хронику која на овакав фасцинантан начин реконструира епоху средњег вијека до данас. Он распирује већ поодавно запретана сјећања на обичаје овдашњег краја, начин живљења, људе, догађаје, различитог фолклорног колорита које су стварале минуле генерације.

У својој студији аутор описује сељаке, трговце, ратнике, стара утврђења, црквишта, старе царе, караване, велможе, властелу, племине. Аутору, трагачу, истраживачу, ногопутнику, ниједан крајичак не занемарује, ниједно село, заселак, старе трошне куће, градине, громиле, стећке, ништа не промиче том оштром оку. Све то жели да опиша, дотакне, опиша, анализира, зашто, како, одакле је, фотографише, прави скице несталих предмета. Он разговара са мјештанима, пита, биљежи, провјерава. Чак иде тако далеко да замишља како разговара са властелом, дворјанима и све то доводи у неки логичан низ догађаја. Истраживача чак занимају симболи исцртани на заосталим бетонским бункерима из времена Другог свјетског рата и даје им објашњења, не остављајући ништа недоведено до краја.

Има се осјећај да аутор ове студије само што се не ценка око цијене вуне, коже, меда, воска са дубровачким трговцима. Залази у опасна минска поља, тамо на тврђави Павловац, само да би видио,

доживио, осјетио патину прошлости. Све оно чини само на њему својствен начин. Аутор обилази, разгледа, описује минска поља, која још нису рашчишћена из посљедњег рата XX вијека, као што су Дервента, околина Клиског моста, Судића у дијелу кањона између Реновице и Месића.

Дочарана су богатства природе, разиграност ријеке и њених притока, разорна моћ Праче и стварању новог рељефа. Види се да аутор у свакој реченици избјегава стручне термине који би мање ученом читаоцу задавали потешкоћа да разумије. Стране ријечи су присутне само тамо гдје нема у нашем језику одговарајуће ријечи. Када то чини, зналачки објашњава и само што се читаоцу не извињава што мора тај термин употријебити. Из тих разлога ова књига ће наићи на симпатије у овдашњем свијету. За изузетне личности из прошлости посветио је више пажње, што је сасвим на свом мјесту. Аутор се не обазире на проклето посијано идеолошко сјеме из даље прошлости које нас је затрло и никако да то вријеме мине и да га засвагда сахранимо.

/ Ауторов оригинални приповједачки, казивачки, описивачки начин писања у којем све раздваја али опет спаја, што је попут оне дупле браве са једним кључем којим се истовремено једна закључава, а друга откључава. Он то чини и када стоји испред спомен-плоче, спомен-чесме, када пише о градњи пруге, мржњи, помирењу, сиромаштву и несташици, раду кречане, електране. Свему прилази аналитички, врши компарације са догађајима, људима, приликама, временима. Он свакога освајача осуђује зашто насрће на незаштићено, на оне који се не могу бранити (било које вјере или идеологије били). /

Тамо куда је прошао аутор ове књиге, био сам и сам путник, и он је дио мог ширег завичаја. Зато ме ишчитавање текстова вратило у вријеме дјетињства и поносан сам што сам дио те друштвене и природне средине. Приказ тог мог завичаја доживио сам као улазак у завичајни музеј, којег је сам аутор основао у овој долини, што му иде на част. Како да одолим ишчитавајући текстове о старим воденицама, у коров зараслим домовима, старим стећцима, праљама на ријечи, о обради лана и конопље - све је то нашло мјеста у овој изузетној студији која носи наслов Долина Праче. Она је својеврстан времеплов од времена Рађеновића до

времена цепних телефона, а све сложено једноставним народним језиком.

Студија Долина Праче је историјско-демографска-антрополошка-социолошка-филозофска читанка која на научно утемељеним истинама враћа нас у потонула времена. Због тих својстава ову студију треба уврстити у сам врх приказа једног завичаја било ужег или ширег. Правац истраживања диктирала је ријека Прача и њен смјер, која залази и пролази кроз различите друштвене средине. Аутор никога не понижава, никога не вријеђа - према свима једнако поступа и истовремено приказује. Он се никоме не додворава нити подвлађује, не држи ничију страну - што га уврштава у објективне и поштене хроничаре.

Топло препоручујем да се ово оригинално, свеобухватно дјело, које је првјенац теме која је дата у наслову књиге, јавно објави. Препоручујем је нашим читаоцима.

Пале, 24. октобра 2006. године

Мр Слободан Нинковић, професор

КОНСУЛТАНТИ, САГОВОРНИЦИ, СВЈЕДОЦИ

1. Ђамил Каљанац, машиновођа, Каљани, Реновица
2. Тајиб Каљанац, учитељ, Каљани, Реновица
3. Драган Срдановић, наставник, Турковићи, Реновица
4. Милосав - Мићо Гладанац, друштвени радник, Ивље,

Судићи, Месићи

5. Гојко Росић, службеник Електропривреде, Месићи
6. Марко Мајкаловић, Пале
7. Славко Копић, Пале
8. Антун Синковић, пуковник, Центар за уклањање мина

БиХ

9. Соња Разковић - Радовић, Рогатица
10. Драгомир Печеница, Шајиновићи, Прача
11. Савета Мاستило, Сарајево
12. Асим Зеџ, начелник опћине Прача,
13. Незир Јахић, Прача
14. Ахмед Омеровић, 1939. године, бриџо, Прача
15. Асим Спаховић Баћо, машински Техничар, Прача
16. Хајдар Рухотина, Стара чаршија, Прача
17. Лидија Митрић, Окланд - Нови Зеланд
18. Ратко Цицковић, Окланд - Нови Зеланд

ЛИТЕРАТУРА, ИЗВОРИ

1. Војислав Лубарда *Знамења сутјеске*, Свјетлост, Сарајево, 1967.
2. Гојко Николић *Сутјеска, сјећања*
3. Велибор Чворо, адвокат, Београд, *забиљешке*.
4. Пуковник др Добринка Мирковић *Рањавање Славка Чвора*.
5. Ђ. Мазалић *Борач, босански двор средњег вијека*, Сарајево, 1941.
6. Десанка Ковачевић - Којић Борач - сједиште земље Павловића.
7. *Први резултати пописа становништва, домаћинства и станова 1981*. Сарајево 1981.
8. *Именик насељених мјеста НРБиХ*, Сарајево, 1955.
9. Мاستило Наталија *Прача, географски преглед XIII*, Сарајево, 1969.
10. Мојсије Ђерковић *Подграб између Јахорине и Романије 1*, 2004.
11. Мојсије Ђерковић *Подграб између Јахорине и Романије 2*, 2004.
12. Мојсије Ђерковић *Пале и Паљани*, Пале, 1999.

Мр Саво Живковић, дипл. инж. шум.
Професор Мојсије Ђерковић
Пале, 15 јуна 2006. године

СКУПШТИНИ ОПШТИНЕ РОГАТИЦА

Предмет: Приједлог за јубилеј:
55 година рада Електране Месићи
100 година од рођења и 35 година
од смрти Милисав Рацковића

Допустите да вам се прво представимо: Саво Живковић је магистар наука своје струке. Обављао је све послове из своје области и једно вријеме био директор ШГ Јахорина Пале. Као друштвени радник такође је обављао низ послова међу којима и предсједник Скупштине општине Пале. Мојсије Ђерковић је био на бројним дужностима своје стукe у Сарајеву. Аутор је око двадесетак уџбеника, приручника, путописа (као свјетски путник). Након што је избјегао из Сарајева објавио је Пале и Паљани, Прерада дрвета у Палама; Необјашњиви Д. Јевђевић (коаутор), Средње образовање у Палама (1948-1988), Подграб између Јахорине и Романије 1 и 2 књига.

Сада радимо на обимној студији ДОЛИНА ПРАЧЕ, која има широке просторе сливног дијела (изузев Ракитнице) од њеног извора до Устипраче. Тако дефинисана тема залази у дјелове територија: Пала, Горажда, Рогатице, Источно Горажде. Темелно смо се задржали на Месиће и на незаобилазну Хидроелектрану. Истражили смо бројна документа, записе, свједочења, вршили анкетирање, разговоре са мјештанима, радницима бившим и садашњим. У свему томе истиче се једно име, а то је Милисав Рацковић. У нашој студији биће то широко описано, како вријеме и начин градње, тако и ова личност, који је рођени Рогатичанин.

Чини нам се, да би направили неопростив гријех, а да прећутимо наше мишљење и наше приједлоге. У овој 2006. години стичу се два јубилеја: 55 година рада Хидроелектране и 35 година од смрти М. Рацковића. Идуће године пуни се један вијек од рођења ове личности. Ми хоћемо да вас подсејемо на оно што ви далеко боље познајете од нас двојице. Хидроелектрана је једна међу првим ове намјене у поселијератној Југославији. Она данас производи толико струје да може да подмири сву привреду и сва домаћинства на територији Општине Рогатица. Из приложене биографије М. Рацковића види се које су заслуге ове личности, зато не бисмо хтјели да се понављамо.

Допуштамо себи толико слободе да вам предложимо неколико варијанти како да се одужите овој личности о којој је овој личности о којој је овдје ријеч.

1. Да преименујете Хидроелектрану у Милисав Рацковић.

2. Да у кругу Хидроелектране поставите бисту или спомен плочу из које би се видјело јасно ко је та личност и шта је урадио за овај објекат.
3. Да једну од улица или тргова у Рогатици назовете именом М. Рацковића.
4. Да неку од средњих школа које имају усмјерење занатског занимања, понесе име М. Рацковића.
5. Да у кругу пословних просторија испоставе Електродистрибуције у Рогатици поставите бисту или спомен плочу М. Рацковића.

Можда на неки облик који нисмо овдје поменули, а који ви сами одаберете да остане трајнија успомена на М. Рацковића. Све што одаберете ми ћемо, као предлагачи, бити вам захвални, изузев одбијања предлога или недај боже ћутања. Желимо још нешто да вас убиједимо да нас двојица немамо: ни пријатељске, ни рођачке, ни материјалне интересе, изузев наших емотивних осјећања према овој вашој личности на коју можете бити поносни.

Уз наше изразе поштовања са жељом за успјешан рад, желе вам

Достављено:

1. Скупштини општине Рогатица
2. Термослектрани Месиће
3. Електродистрибуција ад. Пале
Н. Тесле 12.
4. Породици М. Рацковића

П.С. Овај материјал који вам достављамо биће јавно објављен у студији Долина Праче, из тих разлога вас молимо да нас писмено обавјестите о својој одлуци на наш приједлог.

Број: 04-1015-1/07

Пале, 24.02.07

Удружење за информативно-културне дјелатности

Свети Сава

Романијска бб

Пале

и/р г. Саву Живковићу

Предмет: Ваш захтјев за финансијску помоћ.

Обавјештавамо Вас да смо размотрили Ваш захтјев за додјелу финансијске помоћи за штампање студије „Долна Праче“.

Законом о донацијама предузећа у јавном власништву или под јавном контролом у Републици Српској (Службени гласник РС бр. 25/03), строго је регулисан начин додјеле донација и предвиђено да Друштво мора имати посебно издвојена средства за ове намјене.

Имајући у виду да Планом пословања Друштва нису издвојена средства за додјелу донације, то се Вашем захтјеву не може удовољити.

Доставити

- Наслову
- Служби прав. и кадр. послов
- а/а

ДИРЕКТОР

Љубомир Мрда, дипл.ел. инж.

Мишљење Редакције Долна Праче

Нисмо траžили донацију, нити било какву помоћ, већ једноставно претплату на студију Долна Праче, која због недостатка новца није могла да се настави њено штампање. У овој књизи, о чему се могу читаоци увјерити у поглављу о Месићима, налази се по први пут јавна информација о начину грађње, раду, обиму производње и другим ваљаним саопштењима Hidrocentrale у Месићима. Да ли господин дипл. ел. инж. зна гдје му се налази овај објекат који svakог мјесца доноси позамашна новчана средства фирми коју заступа, и то период дуže од пола вијека. Ми смо му посветили на десетине штампаних страница у књизи, а нисмо заборавили ни његов свинјак у овој долини, који "прочишћава" воде ријеке Праче. Не би било згорег да надлежни стручњаци овог објекта смјештеног узводно од насеља Праче,

РЕПУБЛИКА СРПСКА

ОПШТИНА ПАЛЕ

НАЧЕЛНИК

телефон: 057/ 223-459 факс: 057/223-061

www.pale.rs.ba

Број: 02-сл.
Пале, 19.02.2007.године

Удружење за информативно културне дјелатности
"СВЕТИ САВО"
ПАЛЕ

ПРЕДМЕТ: ОБАВИЈЕСТ

Користим прилику да Вас упознам да сам подржао ваш пројекат "Научно истраживачка студија "Долина Праче", те сам упутно препоруку субјектима које сте предложили.

С поштовањем!

НАЧЕЛНИК
Савић Слободан

РЕПУБЛИКА СРПСКА

ОПШТИНА ПАЛЕ

НАЧЕЛНИК

телефон: 057/ 223-459 факс: 057/223-061

www.pale.rs.ba

Број: 02-сл.
Пале, 19.02.2007.године

ПРЕДМЕТ: НАУЧНО ИСТРАЖИВАЧКА СТУДИЈА ДОЛИНЕ ПРАЧЕ

Поводом издавачког подухвата Удружења за информативно-културне дјелатности Свети Сава за истраживање, документацију и информисање Студије Долине Праче, начелник општине Пале сматра да је цео подухват од општег интереса и као таквог га подржава својим покровитељством и препоручује свим институцијама, образовним установама за помоћ и подршку.

(У прилогу препоруке достављамо и захтјев издавача)

С поштовањем!

НАЧЕЛНИК
Савић Слободан

*Šef kabineta
Josef Niebecker
Brigadni general*

*Gosp. Asim Zec, načelnik
Općina Prača
Organizacioni odbor za izgradnju puta Hrenovica-Mesići*

27. mart 2006. godine

Poštovani članovi Organizacionog odbora,

U ime komandanta EUFOR-a, majora-generalisa Gian-Marca Chiarinia, zahvaljujem vam na informaciji o smetnjama u cestovnom saobraćaju, izazvanim lošim uslovima u kojima se nalaze ceste u vašem kantonu.

EUFOR izražava žaljenje zbog svih neugodnosti izazvanih ljudima i zbog toga što oni još uvijek nisu dobili priliku da profitiraju iz ogromnih napora Međunarodne zajednice da poboljša životne uslove u BiH.

Major-general Chiarini veoma cijeni vaš angažman na poboljšanju životnih uslova u vašem kantonu. Nažalost, on se ne može pridružiti vašem skupu zbog drugih obaveza, ali vam želi uspješan sastanak i mnogobrojnu publiku, kao i to da ovaj skup utiče na lokalne vlasti.

EUFOR će naravno razmotriti vaš zahtjev i vidjeti šta se može učiniti u cilju iznalaženja odgovarajućeg rješenja ovog problema.

S poštovanjem,

*Josef Niebecker
Brigadni general*

Pozivajući se na postignuti sporazum o utvrđivanju zajedničkog interesa izgradnje Magistralnog puta M-5 Sarajevo- Mesići,

Pozivajući se također na odredbe Dejtonskog Mirovnog ugovora i pomoć Međunarodne zajednice u izgradnji brze komunikacije za Jugoistočnu Bosnu,

Konstatirajući da postoji volja i mogućnost najviših organa Bosne i Hercegovine i njenih entiteta (Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske), kao i predstavnika Međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini (OHR, OSCE, SFOR, IPTF) na zajedničkom, proširenom sastanku, održanom u Prači, 09.maja 2001.godine donijeta je

ZAJEDNIČKA IZJAVA

- 1. Putna komunikacija Magistralnog puta M-5 ima veliki značaj, kako u ekonomskom, tako i u privrednom razvoju kompletnog dijela Jugoistočne Bosne;*
- 2. Ovom komunikacijom kompletan prostor Južnog i Istočnog Balkana uvezao bi se sa Srednjim Balkanom i Evropom u uslovima bez uspona, gdje bi troškovi korištenja i održavanja puta u svim vremenskim uvjetima i godišnjim dobima bili minimalni;*
- 3. Izgradnjom Magistralnog puta M-5 poboljšali bi se uvjeti povratka izbjeglih i raseljenih lica;*
- 4. Ovom putnom komunikacijom omogućili bi se uvjeti za razvoj privrede i njenih grana: poljoprivreda, šumarstvo, turizam na relativno velikom i ekološko čistom prostoru.*

Cijeneći sve naprijed navedeno, potpisnici ove izjave apeluju na sve relevantne subjekte Vlasti i Međunarodne zajednice da svojim doprinosom ubrzaju izgradnju ovoga puta.

POTPISNICI IZJAVE:

1. U IME PREDsjedništVA BiH, gsp. Beriz Belkić
2. KAbINET PREDsjedNIKA FEDERACIJE BiH, u ime Karla Filipovića, gsp. Goran Krtelić
3. KAbINET PREDsjedNIKA REPUBLIKE SRPSKE, u ime Predsjednika, GSP.Ranko Ninković
4. ŠEF MISIJE UN za BiH, AMBASADOR ŽAK KLAJN
5. NAČELNIK OPĆINE PALE (F BiH), gsp. Salko Obhodaš
6. NAČELNIK OPĆINE PALE (RS), gsp. Slavko Kujundžić
7. ZAMJENIK NAČELNIKA OPĆINE PALE (RS), gsp. Goran Kosorić
8. PREDsjedNIK SKUPŠTINE OPŠTINE PALE (RS), gsp. Pandurović Nenad
9. OHR, gsp.Ričard Ots
10. Multinacionalna divizija Jugoistok Mostar, Pukovnik LAMANA
11. PREDSTOJNIK UREDA VOLFGANGA PETRIĆ
12. PUKOVNIK WAITKUS, GLAVNI INŽINJERAC KOMANDE SFORA
13. KOMANDANT ITALIJANSKOG BATALJONA, DUPUIS
14. VALENTIN NIKOLOV
15. MINISTARSTVO PROMETA I KOMUNIKACIJA VLADE KANTONA SARAJEVO, gsp.Zolj Adem
16. MINISTARSTVO ZA CIVILNE POSLOVE I KOMUNIKACIJE BiH, gsp. Nemanja Đurović
17. DIREKTOR FEDERALNE DIREKCIJE CESTA, gsp.Dilberović Atif
18. DIREKCIJA CESTA REPUBLIKE SRPSKE, gsp.Mišanović Ratko
19. MINISTARSTVO SAOBRAĆAJA I VEZE, grad Srpsko Sarajevo, gsp. Milorad Katić
20. GUVERNER BPK GORAŽDE, SALEM HALILOVIĆ
21. MINISTAR PRIVREDE U BPK GORAŽDE, IBRO IMAMOVIĆ
22. ZAMJENIK MINISTRA MUP-a, BEGOVIĆ DŽEVAD
23. ZAMJENIK NAČELNIKA OPŠTINE VIŠEGRAD, gsp. Perendija Dražan
24. NAČELNIK OPŠTINE RUDO, gsp.Milko Čolaković
25. ZAMJENIK NAČELNIKA OPŠTINE RUDO, gsp. Ratimir Milović
26. NAČELNIK OPŠTINE ROGATICA, gsp.Tomo Batinić
27. ZAMJENIK NAČELNIKA SRPSKO GORAŽDE, gsp.Krunić Novica
28. NAČELNIK ZA URBANIZAM U SKUPŠTINI GRADA S.SARAJEVA, gsp.Zarja Vukčević

С А О П Ш Т Е Њ Е

Обавјештавају се грађани источне Босне (општине Пале, Рогатица, Горажде, Чајнице, Вишеград, Рудо) да ће се дана 08. 04. 2006. године у суботу у Прачи, узводно од насеља Праче у Петибору на мосту преко ријеке Праче, одржати заједнички збор грађана са почетком у 12 сати.

Циљ овог заједничког збора грађана Срба, Бошњака и Хрвата јесте захтјев за завршетак магистралног пута Сарајево - Месићи долином ријеке Праче, дионице Реновица - Месићи у дужини од 18 км, као и тунел Стамболчић у дужини од 800 м.

Укидањем узане пруге Сарајево - Вишеград 1978. године, тадашње власти БиХ су обећале изградњу модерног пута долином ријеке Праче. Дионица магистралног пута Сарајево - Реновица изграђен је 1991. године и због избијања грађанског рата у БиХ прекинути су радови.

Прошло је 10 и више година од завршетка грађанског рата и садашње власти не предузимају никакве активности да се заврши дионица пута Реновица-Месићи кроз кањон Праче дужине 18 км.

По пројекту пут води напуштеном трасом узане жељезничке пруге кроз општину Пале са сједиштем у Прачи Федерација БиХ и општину Рогатицу РС у односу 50:50%.

Изградњом ове дионице магистралног пута спријечиле би се даље миграције становништва према Палама и Сарајеву из долине Праче и Дрине. Створио би се одрживи повратак раселиених становника Срба, Бошњака, Хрвата и осталих народности.

Економска предност овог пута је у томе што не прелази преко високе планине Романије (1260 м) већ прати само долину ријеке Праче.

Најкраћа је и најповољнија саобраћајна веза између истока и запада и то је учртани савремени пут Е-716.

Благовремено смо упутили позив представницима власти БиХ и ентитета, МУП-у, средствима информисања и очекујемо Ваш долазак.

3.4.2006

**ОРГАНИЗАЦИОНИ ОДБОР
ЗА ИЗГРАДЊУ ПУТА
РЕНОВИЦА - МЕСИЋИ**

ОРГАНИЗАЦИОНИ ОДБОР ЗА
ГРАДЊУ ПУТА РЕНОВИЦА-МЕСИЋИ

Магистрални пут Сарајево - Вишеград преко Пала, Праче - Месића је највећим својим дијелом изграђен. Од укупне дужине 98 км остало је неизграђено само 18 км и то дионица Реновица - Месићи. Ова дионица је планирана да иде кањоном Праче дуж напуштене жељезничке пруге уског колосјека изграђене прије сто година. Мада је тако стара, читавих 18 км је неоштећено, стабилно и употребљиво. Траса пролази кроз 25 тунела различите дужине све ово према пројекту. Укидање ове пруге 1978. године обећано је народу од стране тадашње власти да ће се истом трасом изградити модерни магистрални пут. Релизација изградње од 1980. до 1991. вршена је кредитом Свјетске банке.

Заобилазни постојећи пут преко Романије и Рогатице до Месића дуг је 85 км а до Вишеграда 122 км. Изградњом пута кроз кањон ријеке Праче (Сарајево - Вишеград) износи 98 км. Тако да је краћи од пута преко Романије за 24 км. Још више се пут скраћује од Месића до Јахорине за читавих 30 км. Предност овог пута је у томе што не прелази преко високе планине Романије (1260 м) већ прати само долину ријеке Праче. Овај магистрални пут су друга врата Пала у РС и Пала у Прачи ФБиХ. Најкраћа је и најповољнија саобраћајна веза између истока и запада и то је уцртани европски пут (Е-716).

Истичемо да се на ових неизграђених 18 км чека дуже од 10 година (од завршетка рата) што доприноси миграцији становништва из долина ријеке Праче и Дрине. Заједнички збор упозорења Срба, Бошњака, Хрвата и осталих подршке је овом подухвату, а у циљу да власт почне размишљати на обезбјеђењу средстава за довршетак започете трасе како би повратак учинили одрживим и задржали становништво које још увијек живи на овом подручју.

Збор ће се одржати 08. 04. 2006. године у 11,55 на мосту преко ријеке Праче "Петибор" у Прачи. Вашим присуством увеличат ћете и подржати пројекат који је значајан за цијелу БиХ.

ЧЛАНОВИ ОРГАНИЗАЦИОНОГ ОДБОРА:

1. Радислав Симовић - предсједник
2. Таиб Каљанац - замјеник
3. Саво Живковић - члан
4. Касим Спречо - члан
5. Неда Савић - члан
6. Јасмин Ферхатовић - члан
7. Блашко Дубовина - члан
8. Неџад Друговац - члан
9. Миломир Поровић - члан
10. Рамиз Сиповић - члан
11. Божо Вуковић - члан
12. Фуад Црнчало - члан

РЕПУБЛИКА СРПСКА

ОПШТИНА ПАЛЕ

НАЧЕЛНИК

телефон: 057/ 223-459 факс: 057/223-061

www.pale.rs.ba

Број: 02-сл:

Пале, 07.04.2006.године

ЧЛАНОВИМА ОРГАНИЗАЦИОНОГ ОДБОРА ПРОТЕСТНОГ МИТИНГА ГРАЂАНА ЗБОГ ОБУСТАВЉАЊА ГРАДЊЕ ПУТА ПАЛЕ-МЕСИЊИ

Уважени чланови Организационог одбора!
Поштовани окупљени грађани!
Драги гости!

Због раније преузетих обавеза нисмо у могућности да Вам се придружимо. Разумијемо Ваше, а и наше захтјеве, Ваше невоље настале укидањем пруге и очај због обећаног неизграђеног пута, али сматрамо да је ово за све нас најважније питање потребно рјешавати путем институција система (за које сматрамо да је једини начин рјешавања овог за све нас животног питања).

И даље смо убјеђена да није било несретног сукоба да би пут и тунел Стамбулчић били завршени. Дубоко смо захвални свима који су настојали да се радови наставе, а посебно господину Жаку Клајну. Носиоци власти ове општине и даље инсистирају и траже да се питање путног правца Пале-Месињи завршава. Надамо се да ће наш приједлог бити прихваћен да се овај путни правац нађе у приоритету просторног плана РС и БиХ.

Воде се разговори у оквиру Владе РС, Министарства комуникација и транспорта у Вијећу министара БиХ, Предузећа за путеве РС и БиХ те општина које овај путни правац повезује и спаја.

Одржана су два званична састанка, а за 21.04.2006.године припрема се савјетовање свих релевантних субјеката у интересу изналажења рјешења како би овај путни правац повезао два будућа ауто пута.

О свему договореном упознаћемо све наше грађане и надам се да Вас нећемо изневјерити.

ОРГАНИЗАЦИОНИ ОДБОР ЗА ГРАДЊУ ПУТА РЕНОВИЦА – МЕСИЋИ

Број:-----/06

Датум:-----/06

На збору грађана упозорења одржаног дана 08.04.2006. предлажемо
сљедеће

ЗАКЉУЧКЕ

1. Констатујемо да пуних 28 година стоји обавеза власти у БиХ да заврше магистрални пут М-5 дионица Реновица – Месићи и тунел „Стамбулчић“. Укупна дужина трасе је 17 км, од тога је пола у РС а друга половина у Федерацији. Настављамо започете активности које је водио уважени господин Жак Пол Клајн везано за заједничку изјаву од 09.05. 2001. године, и она мора бити полазна основа за све договоре.
2. Тражимо од Вијећа министара на челу са предјседавајућим да одбаци сва лажна информисања, дописе и писање о овом путном правцу од стране појединаца из ентитета и уважавајући интересе грађана овог дијела Босне и Херцеговине и заједно са предједницима влада оба ентитета, сазове донаторску конференцију или обезбиједи повољан кредит уз помоћ међународне заједнице како је био планирао и господин Клајн, а у циљу изналагања средстава за довршетак трасе Реновица – Месићи и тунела „Стамбулчић“.
Вјерујемо да ће господин Аднан Терзић, предјседавајући Вијећа министара, Милорад Додик, предједник Владе Републике Српске и Ахмет Хаџипашић, предједник Владе Федерације који нису учествовали у потписивању заједничке изјаве од 09.05.2001. године имати пуно разумијевање за наше проблеме те својим ауторитетом убрзати изградњу ове путне комуникације и тунела „Стамбулчић“.
Пролаз кроз тунел „Стамбулчић“ у дужини од 900 м је врло ризичан јер се већ навршило 100 година од његове изградње. Сви одводни канали су у току рата уништени и у дијеловима тунела се појављује вода па може врло лако доћи до обрушавања и трагичних посљедица по људе који ту свакодневно пролазе. Нарочито су опасности изложени студенти који кроз тунел пролазе често пјешнице јер се уз сами тунел налази зграда факултета. Одговорни људи из Аустрије су послали писмо упозорења да се навршило 100 година од завршетка изградње тунела и да су сви гарантни рокови прошли. Овај ускотрачни жељезнички тунел има врло лоше напајање електричном енергијом што аутоматски доводи до прекида рада семафора и онда

настаје прави саобраћајни хаос у тунелу. Застоји трају и по неколико сати, а кроз тунел не могу пролазити велики камиони који су принуђени да пролазе обилазним сеоским путевима или преко Јахорине што повећава дужину пута до Праче и Подграба у просјеку за 30 км што посрнулој привреди ствара додатни намет. Током зиме, у посљедних десет година, пут преко Јахорине до Врхпраче и Подграба, а врло често и до Праче није уопште чишћен. И овоме злу се треба стати у крај и одговорне казнити. Путни правац Пале – Прача врло лоше је одржаван у посљедњих десет година, риголи су неочишћени, а већина пропуста за одвод воде зачепљена што у прољеће изазива велика ошгећења на асфалту и прави штете које су видљиве на путу. Тражимо да одговорни из Дирекције за путеве Републике Српске зауставе ову аљкавост и немар и спријече даље пропадање пута. Ово исто важи и за дио пута од Праче до Реновице у Федерацији па тражимо од Дирекције за путеве Федерације да хитно предузму одговарајуће мјере. У овако тешким условима када су велике сахране и ђеназе или мало радосније када иду сватови, настаје прави саобраћајни хаос па закрчења трају по неколико сати.

Магистрални пут М-5 (Е-716) Пале – Прача никада није пресвучен завршним хабајућим слојем асфалта. Захтијевамо да се то уради из донаторских средстава или повољних кредита који ће се обезбиједити преко Вијећа министара БиХ, РС и Владе Федерације. Из напријед наведеног видљиво је да су нам угрожена елементарна људска права и да је злоупотребљена стрпљивост Срба, Бошњака и Хрвата са ових простора која траје пуних 28 година. Наиме, 1978. године када је укинута ускотрачна пруга у замјену се требао направити магистрални пут М-5 јер је тако писало у рјешењу о укидању пруге Сарајево – Вишеград које је потписао тадашњи предсједник Владе СРБиХ Миланко Реновица. Све ове наводе могу потврдити међународни представници упослени у СФОР-у, КФОР-у, ОСЦЕ-у, ОХР-у, ИПТФ-у, ЕУПМ-у, УНХЦР-у, МКЦК-а и многи други који су обављајући своје дужности свакодневно биљежили своја запажања. Многи наши људи су се осјећали понижено када су им међународни представници скретали пажњу о дешавањима на овом путном правцу, осјећали су се беспомоћно јер одговорни у локалној заједници нису имали начин да овакве ствари превазиђу. Све ово што нам се дешавало посљедњих 28 година је болно за један нормалан људски живот. Једноставно речене ми живимо у гету или безперспективном резервату из којег свакодневно исељавају Бошњаци, Срби и Хрвати. Овдје су се десиле највеће миграције сва три народа за ових 28 година. Власти у БиХ то морају знати, мора се све ово зауставити уз пуну сарадњу и помоћ међународне заједнице.

3. Не прихватамо привремена рјешења (због чињеница наведених у случају тунела „Стамбулчић“) за овај путни правац, већ тражимо да

одговорни у БиХ одмах крену путем који је предложено господин ЖАК КЛАЈН. Преко Америчке амбасадe у Сарајеву народи овог краја га срдечно поздрављају и тражићемо да дође у БиХ и отвори донаторску конференцију за овај путни правац и тунел „Стамбулчић“ и да узме учешће око изналажења средстава или повољних кредита за овај пројекат. Господин КЛАЈН је тако добро знао наше проблеме као да је и сам живио на овим просторима. Једном приликом је рекао да овај путни правац представља директан проблем за више од милион људи у БиХ те за велики број људи из Србије и Црне Горе, тј. ово је најкраћа путна комуникација између истока и запада за људе који су пословно директно везани за сарајевску, јажоринску и зеничку регију, а трошкови живота су много скупљи јер су беспотребно отежане путне комуникације. Колико само трошите погонског горива, пнеуматике, људских живота, новца, све беспотребно.

Евидентно је да су одговорни у БиХ када је КЛАЈН отишао назад у своју домовину почели ове проблеме стављати у други план, једино су одговорни из општине Пале – Прача и Владе БПК – Горажде за ових пет година обезбиједили властитих 600,000 КМ и комплетну дионицу до Месића поравнали и премостили, а ових дана ће извршити насипање оба дијела трасе у РС и ФБиХ. Потребно је и захтијевамо да одоговорни заштите сада већ проходну путну дионицу јер се скида камење са потпорних зидова а одвучен је и мост на приступном путу, локалитет Бања Стијена. То надлежни оба ентитета морају зауставити. Напори Владе БПК-Горажде и општине Пале-Прача су за сваку похвалу и подршку.

4. Организациони одбор ће максимално помоћи да се што прије организује донаторска конференција или обезбиједи повољна кредитна средства а сталним презентацијама у медијима указивати на потребу што бржег завршетка овог пројекта ради одрживог повратка и останка на овим просторима и побољшања услова живота. Максимално ћемо користити науку и памет у свом послу. Тражићемо пријеме код свих амбасадора акредитованих у БиХ искрено презентирајући проблеме које имамо и молити за разумијевање, све у циљу повратка и опстанка на овим просторима.
5. Користимо прилику да представнике међународне заједнице и представнике власти у БиХ замолимо да прођу трасом од Реновице до Месића и сами се увјере у оправданост пројекта, такође и представнике медија из БиХ како би ваљано информисали грађане. Ми из Организационог одбора стојимо на располагању за све ове активности. Наше ингеренције су нам добро познате и нећемо их никада прекорачити нити урадити нешто што није у складу са свим важећим прописима свих нивоа власти у БиХ.
6. Сматрамо да смо коректно стали у заштиту интереса сва три народа и свих грађана на овим просторима.

ОВАКО ВИШЕ НЕ МОЖЕ, САДА СМО СВИ НА ПОТЕЗУ, ОПСТРУКЦИЈЕ И ЗЛОНАМЈЕРНОСТИ НЕЋЕМО ТОЛЕРИСАТИ МА ОДАКЛЕ ДОЛАЗИЛЕ, НЕ ЖЕЛИМО НИКОГ ПОВРИЈЕДИТИ НИТИ НАМ ЈЕ ТО ЦИЉ, ЦИЉ НАМ ЈЕ ДА МИ И НАША ДЈЕЦА ПОЧНЕМО ЖИВЈЕТИ ДОСТОЈАНСТВЕНО И ДА НАШУ ДЈЕЦУ МОЖЕМО ШКОЛОВАТИ ЈЕР СВА ДЈЕЦА ТРЕБАЈУ ИМАТИ ИСТЕ ИЛИ СЛИЧНЕ УСЛОВЕ. РАД ОРГАНИЗАЦИОНОГ ОДБОРА БИГ ЋЕ ЈАВАН И ТРАНСПАРЕНТАН.

ХВАЛА!

ОРГАНИЗАЦИОНИ ОДБОР

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

908(497.6)

ЂЕРКОВИЋ, Мојсије

Долина Праче : природа и људи / Мојсије
Ђерковић. - 1. изд. - Пале : Удружење за
информативно-културну дјелатност "Свети Сава",
2007 (Пале : DIS-Company). - VII, 408 стр. : фотогр. ;
25 cm

Тираж 1.000. - Библиографија: стр. 391.

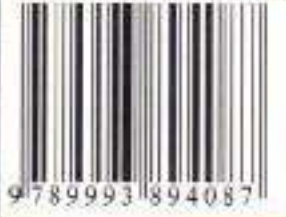
ISBN 978-99938-94-08-7

COBISS.BH-ID 97560

ISBN 978-99938-94-08-7

9 789993 894087